

وَعَنْ حُوتٍ فِي وَرَاءِ

رسول بخش پليجو

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

وہن مون نہ وڑا

رسول بخش پایجو

نہو فیلڈس پبلیکیشنس
لنڈون ولسی محمد، حیدرآباد سندھ
۱۹۹۲ء

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جـ وڪتاب نمبر 55 سؤ ٻاهڻ

نيو فيلڊس پبليڪيشنس ڇپائيندڙ

ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

نيو فيمبس پرنٽنگ پريس، ڇپيندڙ

هوم اسٽيل هال ڇاڙهي، حيدرآباد.

پهريون ايڊيشن جولائي 1992ع

قيمت 55/- روپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

WEHAN MOON NA WARAOH. written by
RASOOL BUKHSH PALIJO. published by New
Fields Publications, Tando Wali Mohammed, Hyd-
derabad Sindh, Pakistan. First Edition: July, 1992.
Price per copy: Rs. 55/-

— اسان کي خوشي آهي ته ٿوري عرصي ۾ هند ۽ سنڌ جي ميان
 ليڪڪ محترم رسول بخش پليجي جا ٽي ڪتاب نيوفيلڊس پبليڪيشنس
 شايع ڪيا آهن. سندس چوٿون ڪتاب ’ڪوٽ لکپت جو قديم
 پاڻو II‘ جلد شايع ڪيو. سندس هي ڪتاب ڪيڏو نه دلچسپ
 معلوماتي ۽ سنڌي ادب ۽ سياست ۾ وڏي اهميت رکندڙ آهي تنهن
 جو اندازو پڙهندڙ خود ڪتاب پڙهي لڳائي سگهن ٿا. سياسي اختلاف
 پنهنجي جاء تي، پر ادبي لحاظ کان محترم رسول بخش پليجو وڏو
 اديب آهي ۽ سندس ادبي تحريرون وڏي اهميت رکن ٿيون، جن کي
 پڙهڻ، ادب سان دلچسپي رکندڙن لاءِ ضروري آهي. اسان کي پوري
 پوري اميد آهي ته پڙهندڙن کي هي ڪتاب پسند پوندو.

— ادارو

فهرست

صفحہ

عنوان

- ۱- مڙيا مٽي مڇ
- ۲- پنهنجي ادب کي زور وٺايو
- ۳- لطيفي روايت ۽ ان جي پوڻواري
- ۴- ادب ۽ ترجمي جي اهميت
- ۵- مشرقي ادب، ۽ مغربي عالم
- ۶- هو چوڻ ٿا هيئن چنوا
- ۷- انهن، نيويارڪ ۽ ٽورنٽو کان ۽ خط
- ۸- جيل مان سائين ڏانهن خط
- ۹- ڪنڊھر
- ۱۰- انٽرويو

۱۵۲ کان ۲۶۹

مڙيا مٽي مڇ

۸ نومبر ۱۹۶۹ع جو سچ - پاري جي عام - جن وانگر
 ڪڪرن وٽان شرمائيو لڳندو ڇڪندو آڀريو. هن سال سيءُ گهٽ
 هئا. حيدرآباد جا ماڻهو دستور موجب آهستي آهستي گهرن مان
 نڪرڻ لڳا. سنڌ يونيورسٽي جي اصلوڪي ڪيمپس ۾ شاگردن ۽
 شاگردپاڻن جا ننڍڙا ننڍڙا نولا امتحان ڏيڻ لاءِ اندر داخل ٿيڻ
 لڳا. سامهون سيشن ڪورٽ ۾ ڪارا ڪوٽ پئڪن جي لشڪرن
 سان داخل ٿي رهيا هئا. ڪجهه دير بعد ڪورٽن جي درٻانن، ٿاڻڪن
 جي نڙين جا ٻنڌ پڇي پيا ۽ ”جوابدار جمعو ۽ پيا حاضر ٿيو!“
 ”فريادي خميسو حاضر ٿي!“ جوابدار اڪرم جي کيس جا شاهد!
 جا دل ۾ ڪنڀي وجهندڙ ۽ دهشتناڪ رانپاڙ ڪورٽ جي پٽن
 سان ٽڪرائجي پڙاڏا ڪري يونيورسٽي ۾ پُـرڻ لڳا. مطلب ته
 حيدرآباد جي هر شي ائين هئي جيئن هميشه هوندي آهي.

يونيورسٽي جي لان تي هڪڙو خوبصورت نوجوان عام سنڌي
 قميص سلوار ٻايو، پلٽي ماريو ڇپر تي ويٺو هو. ڀرت ڀريل ٽوپي ۾
 هو ڪنهن گولائي وڌيري جو گهر کان واندو پٽ لڳو ٿي جو شايد
 ڪنهن عزيز جي انتظار ۾ ڇپر تي اهي ويٺو هو. سندس چهر تي
 سنڌي هاري ڍڳي وارو سوڳو سڪون ڇانيل هو جن ته کيس دنيا
 ۾ ڪو به مقصد، ڪم يا فڪر ڪونه هو. سندس ڀرسان گڙهو
 ڪپڙو ٽنگيل هو ٻئي طرف ڪاغذ جي تختي رکيل هئي جنهن تي
 سنڌي ۾ لکيل هو. گڙها ڪپڙا ۽ ڪاغذ جون تختيون سالن کان
 سنڌ يونيورسٽي جي جن ته ڪورس ۾ داخل ٿي چڪا آهن جن تي
 اڄڪلهه ڪو به ڌيان ڪونه ڏيندو آهي ڪيترائي شاگرد لنگهندي
 نوجوان کي ڏسي مرڪي اکين، ڪنڌ - لوڏيا جي هلڪي اشاري
 سان سلام ڪري ڪلاس ۾ هليا ويا. ڪي ٻيئي لکيتون پڙهن

لڳا. ”چا ڳالهه آهي؟“ هڪڙي خوش طبعي ۽ سان پهچو. ”بس
ڏسو پيا.“ ٿورو ڳالهائون نوجوان دلگريب، شرميلي مرڪ ۽ ٻين تي
آئي ٻيو ”هريو!“ هڪڙي شاگرد پيار ۽ قياس وٺڻ تي ٻئي ٻيو.
اخبار وارا ڇوڪرا دستوري رٿيون ڪندا سائڪل تي لامارا
ڏيندا اچي لنگهيا. هڪڙي سنڌي وانهڙي ”هلال پاڪستان“ ۽
عبرت ورثيون. اول هلال ۾ ”مورو ۽ محرابور ۾ ڪنڊ جا ڪارخان“
.... ”گڏيل قتل ڪمپني لاءِ ايران جو وفد پاڪستان ايندو“ ”عرب
اسرائيل معاملو“ ”سرڪاري ملازمن جي سينارٿي بابت ٿريونل“
جون سرخيون اڇا تري نموني نظر مان ڪڍي وڃن تي ٽن ڪالمن
جي سرخي ۽ واري خبر پڙهڻ لڳو ”ووٽرن جي لسٽن لاءِ بڪ هڙتال
شاگردن مظاهرا ڪيا. لالا قادر جي سرڻ گهڙي ۽ ٽائين بڪ هڙتال!“
ان بعد عبرت ۾ ساڳئي خبر پڙهيائين ان ۾ ڪجهه وڌيڪ تفصيل
هئا:

حيدرآباد ۽ - (انساف رپورٽر) اڄ شام جو هتي سنڌ يونيورسٽي
اوله ڪئمپس جي احاطي ۾ شاگرد ليڊر لالا قادر ۽ سرڻ گهڙي ۽ ٽائين
بڪ هڙتال شروع ڪئي. هن جو مطالبو آهي ته ووٽرن جا فارم ۽
ووٽر لسٽون سنڌي ۽ ۾ شايع ڪيون وڃن. لالا قادر جي بڪ هڙتال
شروع ڪرڻ جي ٿوري دير بعد ڄامشوري کان بسن ۾ سوار ۳-۲
سؤ شاگرد سنڌ يونيورسٽي اوله ڪئمپس پهتا. هنن جي هٿن ۾ پلي
ڪارڊ هئا جن تي لکيل هو ته ”آپا شمس عباسي کي واپس آندو
وڃي ۽ زبيله ڪرلس ڪاليج خلاف غلط پروپيگنڊه بند ڪئي وڃي“
.... ”ڊاڪٽر افغان ۽ سنڌ يونيورسٽي جي ملازمن خلاف ڪيس
واپس ورتا وڃن.“ ”ون يونٽ کي ٽوڙيو وڃي.“ شاگردن ۽
سنڌ جا نعره هنياء ان دوران سنڌ يونيورسٽي جو وائيس چانسلر
الحاج غلام مصطفيٰ شاه اتي پهتو تنهن شاگردن جا مطالبه هاردي
سان ٻڌا ۽ کين ٻڌايو ۽ اهو يقين ڏنو ويو آهي ته ڊاڪٽر افغان ۽
سنڌ يونيورسٽي جي ملازمن خلاف جيڪي ڪيس آهن، سي فوجي
عدالت ۾ نه هليا ويندا.

شاه صاحب جي وڃڻ کانپوءِ اولهه ڪئمپس مان شاگرد هڪ
جلوس جي شڪل ۾ روانا ٿيا. شاگردن جي هٿن ۾ پلي ڪارڊ هئا.
شاگردن جو هي جلوس ڪئمپس مان ٿيندو تلڪ ڇاڙهي وٽ پهتو
جتي شاگردن جو هڪ جلسو ٿيو جنهن کي شاگردن جي ليڊر اقبال
ترين ۽ مسعود نوراني خطاب ڪيو.

ان موقعي تي حيدرآباد جي ڊپٽي ڪمشنر مسٽر عبدالڪريم
نوڌي شاگردن کي خطاب ڪيو ۽ چيو ته اها خبر غلط آهي ته ڪو
مسٽر افغان ۽ يونيورسٽي جي آفيسرن خلاف ڪيس فوجي عدالت
۾ هلايو ويندو. سندن مطالبن کي اختيار ۽ وارن وٽ پهچايو ويندو.
ان بعد شاگرد جلوس جي شڪل ۾ اسٽيشن روڊ کان ٿيندا اولهه
ڪئمپس ۾ پهتا جتي شاگردن پنهنجي جدوجهد کي جاري رکڻ لاءِ
عزم کي دهرايو.

اهڙي ريت سنڌ جي قومي تحريڪ جي تاريخ ۾ اهو شاندار
نشون ۽ سرخ سبب شروع ٿيو جنهن جو رنگين ۽ دليرانه داستان
پڙهي ايندڙ نسل فخر وڃان پنهنجا ڪنڌ اوچا ڪري ڇڏيندا. اهڙيءَ
ريت دودي، دريا خان، مخدوم بالاو، صوفي شهيد، هوشو، شير
سنڌ، هيمن، مائي بخاور ۽ بلو شهيد جي وطن جي باغ ۾ اهي
ڪشمار ڪڙيا، اهي گلاب جا گل ٺڙيا جن جي ڪٽوريءَ جهڙي
خوشبوءِ هند سنڌ ۾ هڪارون ڪري ولایتون واسي ڇڏيون. لطيف،
خليفن نبي بخش ۽ تنوير جا ڪيڏاري جا بيت ڪلي جي ڪوڏين
ڪونڌرن ۽ ان موت ڳهرن جو روپ وٺي ڪنهن به وس ڪري، ڳاڙها
گهوت بنجي مادر وطن جي محبت جي ميدان تي اچي مڙيا. اياز
جي باغي ڪيئن جي مست لڻي تي ساري سنڌ نچي اٿي. پل پل شعلا
بنجي پڙڪي اٿيو. مارئيءَ جي مٽيءَ به مان ٿڌو، سنڌ جي منڍ
وري به مهراڻ کي ٻوڙي ڇڏيو، سڀيءَ وري به ڏونگر کي ڌاري
وڌو، ويندڙ نيٺ وڃي ويا، ڪٿار نيٺ ڪٽي وئي، دوکي جي

ديوار نيڪ ديسي پئي. ۴ مارچ ۱۹۶۷ع (۱) ۳ جنوري ۱۹۶۹ع
(۲) ۱۷ جنوري ۱۹۶۹ع (۳) ۱۷ نومبر ۱۹۶۹ع (۴) جي رت
۾ ريتو جهنڊو آپ ٿاڻين جهوس لڳو.

— — —

سنڌ جي تاريخ جو اهو باب هڪ لمبي داستان جو هو.
هڪ هزار سالن جي تاريخ ۾ سنڌي عوام، سنڌي قوم جي وجود
جو هٿ ۽ ماس جو جسم ٺاهي جوڙي راس ڪيو. قوم جي آزاديءَ،
قومي وجود، لڄ ۽ حقن تان قربان ٿيندڙ شهيد سورمن پنهنجي ريتي
رت سان قومي جسم ۾ لالاڻ ۽ سرخي آڻندي. سڀني لطيف ۽ سنڌي
شاعرن سندن سونهن ۽ سيرت کي سورنهن سينگار ڪرائي کيس فن
جي آئيني ۾ پنهنجو پاڻ پسايو ۽ پنهنجي نرالي حسن ۽ جوڙ جنسار
کان به آگاه ڪيو. سن جي سائينءَ دنيا کي اعلان ڪري ٻڌايو
ته هيءَ قوم، هيءَ ڌرتي پنهنجو الڳ تاريخي وجود رکي ٿا. سنڌي
ڪنهن جي خريد ٻانهي ناهي. هن جو دين ڌرم سياست جي بازار
۾ نيلام ٿيڻ نه ڏٺو. شيخ اياز ۽ نئين نسل جي ٻين شاعرن ۽ اديبن
سندس دڪن جا درد پريا داستان بيان ڪري رت رنو ۽ رٿاڙيو.
پنهنجي قلب جا ٽڪر ڪوري سندس قلم تي پيٽ ۽ ٿهيا، ٻوڙهن
پريل اکين سان کيس دعائون ڪيون، دلداريون ڏنيون، سندس
سدوري سونهن جون ساکون پريون، سندس قيد مان نڪرڻ، شاد ۽
آباد ٿيڻ جا سهڻا سهڻا ڏٺا ۽ ڏيکاريا تانجو آهون ۽ دانهون، دعائون
۽ دلداريون، ڪاوڙ، غصي ۽ احتجاج ۾ بدليون، گيت شعلا ٻنهي

- ۱- ڄامشوري وٽ ڪمشنر مسرور ۽ ڊپٽي ڪمشنر علمدار رض-ا
طرفان موڪليل پوليس جو ۲۰۷ شاگردن جو خون وهائڻ.
- ۲-۳ اعظم خان ۽ اصغر خان جي جلوسن ۾ ”جيئي سنڌ“ جي نعري
هڻندڙن شاگردن تي جماعت اسلامي جي غلبن جا خوني حملا.
- ۴- يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس ۾ بڪ هڙتالي شاگردن ۽ رهنماڻن تي
پوليس جو حملو.

وڻيا، فرياد لڌڪارون ٿي پيا، وطن دوستي ۽ جي قحط ۽ ڏڪر جي ان ڪم قهري زماني جي پڄاڻي ۽ جا ڏينهن اچي ويجهي پيا، رليون بدليون، سڏن جا ٻڙاڏا گونجن لڳا، تانجو سڏ ٻڙاڏا هڪ ئي وڻيا، نئون نسل جاڳيو، مادر وطن سان محبت جي مينهن جي موسم اچي سهڙي، اول ٿڌ ٿڌ ٻوٽا ۽ وسڪارا ٿيڻ لڳا، ۴ مارچ ۱۹۶۷ع کان پلر جي ٻالوت شروع ٿي، رڪي رڪي وڏ ٿڌا وڻ لڳا، تانجو اهو وقت اچي پهتو جڏهن، ”وسي تڏهن وس، منڊ مڙهڻي مينهن اچي!“

”ابا ٿوري جاء ڏيو!“

”جيئي سنڌ نوجوان محاذ“ سڀ کان پهرين سنڌي ۽ ۴ لستون ڇپائڻ جو مطالبو ڪيو هو ۽ اعلان ڪيو ته جيڪڏهن اهو مطالبو منظور نه ٿيو ته سنڌ جا ماڻهو چونڊن جو بائڪاٽ ڪندا، پڻ شاگرد جماعتن، اخبارن ۽ ڪن قومي ڪارڪنن دستوري تائيد ڪئي هئي، باقاعده مهه هلائڻ ۽ ڪنهن خاص قدم کڻڻ جو خيال ڪنهن به ڪونه ڏيکاريو، قومي تحريڪ ۾ في الحال مالفاني اچي چڪي هئي.

ملڪي ماحول تي ايندڙ چونڊن جو نشو وڻهيل هو، وڏي زميندار طبقي جا آڙي ڪاپ جهونا سياسي لومڙ جي ون يونٽ خلاف هلچل هلندي پرن مان لڪي سنڌ جي حيدرآباد خلاف بگهڙن سان سازشون ڪندا هئا ۽ لڪي لڪي گهوڙاڻا اڇلائي پيا هئا، هئا، سي هڪدم ”ون يونٽ ٽوڙيو!“ جا نعرا هڻي ڏاڍي مڙج ۽ فضيلت سان ”ابا ٿورو پاسي!“ ”ٻٽ! ٿوري جاء ڏيو!“ ”ابا ٿوري جاء ڏيو!“ هڻي ڪمال امتاديءَ سان مڙجندڙن اديبن ۽ شاعرن، وطن دوست ڪارڪنن ۽ شاگرد سورمن کي هٽائي پٺان سياسي اسٽيج تي قبضو ڪري ويهي رهيا ۽ پنهنجا پراڻا سياسي ڪرتب ڏيکارڻ لڳا جهڙوڪ، ٽولا ٺاهي هڪٻئي جون ڏڙهيون پٽڻ، پاڻ تي جڳ ڪلائڻ، ڌارين کي وجهه ڏيڻ، پنهنجي ڳالهه مٿي ڪرڻ

پاڻي ڪاڻ ڪاڻ ۾ ميان مار ۾ مون
مون ۾ آهين تون، مٿان تنهنجوئي توکي لڳي.

ڪهين، تـم آب ڪنـه، ڏس ۾ چوهڙيان،

خود شاگرد ۽ مختلف سياسي جماعتن جي حامين ۽ مخالفن
۾ ورهائجي ويا هئا. ائين ئي ڏس ۾ آيو ته اهو مجاهد طبقو جنهن
پنهجي جرات، اتحاد ۽ پيش قدمي سان سنڌ جي قسمت جون
واڳون وڌي زيوار طبقي جي قوم فروش اليڪشن سياست بازن
۽ پنجابي مهاجر "برقي پسند" سڏائيندڙ سامراجي ذهيت رکندڙ
گرڳن ۽ سندن ۽ ڙن کان زبردستي ڪيس پنهنجن هٿن ۾ وٺي سنڌ
جي تاريخ ۾ انقلابي موڙ آندو هو. سو هاڻي پنهنجي رضا خوشي
سان سياسي خودڪشي ڪري انهن ساڳين طبقن جو ٻچ ٿي لٽڪڻ
لاءِ تيار ٿي ويو هو ۽ سنڌ جي سياست وري به لال بازار جي رونق
پنهجي قوم فروش ۽ سامراجين وٽ تين وال ٿيڻ لاءِ تيار هئي.
اهڙي ريت وڏيرڪي سياست جي پراڻي گند قومي جدوجهد
جي صاف، شفاف ۽ آب حيات جهڙي هوشياري کي اک ۾ ڀر ۾ ڪرڻ
۽ بدبودار ڪري ڇڏيو:

اچو پاڻي لڙ ٿيو، ڪلوريو ڪنگن،

ايندا لڄ مرن، تنهن پاڻي ۽ مٽي هنجڙا.

دونهين آهستي آهستي ڏکي هئي ۽ پهرين ڏينهن يعني:

۷ نومبر تي ٻه اهم واقعا ٿيا.

حيدرآباد ۾ شاگردن گڏجي جدوجهد جي اڳواڻي ڪرڻ!

هڪ رهبر ڪميٽي (۱) ٺاهي. سنڌ جي اترئين حصي ۾ خير

۱- ميمبر: ۱- لالا قادر ۲- اقبال ترين ۳- غلام نبي پليجو

روشن پنهور ۵- خليل بچائي ۶- مسعود پيرزادو ۷- سليم منچر

۸- آغا زاهد ۹- رفيق صفي ۱۰- مختيار ميمڻ.

ڊويزنل ڪائونسل فهرستون سنڌي ۽ ۾ ڇاپڻ جي سفارش جو ٺهراءُ بحال ڪيو.

۴ تاريخ شاگردن جو جلوس نڪرا هڻندو، لاکاليج ۾ ويو جي استادن ڏيندڙ شاگرد پهر ٽاڙي جلوس ۾ شامل ٿي ويا. ان ڪسانپوءِ جلوس ۾ جيئي سنڌ، سنڌ جي جان ڊاڪٽر افغان، سنڌين سان زيادتيون ختم ڪريو، ڊاڪٽر افغان خلاف ڪيس واپس وٺو، آها شمس عباسي ۽ ڪسي واپس آيو، ون يونٽ ٽوڙيو، مارشل لا ختم ڪريو جا نڪرا هڻندو اولڊ ڪئمپس پهتو. انگلشن ڪميٽي جي ميمبرن ۾ دفعا ڪمشنر ۽ وائيس چانسلر سان ملاقاتون ڪيون. ٻنهي صاحبن کين وعدو ڏنو ته ڏينهن ۾ سنڌن مطالبن تي آخري فيصلو ڪيو ويندو. نئون وائيس چانسلر سيد غلام مصطفيٰ شاه تازو مقرر ٿيو هو.

هن اڄڻ شرط ظاهري توڙي عملي طرح صاف چئي ڇڏيو ته هو سنڌي قوم جي مفادن کي پنهنجي ذاتي فائدي لاءِ قربان ڪرڻ لاءِ تيار نه هو. هونئن به سنڌي شاگردن جي جدوجهد هيٺائين واضح ڪري ڇڏيو هو ته سنڌ ۾ سنڌين خلاف سازش ڪندڙ عملدارن لاءِ ڪابه جڳهه ڪانهي پوءِ اهي خود کڻي سنڌي چونه هجن.

هوڏانهن ڪمشنر هائوس ۾ صبح جو ڏهين بجي کان وٺي حيدرآباد شهر ۽ سڄي حيدرآباد ڊويزن جي ”معزز“ جي ميٽنگ

اخباري اطلاعن مطابق ڪمشنر جي ميٽنگ ۾ ٻين کانسواءِ هيٺين برادري شخصيتن شرڪت ڪئي.

- ۱- مخدوم طالب الموليٰ ۲- مير رسول بخش ٽالپر ۳- مير اعجاز علي ٽالپر ۴- مسٽر عبدالحميد جتوئي ۵- لطيف انصاري ۶- نبي بخش پرگڙي ۷- مير پير بخش ٽالپر ۸- غلام حيدر شاه ۹- نثار آفندي ۱۰- فقير عيسيٰ ۱۱- نواب يامين ۱۲- نواب مظفر ۱۳- غلام محمد ويڻاڻ ۱۴- هوتري اشرف ۱۵- ڪمال الدين ميمڻ ۱۶- حافظ مبارڪ علي شاه ۱۷- مير محمد بخش ٽالپر ۱۸- خواجہ (هلندڙ)

هلي رهي هئي. سرزمين سنڌ جي حاڪم طبقي سياسي اقتدار جي سورهن ئي آنن جي موروثي ڪايندار طبقي سرزمين سنڌ جي زمين ۽ زماني جي مالڪ طبقي جا برڪ عيوضي اهي صاحب بهادر جي دربار ۾ رونق افروز ٿيا هئا. مجلس جي مورن ۾ نواب مظفر، حافظ مبارڪ علي شاه، وڏي اشرف ۽ صدرالدين انصاري ۽ جهڙا نامي گرامي سنڌ جا سچن ۽ قومي اتحاد جا ”علمبردار“ به شريڪ هئا. ڪمشنر صاحب جي تقرير کانپوءِ سنڌ جي زميندار ”عيوضين“ تقريرون ڪيون. ”عبرت“ جي اطلاع موجب سمورن صاحبن پنهنجي وضاحت ۽ بلاغت جي درياهن جي ٻالوٽ فقط ”باهمي اتحاد تي زور“ ڏيڻ تائين محدود رکي. سنڌي فهرستن، سنڌي قومي زبان، وڻ يونٽ، لالا قادر جي بڪ، هڙتال جهڙيون محسيس ڳالهائون نه ههڙي حاڪم طبقي جي ڪچهري جي شان وٺان هيون ۽ نه ئي نڪتيون.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ سنڌي فهرستن توڙي سنڌي ڪسي قومي ٻولي مقرر ڪرڻ جي مسئلي جو ذڪر ڪندي چيو، ”ماڻهن جي رضابندي حاصل ڪرڻ جو بهترين حل اهو آهي ته لسٽون ۽ فارم سنڌي ۾ ڇپايا وڃن... سنڌي زبان ڪسي نه صرف تعليم جو ذريعو بڻايو وڃي پر قومي ٻولي بڻايو وڃي. ائين ڪرڻ سان پاڪستان جي سالميت ۽ استحڪام حاصل ٿي ٿو...“

ان ڏينهن غلام محمد لغاري، باقر علي شاه، غلام حسن سومرو، عثمان لغاري ۽ ٻيا نعت ۽ هاري اڳواڻ ۽ ڪارڪن لالا سان ملڻ آيا ۽ سندس همت افزائي ڪيائون.

محمد عيسيٰ ۱۹- حبيب الله قادري ۲۰- مولوي عبدالله ميمڻ ۲۱- ڊاڪٽر شبلي ۲۲- رفيق عابد ۲۳- صدرالدين انصاري ۲۴- قاضي محمد اڪبر ۲۵- سيد قمرالزمان شاه ۲۶- سلطان احمد ۲۷- ميان محمد شوڪت ۲۸- رفاقت الله ۲۹- سيٺ هرچندراھ ۳۰- حافظ محمد اسحاق ۳۱- محمد عثمان ۳۲- غلام قادر ۳۳- جميل احمد ۳۴- محمد سومار ٿپو ۳۵- نصير عباسي.

ڏاڏا کي هڙبال ڪرڻ وقت سنڌي لست ٿان سواءِ ۽ ٻيا
 مڃيا ۽ ڪجهه ڪيا هئا. اهي هئا: ڊاڪٽر افغان پرنسپال انجنيئرنگ
 ڪاليج خلاف ڪيس واپس وٺڻ ۽ آبا شمس عباسي پرنسپال گورنمينٽ
 گرلس ڪاليج حيدرآباد کي واپس ڪاليج ۾ آڻڻ. آبا شمس عباسي
 خلاف پروپيگنڊا فلم ٻڌايڪشن جا فرائض حيدرآباد جي هوڌري
 اشرف، مظفر، مبارڪ علي شاه جي نام ڪئي سنڌ دشمن نمورتي ۽
 ٻيا هئا ۽ ڪيترا مهاجر حلقا ان جي پروپيگنڊا جي اثر ۾ اچي
 ويو هئا. ڪراچي ۽ جي مهاجر سياستبازن جي زير اثر عثماني نعب
 ۽ ان سان تعلق رکندڙ ساقي گروپ انهي ۽ ڪري مطالبو ڪيو ته
 آبا شمس کي واپس آڻڻ جي مطالبي کي ترڪ ڪيو وڃي ته ته اسان
 جو گروپ تحريڪ جي حمايت نه ڪندو. هن گروپ جي اها پاليسي
 اصل کان هلي اچي. اڳئين دفعي جڏهن اشرف، مظفر، مبارڪ
 نمورتي ۽ سرور، عمادار، اعظم جي عمادار ٿولي ۽ سان ملي حسن-
 علي عبدالرحمان کي ٿوڌي ڪڍايو هو تڏهن به عثماني نعب ۽
 ساقي گروپ ساڳيو رول ادا ڪيو هو تڏهن. حسن علي ۽ خلاف سنڌ
 دشمن سازش کي -ن ڪامورن وچ ۾ جهيڙو سڏيو ويو ۽ سنڌي
 شاگردن کي پري کان بيهي تماشو ڏسڻ ۽ حسن علي کي اڪيلو ڇڏي
 ڏيڻ جي صلاح ڏني ويئي هئي. حسن علي کي لوڻ ۽ سنڌي شاگردن
 کي سندس جماعت ۾ متحد ٿيڻ کان روڪڻ لاءِ حسن علي ۽ جي
 عجين ٿوابن بابت زبردست همفليت لکي ورهايا ويا. مطلب ته سنڌ
 دشمن سازشين کي ميدان صاف ڪري ڏنو ويو ته ۽ پاڻ حسن علي
 کي اڪيلو ڪري ماريو امين سڌين سان ڪوبه سندس ويجهو
 اچڻ نه ڏينداسين. جڏهن انهي ۽ نه طرفي ۽ (اشرف ٿولي، سرور
 ٿولي ۽ نعب ساقي گروپ) جي مخالفت ٻاهرين خواه اندروني سازش
 جي باوجود سرور خلاف جو زور وٺي ويئي ۴ مارچ ۱۹۶۷ع جو
 رينڊو جهنڊو باند ٿيو ۽ جملي سنڌ جي تحريڪ ۽ ڇال ڏيئي
 اڳي وڌي تڏهن ڪجهه اردو پريس جي مهرباني ۽ سان ڪجهه
 عثماني ٿولي ۽ جي پروپيگنڊا جي استادن ۽ ڪرامتن سبب ۽ ڪجهه

سنڌي شاگرد طبقي ۽ سنڌي قوم جي سادي ويساءِ وسوڙيل طبيعت ۽ سياسي اڻڄاڻائيءَ ۽ نانچريڪاريءَ سبب جيئي سنڌ تحريڪ جو سمورو عتاب ۽ ذڪر ڏاڪڙا وطن دوست سنڌي شاگردن ۽ ليڊرن جي حصي ۾ آيا ۽ سمورو داد تحريڪ جي هڪٽر مخالف ڪنڌ عثمانِي نعيءَ ۽ سندس زير اثر ساقي گروپ جي حصي ۾ آيو.

آيا شمس قاضي محمد اڪبر وارن جي هميشه آهي. تنهن ڪري سنڌ جي سياسي دستور ۽ روايتن مطابق مڪاني پيپلز پارٽيءَ ۽ آيا شمس کي اڪيلو ڪري ماراڻن بلڪ ٻه طرفي حملي جو شڪار ڪرڻ لاءِ وسال ڪونه گهٽايو. هلال پاڪستان پنهنجو اخلاقي ۽ قومي فرض سمجهي وڌ ڪنڊي اوسي آيا شمس جي پويان پئي ۽ وڏري اشرف - مظفر مبارڪ علي نمورتيءَ جي پروڻنگڊا کي في سبيل الله خوب زور وڌايائين ۽ شاگردن تي به زور آندائين ته اهي انهيءَ مسئلي ۾ هٿ نه وجهن.

بهرحال عثمانِي - ساقي گروپ ۽ هلال جي مخالفت سبب آيا شمس کي واپس آڻڻ جو مطالبو گڏيل پليٽفارم مان خارج ڪيو ويو. ايس. ايس. مڪو. جيئي سنڌ محاذ ۽ آزاد اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن هڪ انگ بيان ۾ هنن مطالبن جي حمايت ڪرڻ ۽ ان لاءِ جدوجهد ڪرڻ جو اعلان ڪيو. هر عملي طور ان کي بلڪل نظر انداز ڪيو ويو. اختياريءَ وارن سان ڳالهين مان اڃا ڪوبه ڪوٽيل ڪونه نڪتو. ۽ تاريخ لالا کي سرڻ گهڙيءَ تائين بڪ هڙتال جي اڻانگي ۽ خطرناڪ سفر ۾ هڪ ڀيرو به ساڻي مليو. گورنمينٽ ڪاليج دادوءَ جو شاگرد پير بخش پنهور موت تائين بڪ هڙتال لاءِ اچي لالا پيڙو ٿيو. زرعي ڪاليج ٽنڊي ڄام جو شاگرد شبير احمد سيال به علامتي هڙتال تي اچي ويٺو ۽ اهڙيءَ طرح زرعي ڪاليج ٽنڊي ڄام هن جدوجهد ۾ شاندار رڪارڊ جي شروعات ڪيائين. هن ڪاليج جا انگل به سڏاڪرد ٻين ۾ ڇڏي قوسي نعرا هڻندا ٽنڊي ڄام ڪن اولهه ڪشميس پهتا.

شاگرد ايدرشپ اها پڌتر ۾ هئي. سندس ذهن ڪنهن لمبي
ڪفن آزمائش لاءِ تيار نه ٿي ڏنا ۽ مسئلي جي ترٽ ۽ آسان ٺهيري
جي ڳولا ۽ اميد ۾ مبتلا هئا.

ان ڏينهن ڏسندي ڏسندي ڪجهه شاگردن جو هٿ ۾ ڪنيل
هي بظاهر ننڍڙو مسئلو **آل پاڪستان جو سياسي مسئلو**
بچي ويو ۽ جدوجهد سياسي طرح ڏيکي ڪڍي ۽ جي رفتار سان هلندي
هلندي اوچتو ڇال ڏيئي ٽاپ ڪيئر ۾ پئجي وئي.

هڪ مشهور آل پاڪستان پارٽي ۽ جي مقبول رهنما جدوجهد
جي هر جوش حمايت جو اعلان ڪيو ۽ ان کي قومي مسئلو لهرايو.
غيرملڪي دوري نان موٽڻ شرط اخبارنويسن کي بيان ڏيندي، پيپلز
پارٽي ۽ جي وڃڻ ڏٺو الفار علي پٽي سنڌ ۾ سنڌي لسٽن جي مطالبي
جي حمايت ڪئي. هن چيو، ”ڪيترن علائقن ۾ قومي ٻوليون
ٿيون سمجهيون وڃن.“ سنڌ ۽ بلوچستان جو مثال ڏيندي هن چيو،
”اتي لکين ماڻهو قومي ٻولي نٿا سمجهن.“ موصوف رپورٽرن کي
ٻڌايو ته ”جيڪڏهن يوگوسلاوي ۾ اهڙا فارم ٻين ٻولين ۾ ڇڏجي
سگهن ته پوءِ پاڪستان ۾ علائقائي ٻولين کي نظر انداز ڪرڻ لاءِ
ڪو به سبب ڪونهي.“

ساڳي ڏينهن سنڌ متحده محاذ جي صدر جي. ايم. سيد دادوءَ
۾ تقرير ڪندي فهرستن جي مطالبي جي ٻيڙي حمايت ڪئي ۽
چيائين ته ”جيڪڏهن لسٽون سنڌي ۽ ٻين ٿيون شايع ڪيون وڃن
نه پوءِ اسين ڪيئن اعتبار ڪنداسين ته ون يونٽ اسان کي گهر
وڃي ٿوڙي ڏنو ويندو؟“ سيد صاحب چيو ته، ”جڏهن ته انگريزن
جي وقت ۾ به سنڌي ۽ لسٽون شايع ٿينديون هيون ته پوءِ هن
وقت آزاد ملڪ هئڻ جي باوجود ڇو ٿيون سنڌي ۽ شايع ڪيون
وڃن؟“ ..

پنهجي دستور مطابق عبرت پٽي جي بيان کي گول ڪري
ڇڏيو ۽ هلال پاڪستان سيد جي بيان کي ڪاٽي ڇڏيو. مخدوم
طالب الموليٰ تنڊي مٿا خان ۾ تقرير ڪندي پنهنجي حمايت کي

دھرايو. هلال پاڪستان سنڌي ۽ لسٽون جي عنوان سان ايڊيٽوريل لکي مطالبي جي حمايت ڪئي.

۱. تاريخ سرڪاري ڊاڪٽر لالا جو معائنو ڪيو. شام جو اسٽرنگ ڪميٽي ڪمشنر سان ملڻ وڃي، پر ڪونه فيصلو نه ٿيو. هوٽل اورينٽ ۾ جناب جي. ايم. سيد جي صدارت هيٺ سنڌي شام جيئي سنڌ معاذ طرفن ملهائي وئي. اخباري اطلاع موجب لسٽن جي مطالبي ۽ بڪ هٽائين جو نه صدارتي خطبي ۾ ذڪر آيو، ۽ نه ڪنهن لهره ۾.

۱۱. تاريخ هلال پاڪستان دبير ڇو؟ ۽ عبرت ۽ ان جي فهرستون ۽ علائقي زبانون جي عنوان سان حمايتي ايڊيٽوريل شايع ڪيا. هلال تنهن کانسواءِ محترم عبدالله ۽ جو حمايتي مضمون ايندڙ اليڪشن ۾ شايع ڪيو ۽ شاگردن جي صفحي ۾ لالا ۽ ٻين هٽائي شاگردن کي خراج تحسین ڏنو. جيڪب آباد مان مير مراد خان جمالي، نواب شاه مان قاضي محمد بخش ۽ هاري ڪميٽي ٽنڊي الهيار جا حمايتي بيان پريس ۾ شايع ٿيا. پاڪستان عوامي ليگ جي نائب صدر قاضي فيض محمد حمايتي پريس بيان سان گڏ اهو به اعلان ڪيو ته هو مرڻ ڪهڙي تائين بڪ هٽائڻ ڪندو. لالا جو ڊاڪٽري معائنو ڪيو ويو ۽ کيس ڪمزور ڏسي اسپتال ۾ داخل ٿيڻ جو مشورو ڏنو ويو، پر هن قبول نه ڪيو. ستي ڪاليج ۽ لطيف آباد مان چوڌري اشرف، مظفر، مبارڪ علي شونسي باز ته مورتي جي هورت تي سنڌي شاگردن جي خلاف جوابي جلوس ڪڍيا ويا. هوڏانهن اختياري وارن جي ٿل مٿول ڏسي شاگردن ليدر شپ تنظيمي طور هڪ قدم اڳتي وڌايو ۽ چئني سنڌي شاگردن جماعتن جي اڳواڻن جي اڳواڻ ڪاميٽي ٺاهي وڃي، جنهن جو نالو سنڌ نوجوان هاءِ ڪمانڊ رکيو ويو. ان جا ميمبر هئا: ۱- لالا قادر، ۲- مسعود نوراني، ۳- يوسف ٽالپر، ۴- چام ساقي. رات جو چامشوري ۾ جنرل باڊي جو اجلاس ٿيو. هتي ڏينهن ۱۲ تاريخ زرعي ڪاليج جو شاگرد صابر علي شاه علامتي بڪ هٽائڻ تي ويٺو.

لالا جو وزن ۱۲ ٻائونڊو گهٽجي ويو. ڪراچي جي سنڌي شاگردن، پيپلز پارٽي ٽنڊوالهيار ۽ سنڌي ثقافتي مجلس جي جنرل سيڪريٽري غالب لطوف طرفان حمايتي پريس بيان جاري ڪيا ويا. ڪمشنر سان ڳالهين ٻولهين مان هڪ مسئلي جو نيرو ٿيو ۽ اعلان ٿيو ته ”ڊاڪٽر افغان خلاف انڪوائري مارجي يا سول عدالت بدران ڊپارٽمينٽل طور هلائي ويندي“ معلوم ٿي ٿيو ته لسٽن جي معاملي ۾ ڪنهن سمجهوتي جو امڪان گهٽ هو. تنهنڪري هاءِ ڪمان طرفان سڄي سنڌ جي شاگردن کي علامتي بڪ هڙتال ڪرڻ جي اپيل ڪئي وئي ۽ حڪومت کي آخري وارننگ ڏني وئي ته ”هو پنهنجي ضد تان لهي ڪجهه نرمي ۽ کان ڪم وٺن. اتي صورت ۾ سڄي سنڌ وڌيڪ ناانصافي نه سهندي“ البت ڊاڪٽر افغان بابت ڪيل فوصلي جي مدنظر شاگردن کي هلندڙ امتحانن ۾ شريڪ ٿيڻ جي اجازت ڏني وئي.

۱۳ تاريخ حيدرآباد ۾ عثماني نعت طرفان حسن ناصر جو ڏينهن ملهايو ويو، جنهن ۾ چام ساق، مهر حسين شاهه ۽ ٻين تقريرون ڪيون. اخباري اطلاع موجب انهن تقريرون يا ٺهرائن ۾ لسٽن جي يا بڪ هڙتالين جي حمايت جو ڪوبه ذڪر نه آيو. هوڏانهن بدين ۾ نبي شاگرد سليم سنڌي، نور احمد شاهه، الهڏنو ابڙو ۽ نواب شاهه ۽ اسماعيل وساڻ ۽ احمد خان جمالي بڪ هڙتال تي ويٺا. ۱۴ تاريخ پاڪستان عوامي ليگ جو نائب صدر ۽ سنڌ جو مشهور مرد مجاهد قاضي فيض محمد به پنهنجو سر اڏي ۽ ٽي رکيو ۽ موت تائين بڪ هڙتال شروع ڪيائين. حيدرآباد ۾ پڻ شاگردن الطاف حسين ۽ علي اڪبر بروهي ۽ نواب شاهه ۽ عزيزالله ميمڻ علامتي بڪ هڙتال شروع ڪئي.

۱۵ تاريخ تي پٺي ۽ سيد جا به بيان شايع ٿيا. پٺي لالا ۽ ٻين بڪ هڙتالين کي آفرين ڏني ۽ سندن ڪاميابي ۽ لاءِ دعا گهري. شاه صاحب کين بڪ هڙتال ملتوي ڪرڻ جي اپيل ڪئي. هنن بيانن ۾ ٻن مختلف سياسي سوچن ۽ ڪم جي طريقن جو فرق هو.

سلسلي جو خاتمو هو. اهي جي وچ ۾ ماضي ۽ مستقبل جي ڪاهي هئي. هڪ چئن وڏي رهيو هو. شاهي اس! وارو ڪريو! مٿس نه ٿيو، اهي ويجهيا هئا آهيو! پوءِ چئن بزرگانہ انعامش ڪري رهيو هو. مون! مون! هي ڇا؟ ائين به ڪو ٿيو آهي؟ هاڻ ڪهڙو هل ٿيو، فضيلت سڪو! ڇا هڪڙو پٽي کان وڌيڪ وطن جو ڪهڙو هو؟ نه! فرق سڃاڻي ڇو نه سمجهه سوچ ۽ پس منظر جو هو. هڪ نگاهن تي ماضي ۽ جي الحڪن وڌيڪي محلاتي سياست رڻ پٽ جي ننڍڙن ٽڏن خيالن جا لمبا، اداس، پر ڪنهن نموني وڻندڙ ۽ ڄاڻل سڃاڻل پاڇا پيل هئا. اهي خيالن جن ۾ هر ڪم، هر مسئلو، هر سياسي وار ڦير، ڪنهن خير شاهه، ڪنهن حسن بخش شاهه، ڪنهن عبدالجيد سنڌي، ڪنهن مصطفيٰ سرگهڙي سان درٻار ملاقات ذريعي ڪئي ويندي هئي، جنهن ۾ هر ڪارروائي، نوٽس، ايڇنڊا، سبجيڪٽ ڪميٽي ۽ سيڪٽ ڪاميٽين ۾ فهميدي نموني پارليامينٽري زبان ۾، رولي ۽ ريگوليشن مطابق ٿيندي هئي، جنهن ۾ سڀ حصو وٺندڙ ساڻي توڙي مخالف، عمر جا ڄاڻل سڃاڻل، تر جا ست پڙهيا خاندان يا سڃاڻل هوندا هئا، جن جي وار وار جو ماڻهو عمر کان واقف هوندو هو. جن جي ڦيرائڻ ۽ پنهنجي پاسي ڪرڻ جا گس معلوم هئا. جن جي ووٽ جي ڪلف تي لڳ لاڳاپن جون ڪشڻ ۽ اڀون لڳنديون هيون ۽ هر ڪنهن ڀرندڙ ڀرندڙ سلسلي ڪاروبار وٽ اهڙين ۽ اڀين جا ڪشڻ ڇڏيا هوندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ته اهي ڪلف بنا ۽ اڀين جي ڪلن سان ٽاري رکيا هئا. يا مورڳو پوليسي مٽرڪي سان توڙي رکيا هئا. جهيڙا به ٿيندا هئا ته قاعدي موجب، رستي سان ناميائين پهر رد ڪيا يا ڪراڻا هئا، وڻن جون پٽيون اڳواٽ ڀريون هيون. اميدوار عين قائم تي ڪڍي وڃي پلن ۾ هوندا هئا. سمير ۽ ورائيا هئا، وزير ۽ جا اميدوار سڄيون راتيون ڪاڪوسن ۾ ڪمڊن تي سڪا لڪا ويا هوندا هئا اوهو ڪفر جون رٿون يا بي اعتماد ۽ جا ٺهراءُ پيش ٿيندا هئا، ڀڄڻ بڌلائين هيون، وزارتون ڪڍنديون هيون ڪڏهن

ڪڏهن جل ڪاٺا پوڏا هئا. پر هڏ جو ڏو نه ڏٺو هو. ڪي به دائمي دٻو، مون ڪو نه هوندئون هون، ڪي به اوڀر ۽ اوڀر وٺو هئا. سياست ۾ ٽنگ ڪو نه اٿس، ٿيندا هئا. سڀ پهچا پاڻ ۾ هوندا هئا. شاگردن، هارين يا عام ماڻهن جي لپچل ڪانه هوندي هئي هي پنهنجي ڪم ۾ هوندا هئا ۽ سياست باز پنهنجي ڪم ۾.

انهن نظارن تي هريل اڪيون هن دور جي هر نظاري کي حيرت، ناپسند ۽ مونجهاري سان ٽٽل ٿي مجبور آهن. کين هر نشي پنهنجي جاءِ تان ٽڙيل، هر ڪالهه آهستي، بي قاعدي، اونڌي، هر ماڻهو شڪي، اوڀرو، حد دخلي ڪيڏڙ لڳي ٿو. کين موجوده سياسي آبهوا ۽ ماحول پاڻ ۾ نه ٿا پيون. کين فضا تي هر وقت هلڪي هلڪي بخار جي ڪيفيت ۽ اڻيل لڳي ٿي. مستقبل ڏانهن نهارڻ سان کين نامعلوم، خوفناڪو ڀوت لاما ڏيندا نظر اچن ٿا. انگري اهوڙيون اڪيون حال ۽ مستقبل بدران ماضي ۽ ڏانهن ڪٽل رهن ٿيون. ان ماضي ڏانهن جو ڪڏهن هو ۽ وري ڪڏهن به نه اچڻو آهي!!

پئي جي اکين ۾ ويهين صديءَ جي ٽين وڙائيءَ واري دنيا جا ڪنڊون جي تيزيءَ سان ڦرندڙ طوفاني ۽ محشر انگيز نظارا هئا. ڌرتيءَ جي شمسوارن جو پنهنجي سرڪڻ لاهيءَ ۾ لٽائڻ ۽ پيرن هيٺ لٽائڻ، آمريڪا جي حقير ۽ ڪين جهڙن، جوتن ڪڏل شيدي غلامن جو سموري دنيا جي آقا ڳورن جي مغرور بستين، آسمان کي ڇهندڙ رنگبرنگي روشنن ۾ وهنجيل، ڦارون جي خزانن جا ڀريل، الف ليلي جي آکاڻين کان حسين بهشت جهڙن شهرن کي عوامي بغاوت جي شعلن ۾ وڪوڙي پسر ڪرڻ، ويڻام ۾ صدين کان بکين اگهاڙن ماريل ڇپيل هاري عيالن جو راکيڻ ۽ زهريلن بحن جي ڀرندڙ ساڙيندڙ پيانڪ برسات ۾ ثابت قدم رهڻ ۽ انساني تاريخ جي سڀ کان خوفناڪ ۽ طاقتور فوج کي ڳوڏن ۾ جهڪائي ڏيڻ ۽ خوار ڪرڻ، برڪلي، شڪاگو، برلن، پيرس، روم، ٽوڪيو، ائسٽرڊم، لنڊن، پيڪنگ، شنگھائي، انقره، دهلي، ڊاڪا، حيدرآباد، راولپنڊي، ڪراچي، لاهور ۽ سڄي دنيا جي شهرن ۾

سرفروش شاگردن جي طاقت ۽ حڪومت جي مورچن تي واپارون
 کان نيز جابهون ۽ هلائون، آفريڪا جي اونداهن پيلن، ڏکڻ آمريڪا
 جي ويران پوئين فلسطين ۽ سنائي جي رٿن پٽن، ٿاڻن جي پهاڙن،
 هندستان جي ميداني علائقن، پونيچ سمنڊ جي فضائن ۾ گوريلا
 سج هڻن، مردن ۽ عورتن، پڙن ۽ ٻارن جا حيرت انگيز ڌرتي ۽ کي
 ڌوڏيندڙ ڪارناما، سڄي دنيا ۾ اليڪشنن جي سياست تي ڪاڪ ۽ محل
 جو جادو ٿيڻ ۽ عوامي جنوجهد جو فاتح سرخرو جهڙو بلند ٿيڻ،
 عوام کان ٻري ۽ ڇڏندڙ قرباني ۽ کان وٺي ويندڙ، مصلحت پرست
 سياستدانن، گهر ويٺي پنهنون پڇائيندڙ، ٻاهر ٿڙ تي بيٺي سهار، سهار
 ڪندڙ ڪٿي ۽ ڪاٺار مڃڻ جي سياست جو خوار خراب ٿيڻ ۽
 ڏونگر ڏوريندڙ عوامي سرفروشن جي ناموس جي ڪٿوري ۽ جهڙي
 خوشبوءِ جون ٿرن ۽ ٻرن، جهنگلن ۽ شهرن ۾ هڪارون، سڄي
 دنيا ۾ ڪروڙها انساني ڇن جو فلمي انگن ۽ رانديگرن،
 پهلوڙن، فوجي جنرلن ۽ فائنن، وٺن ۽ ٻرن، پادرين ۽ پوين جي
 نالن بدران نون اچرج جهڙن نالن کي اڪبر، احترام ۽ عقيدت وٺان
 اڇاڻ، روه زمين جي ڪروڙين ڪٽن جو جليل بوباشا، وان ٿوڻي،
 شي ڪٿارا، لومببا، هوچي منهن، ماڻوڙي تنگ جهڙن نالن پڌن سان
 احتراماً جهڪي وڃن، اهي ۽ ٻيا هزارين اهڙا نظارا.

هڪڙي جي نظر ۾ شاگردن جي بڪ هڙتال هڪ خواهه مغواه
 جي ڪوٺس ۽ پارائي ڪيچل هئي. ٻئي جي نظر ۾ اها هڪ اهم سياسي
 قدم، عوامي جذبن جي اظهار جو هڪ پرامن ۽ دستوري ذريعو هئي.
 هڪڙي ان کي موجوده سٺي صورتحال لاءِ خطرو ۽ ٻئي ان کي بهتر
 مستقبل جو نڪ فال سمجهيو.

ٻئي پنهنجي تار ۾ ”لالا جي بگڙندڙ صحت تي تشویش جو
 اظهار ڪندي کيس پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيڻ جي دعا ڪئي.“
 هن کيس ”حق لاءِ لڙندڙ سر زمين سنڌ جو بهادر فرزند“ قرار ڏنو.
 ۱۵ تاريخ شاه صاحب پنهنجي پريس بيان ۾ بڪ هڙتالين
 کي اڀيل ڪئي ته ڏهن ڏينهن لاءِ پنهنجي بڪ هڙتال ملتوي ڪن

سہ چيتر هو اختياري وارن سان گفٽ و شنيڊ ڪري ڏهن ڏينهن اندر تسلي بخشي فيصلو ڪرائڻ جي ڪوشش ڪري. شاه صاحب جو جنهن صورت ۾ وڻ يونٽ جي ٿيڻ جا روشن امڪان موجود آهن تنهن صورت ۾ ڪوبه مناسب ناهي جو ووترن جون لسٽون سنڌي ۾ ڇپائڻ تي اختياري وارن کي آماده ڪري نه سگهجي. شاه صاحب چيو ته جيڪڏهن ڏهن ڏينهن اندر مسئلي تي سنڌ جي عوام جي حسب منشا فيصلو نه ٿيو ته هو فورن متحده معاذ جي ايگزيڪيوٽو ڪميٽي جي ميٽنگ سڏائي انهيءَ سوال تي گڏيل قدم کڻڻ لاءِ غور ڪندا. شاه صاحب جي ايل شاگرد ليڊرشپ کي ۾ دليو ڪري وڌو. جو وڃي ٿو ته اول سمورا شاگرد ليڊر انهيءَ فيصلي تي پهتا ته انهي ايل تي بڪ هڙتال ٽوڙائجي ۽ هنن لالا، قاضي فيض محمد ۽ پير بخش ينوهر تي ڀرپور زور وڌو ته هو پنهنجي بڪ هڙتال ٽوڙين. پر ٺٽي ۾ ڄڻا اڏول ٿي پيا رهيا. شام جو شاگرد هاءِ ڪمان طرفان هڪ پريس ٻڌرائي ٿي جنهن ۾ چٽا ڏو ويو ته سنڌي عوام ۽ شاگردن جي مسئلن بابت پنهنجي پاليسي واضح ڪن ٻي حالت ۾ ائين سمجهيو ويندو ته سياستدانن کي رڳو پنهنجي خواهشن ۽ مطلب سان پيار آهي. ان ڏينهن ڪراچيءَ جو اسلم عباسي ۽ ٽنڊي الهيار جو رفيق احمد حيدرآباد ۾ اسداد علي اوڀو جيڪب آباد ۾ ۽ مولا بخش شيخ، اسدالله، فقير مشتاق علي خيرپور ۾ علامتي بڪ هڙتال تي ويٺا. قاضي محمد اڪبر ۽ سيد باقر شاه حمايتي بيان جاري ڪيا. اسٽرينگ ڪميٽي جا ميمبر سرڪاري خبر رساڻن ايجنسي ايپ جي آفيس ۾ ويا ۽ مطالبوڪائون ته اهي سنڌ جي عوام خلاف پاليسي ترڪ ڪري ۽ سنڌي شاگردن جي حائز مطالبن جي خبرن کي نظر انداز نه ڪن.

پريس ۾ تائيدِي بيان ايندا رهيا. پرواني پٽي هڪ بيان ۾ شاگردن جي تائيد ڪندي چيو ته سنڌ جا اديب هن ڳالهه ۾ شاگردن کان جدا نه آهن. مولوي عبداللہ ميمبر ڊويزنل ڪائونسل حيدرآباد اختياريءَ وارن کي شاگردن جي تائيد ۾ تار ڪئي. حيدرآباد ۾

ڪراچي جي بئريسٽر عزيزالله شيخ پڻ وڪيلن سميت ڪراچي جي سنڌين طرفان بڪ هٽالين جي خيريت دريافت ڪئي. بلوچ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن، فلسطيني شاگردن جي ٽيم ۽ حيدرآباد ۾ رهندڙ بنگالي شاگرد به کين پيڻ آيا. قاضي فيض محمد هڪ پريس بيان ۾ چيو: ”سنڌ عظيم ۽ قديم ملڪ آهي. سنڌي زبان ۽ ثقافت جون پڙون عوام جي دلين ۾ پنهنجي سان ڪٽل آهن. بلقستي ۽ سان غير ملڪي ثقافت ذريعي سنڌ ۽ سنڌين کي تباهه ڪرڻ جي سازش ٿي رهي آهي. پر اسين انهيءَ جي خلاف جدوجهد ڪري شاهه لطيف ۽ ٻين صوفي شاعرن جي تصور مطابق هڪ نئين سنڌ وجود ۾ آڻينداسين. هلال پاڪستان“ نرت اعلان جي ضرورت“ لکي اختياري وارن کي مطالبو منظور ڪرڻ جي صلاح ڏني. غلام مصطفيٰ جتوئي جو تائيدي بيان سامع ٿيو.

شاگردن جي هاءِ ڪمانڊ، اسٽيئرنگ ڪميٽي هڪ گڏيل اجلاس ۾ ٺهراءُ بحال ڪري سنڌ جي ماڻهن کي پرزور اپيل ڪئي ته ”هو پنهنجي سنڌي زبان لاءِ جدوجهد عزم ۽ حوصلو سان ڪن“. هنن سمورين سياسي پارٽين ۽ انفرادي اڳواڻن کي اپيل ڪئي ته هو ان معاملي ۾ شاگردن جي رهنمائي نه ڪن ڇو ته هي شاگردن جو پنهنجو معاملو آهي. حيدرآباد ۾ بڪ هٽالين کي پيرزادو حفيظ، حفيظ قريشي، ڊاڪٽر اي. ايم شيخ، غلام نبي شيخ، مجيب پيرزادو ۽ ٻيا پيڻ آيا.

نواب مظفر هڪ پريس ڪانفرنس کي خطاب ڪندي چيو ته: ”سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ بڪ هٽالين جي ڪري امن امان جون ڪوششون ڪمزور ٿي ويون آهن ۽ پاڪستان عوامي ليگ جي نائب صدر قاضي فيض محمد جي بڪ هٽال ۾ شامل ٿيڻ بعد شهر جي فضا به خراب ٿي وئي آهي.“ هن شهر ۾ ناخوشگوار حالتن پيدا ٿيڻ جو انديشو ظاهر ڪندي چيو ته: ”قاضي فيض محمد سياسي فائڊو وٺڻ چاهي ٿو. حيدرآباد ۾ جيڪڏهن ڪو ناخوشگوار واقعو پيش آيو ته سڄي سنڌ ۾ حالتون قبضي ڪرڻ کان نڪري

وينديون.... سنڌ ۾ حالون اڳيئي سنگين آهن. هن چيو ته ون يونٽ جو مسئلو اشتعال انگيزين، جيان ۾ ڌمڪين کان مرعوب ٿي نه ڪيو وڃي ۽ جڏهن حالتون ليڪ ٿين ته پري اهو مسئلو ڪڍجي.

عرب بدو ۽ مهمان اٺ

ننڍي هوندي ڪتابن ۾ پڙهيو اٿئون ته ڪنهن اٺ، ڪنهن مهمان نواز عرب کي چيو ته: ”هيءُ ٿو پويم ڀلائي ڪري پنهنجي تنبوءَ ۾ رهڻ ڏينم.“ عرب بدو ۽ ويچاري ڏاڍي خوشيءَ سان رهن ڏنس. ٻئي ڏينهن اٺ چيس ته تـبـو نـڌـو آهي. ٻئي پورا ڪونه ٿا ٿيون، مون کي سوڙهه ٿي ٿئي تون ٻاهر هليو وڃ!

سنڌ جي قاضي فيض محمد سان بدو واري ڪار ٿي هئي. سندس ابن ڏاڏن جي وطن ۾ قوم جي قديم تخت گاه واري شهر جي ڀت ٽڪريءَ تي ويٺو ٿي ته مهمان نواب صاحب کسي اندر ۾ سوڙهه ٿي ٿئي! پنهنجي ڀيٽ کي تسو ٿي ڏنائين ته نواب صاحب وارو امن خطري ۾ ٿي پيو!

ٻئي ڏينهن ۱۶ تاريخ قاضي فيض محمد نواب صاحب کي جواب ڏيندي پريس بيان ۾ چيو ته ”آئون حيدرآباد جي هڪ قوت-پاٽ تي پيو آهيان. انهن مان جهڳڙا يا لاقانونيت شروع ٿيڻ جو سوال ئي نٿو پيدا ٿئي اسان پنهنجون جانيون قربان ڪرڻ جي مقصد سان پرامن جدوجهد شروع ڪئي آهي.“

ان ڏينهن شاگردن جي اسٽيرنگ ڪميٽي ۽ هڪ ڪمان کي گڏي شاگردن جي انقلابي ڪائونسل ٺاهي وئي ۽ ۲۱ تاريخ سموري سنڌ جي شاگردن جو گڏيل جلسو يونيورسٽيءَ جي شهر واري ڪئمپس ۾ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو.

ڊاڪٽر بڪ هٿ تالين جو معانو ۽ وزن ڪيو. لالا ۳، پاٽوٽو، پير بخش پنوهر ۸ پاٽوٽو ۽ قاضي فيض محمد ۴ پاٽوٽو گهٽجي ويٺا هئا. غلام محمد لغاري ۽ علي احمد قريشي ۽ همدردن جون تارون موڪليون. خيرپور جي نعي ۽ جمعيت العلماء اسلام شاگردن

جي قدم کي جائز ٺهرائي ساڻي همدردي ڏيکاري، لاڙڪاڻي ۾ منجهه محاذ جي ورڪڪ ڪميٽي جي مينسڪ -ٻڙي جي صدارت هيٺ ٽي جنهن ۾ سنڌي لستن جي مطالبي جي حمايت ڪئي ويئي پاڪستان جي چوٽي ۽ جي ليڊر محب الرحمان به سنڌي فهرستن جي حمايت جو اعلان ڪيو ۽ وعدو ڪيائين ته هو ان سلسلي ۾ هرڪا مدد ۽ حمايت ڪندو. ان پنهنجي جماعت جي نائب صدر قاضي فيض محمد ۽ ٻين شاگردن کي اهيل ڪئي ته هو بڪ هڙتال ختم ڪن.

عبرت به ان ڏينهن هڪ زوردار دليلن سان ڀرپور ايڊيٽوريل نڪي بڪ هڙتالين کي صلاح ڏني ته هو، جي. ايم سيد جي اهيل تي پهچي بڪ هڙتال في الحال ختم ڪن. ”بڪ هڙتال شاگردن کي اهيل“ جي عنوان سان لکندي، عبرت لکيو ”اسان کي اهو اندازو آهي ته فهرستن کي سنڌي ۾ ڇپائڻ جو سوال اڳ ۾ ئي اليڪشن اختياريءَ وارن سان زيربحث آهي ان ۾ جيڪي به دقتون آهن تن کي سوچي سمجهي حل ڪرڻو آهي هي سوال اهڙو نه آهي جيڪو جلد بازي سان فيصل ٿي سگهي.“

... اسان جا نوجوان بڪ هڙتال ختم ڪري حڪومت کي اهو سوچڻ تي مجبور نه ڪن ته اسان حڪومت کي هر گڏيل زور ۽ هڪٻئي آرائي سان مڃائڻ گهرون ٿا اهو ياد رکڻو پوندو ته هي ڪو ايوب دور ڪونهي جنهن جي خلاف عوام کي شڪايتن جا انبار هئا تنهن ڪري هر هڪ معاملي ۾ آخري حربو استعمال ڪرڻو پوندو... اسان کي به اندازو آهي ته خوشي يا تماشيا خاطر ماڻهو موت تائين هڙتال ڪرڻ وارو انتهائي قدم نه کڻندا آهن... هاڻي ان قصي کي هروڀرو ايلڊو به طول نه ڏيڻ گهرجي جنهن مان حڪومت پنهنجي وقار کي چيلينج سمجهي. اسان کي معلوم هئڻ گهرجي ته سنڌ جي پنهنجن جو تعداد به گهٽ نه آهي ۽ نه ئي هو منصوبن کان باز آيا آهن. اهڙن سازشي ماڻهن کي ڪنهن به صورت ۾ سنڌ جي نوجوانن خلاف غلط فهمين پيدا ڪرڻ جو وجهه نه ملڻ گهرجي...“

جناب جي. ايم سيد جي نڪچينين جو چوڻ هو ته اهو ايڊيٽوريل، شاه صاحب، محيب الرحمان جون اڀلون بس هڪري ٿي سلسلي جون ڪڙيون هيون ۽ شاه صاحب جي جدوجهد ۾ بي-اعتباري انفرادي ۽ ذاتي پڇ ڪهڙ ۽ سوديبازي واري ۽ سياست جو ثبوت هيون. سندس مخالفن اهو نتيجو ڪڍيو ته شاه صاحب هن مسئلي کي پنهنجي تنگ سياسي مفادن جي اڏي ۽ تي قربان ڪرڻ واهيو ٿي ۽ حڪومت اڳيان پاڻ کي سنڌ جو معقوليت پسند، صلح جو گولائو ۽ سرڪار توڙي سنڌ دشمن ٽولن جو خيرخواه ليڊر مشهور ڪري سرخرو ٿيڻ گهريو ٿي. سندن چوڻ هو ته جيئن ته ٻئي ان تحريڪ جي حمايت ڪئي هئي ته هڪري شاه صاحب ۽ ر قيمت تي ان کي تاربيڙو ڪري ٻئي تي برتري حاصل ڪرڻ گهري ٿي، هنن جي نظر ۾ شاه صاحب جي انهي ۽ روس ٿي مقامي اختيارن وارن کي هشي ڏيئي کين ۱۷ ۽ ۱۸ جي وچ واري رات واري رتو ڇاڻ لاه آماده ڪيو بلڪ کين ان جي سڀي هني ڏيئي ڇڏي. ان ڏينهن سکر ۾ شيخ اياز، توير عباسي، رشيد پٿي ۽ حسين حميدي به فهرستن جي حمايت ڪندي بڪ هٿالين کي پنهنجي تعاون جو يقين ڏياريو. عبرت ”وڌيڪ دير نه ڪرڻ گهرجي“ جي عنوان مان ايڊيٽوريل لکيو.

۱۷ تاريخ سنڌ نيشنل عوامي پارٽي ۽ مشهور هاري ليڊر غلام محمد لغاري ۽ لالا، قاضي فيض محمد وارن سان گڏ مرڻ گهڙي تائين بڪ هٿال شروع ڪئي. محمود ڏاهري ۽ ٻه ٻارهن سالن جا نينگر حبيب الرحمان ڏيپلائي ۽ ممتاز علي چانڊيو به علامتي هٿال تي ساڻن شريڪ ٿيا. نوابشاه ۾ عزيز احمد ميمڻ ۽ محمد اسماعيل مياڻ رائيپور ۾ غوث بخش خاصخيلي، موسي رضا شاه ۽ شاهنواز ڀٽو جيڪب آباد ۾ علي احمد پٿي ۽ شوڪت علي کوسو علامتي بڪ هٿال تي ويٺا.

بدين ۾ پنهنون خان چانڊيو محمد صديق پنهور ۽ شايد

هلائي ٺنڊي محمد خان ۾ محسن شاهه، چٽل، عبدالغفور، صالح ۽ زمان شاه راشدي دادو ۾ عبدالعشي قريشي صلاح الدين پنهور شفيق محمد شيخ، نوابشاه ۾ حاجي خسان جمالي، حاجي پکهيو، خيرپور ۾ هڪ ۾ گرد نالو نامعلوم ۽ ٺنڊي الهيار، هوسڙي، ٺنڊي باگي ۽ ٺٽي ۾ نامعلوم تعداد ۾ بک هڙتالي هڙتال تي ويٺا، پرواني ڀٽي ۽ غلام حسين سومري تائيندي بيان ڏا. ميرپورخاص ۾ مسڪين جهان خان کوسي جي صدارت هيٺ نعيبي جي ميٽنگ ۾ حمايتي ٺهراءَ بچل ڪيو ويو. عبرت جي ايڊيٽوريل ۾ ”وڌيڪ دير نه ڪرڻ گهرجي“ شايع ٿيو.

حيدرآباد ۾ مير رسول بخش ٺٽو، حيدر بخش جتوئي، عبدالله ۽ زينت ۽ حفيظ قريشي، غلام رباني، ڊاڪٽر ڏاهري، حميد سنڌي، ڊاڪٽر ايڊ. ايسر شيخ ۽ ٻيا ڪيترائي شهري بک هڙتالين کي ڀڄڻ آيا ۽ کين هار وڌائون ۽ ميوات ڏنائون. تنهن کان سواءِ ٺنڊي الهيار جي شهرين جو هڪڙو وفد، نوابشاهه جا وڪيل، ميرپورخاص جا شاگرد ۽ حيدرآباد جا ٻيا سوين ماڻهو بک هڙتالين جي خيريت ڀڄڻ آيا. نوابشاهه ۾ رئيس امام بخش آڻو شاگردن جي مزاج ڀرسي ڪئي. بدين ۾ جلوس ڪڍي بک هڙتالين کي خراج تحسین ڏنو ويو. ٺنڊي باگي ۾ جهانگير ۽ شڪارپور ۾ منور سومرو بک هڙتال تي ويٺا. خيرپور ۾ غوث بخش خاڻيگيلي ۽ محمد بچل بک هڙتال تي ويٺا. عاشق علي ۽ فقير حسيني سرڻ ڪهڙي تائين بک هڙتال جو اعلان ڪيو، خيرپور ٻار شاگردن جي مطالبي جي تائيد ڪئي. انقلابي ڪائونسل قائم ٿي. جنهن ۾ فيصلو ڪيو ويو ته گهر پوري نه ٿي ته شاگرد يونين ڪائونسل سطح تي هڙتالون ڪندا. حيدرآباد ۾ ۲ جلوس نڪتا. پهرين ڪنڊي وارن جي طرفان ۽ ٻيو گورنمينٽ ڪاليج، مسلم ڪاليج ۽ سچل ڪاليج طرفان. عوامي ليگ جي صدر شيخ مجيب الرحمان هڪ دفعو وري سنڌ جي بک هڙتالين سان همدردي ڪندي بک هڙتال ملتوي ڪرڻ جي صلاح ڏني. سندس جنرل سيڪريٽري قمر الزمان پڻ سنڌي

شاگردن جي جدوجهد جي حمايت ڪئي.

هاڻي هن داسان جي پهرين باب جو خاتمو اچي ويجهو
 پهتو. انصاريءَ وارن جنهن آخري جواب جو وعلو ڪيو هو...
 سـم جو ڊسٽرڪٽ ڪائونسل هال ۾ حيدرآباد جو ڊسٽرڪٽ
 مئجسٽريٽ مسٽر عبدالڪريم لوڏي جي وائٽان معززن جي اڳواڻي
 سنڌيل ميٽنگ ۾ ڏٺو ويو. هن چيو ته ”انتظاميه کي اميد هئي ته
اير و امان کي خطرو نه هوندو... اڄ کان وٺي ڪنهن به مارشل لا
 جي خاطئي جي خلاف ورزيءَ جي اجازت نه ڏني ويندي.“ هن ميٽنگ
 ۾ ٻين کان علاوه مسٽر غلام نبي ميمڻ، خالد بن جعفر، صدرالدين
 انصاري، رفاقت الله، عبداللطيف انصاري، نواب مظفر، قاضي اڪبر،
 قاضي سعيد، نواب زاهد علي، ڄام ماضي، عبدالحي پليجو، روشن
 پنهور ۽ رفيق صفير شريڪ ٿيا.

حاضرين، خاص ڪري شاگرد نمائندن ڪو جواب ڏنو يا
 نه سا خبر ڪانهي. پر نواب مظفر ۽ صدرالدين انصاريءَ جهڙن
 سنڌي قوم جي سچين جي اڻاهه خوشيءَ جو اندازو لڳائڻ ڏکيو ناهي.
 کين ٻه سال اڳ جي اها گهڙي ياد اچي وئي هوندي
 جڏهن ڪمشنر مسرور ڪمشنر هائوس ۾ ساڳي قسم جي ميٽنگ
 ۾ يوسف لغاريءَ ۽ ٻين سنڌي شاگردن تي خونريز حملي ڪرائڻ
 جي پئي ڏينهن اعلان ڪيو هو. ”حالتون حد کان وڌي چڪيون
 آهن تنهنڪري حڪومت قدم کڻڻ جو فيصلو ڪيو آهي. توهن
 سڀئي حضرات تعاون ڪريو ۽ حڪومت جيڪو قدم کڻي تنهن جي
 حمايت ڪجو.“ ان دفعي سندن من جي مراد پوري ٿيندي ٿيندي
 رهجي وئي هئي. هن سنڌي شاگردن کي مارائي، ڦاڻي، وري انهن
 کي حيل ۽ ڳارڻ ۽ ساڙڻ تي گهريو پر معاملو ڪجهه ”هونش“ ٿي
 ويو. ان ميٽنگ ۾ حاضر صاحبين (قاضي اڪبر، غلام نبي ميمڻ، ۽
 وساڻ صاحب وغيره) کي ياد هوندو ته مون سڄي سازش جو هروقت
 ٻانهو ٿوڙي سازشين کي شڪي ڪري وڌو هو. مون مسرور صاحب
 کي منهن تي چيو هو ته عوام کي ئي سڄي منصوبي جو ٻاني ٿي

سمجهيو. لغاري وارن تي حملو ڪندڙ ولي ٻائي، نواب مظفر ۽ حافظ مبارڪ علي جا موڪليل غنڊا سمجهيا ويا ٿي.

ايندڙ وار به صاف سنڌي شاگردن خلاف ستيل نظر آيو ٿي. مسرور صاحب جو منهن ڦري ٿامو ٿي ويو هو ۽ سڄو پگهرجي ويو هو. اڌ ڪلاڪ سمجهائي ۽ جي تقرير ڪيائين. تنهن تي حافظ مبارڪ علي کيس پچرائڻ لاءِ ٽوڪون هنڊون ته حڪومت پليجي صاحب جي دڙڪن ۾ ڊجي ٿي. بهرحال وڏي ڪوشش سان ڀارن جي سازش باڪام ٻڌائڻ لاءِ امن ڪميٽي ٺاهي، سندن وار خطا ڪيو ويو هو. هن دفعي شايد ڪنهن به ڪونه ڪڍيو.

بهرحال اڃا ڊسٽرڪٽ منجسٽريٽ صاحب جو چٽاڻ شايع ٿي ٿي ٿئي، تنهن کان اڳ رات وچ ۾ وار ڪيو ويو ۽ سو به اهڙي وقت جيئن پئي ڏينهن اخبارن ۾ ان جي دانهن به ٻڌڻ ۾ نه اچي. قاضي فيض محمد ان واقعي جو هيٺين مغنهر لفظن ۾ نقشو هنيو آهي:

”اڱاري جي رات جو اٽڪل هڪ کان ٻي ٻي ڌاري اسانجي ڪئمپ تي اسانجي ننڊ جي وقت، اوجھو حملو ٿي ويو. لئين جا سڱا ٿي ويا. غلام محمد لغاري جو ويچارو سوسر جي صبح جو اهي اسان سان شريڪ ٿيو تنهن کي مٿي تي خطرناڪ ڏک، مونکي پيرن تي ڏنڊا لڳا. نو چٽا هواسين سواءِ ممتاز جي ٻين سڀني کسي ڏک لڳا. مٿي آگهاري، پيرن آگهاري اسان کي ڏکي ٿيلا ڏٺي نهايت ذليل نموني اهي لاري ۽ پوليس ڇاڙهيو. اسان سڀني جو اٽڪل هزار ڏيڍ جو سامان پوليس ڦس ڪري کڻي وٺي جو اڄ ڏينهن تائين اسانکي ڪونه پهتو.“

پوليس ٻارٽي ۽ جي قيادت ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ ۽ انسپيڪٽر نواب خان ڪري رهيا هئا. سٽي منجسٽريٽ مسٽر پروهي به پريان موجود ٿيو وڃي ٿو. اختياري ۽ وارن ٻوڙ هن ڪارنامي جي نهايت سولي سمجهائي ڏني. هي ”ٽيلين پنهنجا مٿا پوليس گاڏي جي پٺن سان هڻي ٻانهي پنهنجا مٿا ڦاڙيا آهن!“ آخر جڏهن اها ڳالهه ماڻهن

کي مغز ۾ نه ويئي تڏهن معصوم بچي ڇيائون ته هڪڙي ڏالائي پوليس واري کان غلطي ٿي ويئي هوندي. رات جي وڳڙي ڪري سڃاڻپ ٿي ڪانه سگهي. هاڻ ڇا ڪجي، ڪنهن کي ڏوهه ڏجي، خاطري ٿي جيڪر سسپنڊ ڪري لائين ۾ رکي ڇڏيون ها!

ساڳي رات سڄي سنڌ ۾ بڪ هڙتالين کي ساڳئي نموني گرفتار ڪيو ويو ان رات ڪل ۳۲ شاگرد گرفتار ڪيا ويا (گرفتارين جي تاريخوار فهرست پڇاڙيءَ ۾ ڏنل آهي).

هن اوچتي ۽ پرهور وار شاگرد ليڊرشپ کي هڪ ۾ وجهي ڇڏيو هو، ڪو فيصلو نه ڪري سگهيا ته هاڻ ڇا ڪجي پتي ڏيهن اخبارن ۾ سندن بيان آيو ته انقلابي ڪائونسل جلد ئي قدم کڻڻ واري آهي ۽ انهيءَ سلسلي ۾ پروگرام تيار ڪيو ويندو.

گرفتارين جي خبر هڪ ڏينهن دير سان ۱۹ تاريخ شايع ٿي. ان سان گڏوگڏ شاگردن ۽ سياسي رهنماڻن جو رد عمل شايع ٿيو. پيپلز پارٽيءَ جي چيئرمين جناب ذوالفقار علي ڀٽو، مير رسول بخش خان ٽالپر ۽ سنڌ جي ڇوٽي اهم شاگرد جماعتن ۽ هلال پاڪستان طرفان گرفتارين ۽ پوليس جي زيادتين خلاف زبردست احتجاج ڪيو ويو.

هوڏانهن متحده محاذ طرفان مڪمل ۽ معنيٰ خيز خاموشي اختيار ڪئي. روزانه ”عبرت“ جنهن ”اڃا به ڏينهن اڳ وڌيڪ دير نه ڪرڻ گهرجي“ جي عنوان سان ايڊيٽوريل لکي هن معاملي سان هيڏي دلچسپي ڏيکاري هئي تنهن مذمت نه ٺهيو پر گرفتارين جو اکر به پنهنجي ايڊيٽوريل زبان تي نه اچڻ ڏنو. ڄڻ اوچتو ڪيس نانڪ سگهي ويو هو. ماڻهن ان ماجرا مان قدرتي طور اونها مطلب ڪليا. ڪن چيو ته سيد ۽ متحده محاذ جي اطلاع سان ٿيو آهي. بڪ هڙتالين کي سيد صاحب جي ايبيل نه ڏيڻ جي سزا پئي ڏني وڃي ته آئينده سڀني کي اڪيون ٿين ۽ پٽي جي هٿ تي خوش ٿي آهي کان ٻاهر نه ٿين.

پاڪستان پيپلز پارٽي جي چيئرمين ذوالفقار علي ڀٽي بڪ

هڙدلي نه ڪرڻ ۽ سياسي ڪارڪنن جي وسيع پشاهي تي گرفتارين جي سخت نقص ۽ مذمت ڪندي چيو ”.... نوجوان سنڌي شاگرد پنهنجي بلڪل جائز حقن لاءِ لڙي رهيا آهن.... ووٽرن جون لسٽون سنڌي زبان ۾ نه ڇپرائڻ سنڌ سان ڪليل زيادتي آهي..... جڏهن انگريزن جو دور حڪومت هو تنهن ۾ به هيئن نه ٿيو ۽ ان وقت به سنڌيءَ کي پنهنجو جائز مقام حاصل هو..... پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان ۾ اتان جي ٻولين ۾ ووٽرن جون لسٽون نه ڇپرائڻ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي چوڻهه اتي جا باشندا اردو ۽ ڳڻي طرح سمجهي سگهن ٿا مگر سنڌ ۾ سنڌين جي وڏي اڪثريت اردو نٿي سمجهي سگهي..... انگريزن جي دور حڪومت ۾ به سنڌي زبان اوج تي هوندي هئي ۽ بمبئي يونيورسٽي کي جائز مقام حاصل هو. تاريخ ۾ ائين ڪڏهن به نه ٿيو آهي ته مادري زبان ۾ جائز حق گهرڻ تي هڙيون جيئون ڪيون ويون هن..... جتي ڪشمير پاڪستان جو اولين ۽ قومي مسئلو آهي اتي سنڌي ۾ لسٽن ڇپرائڻ جو سوال به قومي حيثيت رکي ٿو ۽ ان کي ڪنهن علاقي جو مطالبو سمجهي نظر انداز نٿو ڪري سگهجي. مارشل لا رڳو سنڌ سان ناهي، اها پاڪستان جي ٻين علائقن سان به لاڳو آهي. پوءِ خبر نه آهي ته هن قسم جون زيادتيون فقط سنڌ ۾ ئي ڇو ٿيون ڪيون وڃن.“

هن آخر ۾ شاگردن جي مطالبي کي بلڪل جائز قرار ڏيندي کين يقين ڏياريو ته ”پهلي ڀاڱي انهيءَ ڏس ۾ سندن هر قسم جي مدد ڪرڻ ۾ ڪڏهن به پنٿي نه پوندي.“

مير رسول بخش ٽالپر پنهنجي بيان ۾ چيو ته ”جيڪڏهن موجوده حڪومت اهو اصول قبول ڪري ٿي ته ماڻهو ئي دراصل ”سرڪار“ آهن ته پوءِ ماڻهن جي ٻولي کي ”لا حيل حجت“ سرڪار سمجهڻ گهرجي.... جيڪڏهن هڪ ڪروڙ سنڌي عوام جي مطالبي قبول ڪرڻ ڪري چونڊون هڪ اڌ مهينو دير سان ٿيون ته اسان اهو نقصان سهڻ لاءِ به تيار آهيون. سنڌيءَ ۾ ووٽر لسٽن جو مطالبو بلستور جاري رهندو ۽ هن قسم جي گرفتارين کان سنڌ جو عوام

۽ پنهنجي هن جائز مطالبي کان بلڪل نه هٽندا ۽ اسين پنهنجي جدوجهد جاري رکنداسين.

پاڪستان نئشنل عوامي پارٽي (ولي گروپ) جي جنرل سيڪريٽري مسٽر محمود عثمانِي هڪ بيان ۾ مطالبو ڪيو ته ”قومي زبانن سان گڏ علائقائي زبانن ۾ ووٽرن جا فارم مهيا ڪيا وڃن.“ هن چيو ته ”اهل سنڌ جو سڌي ۽ لستون تيار ڪرڻ جو مطالبو اردو خلاف هرگز ناهي.“

ان ڏينهن پيو به گولو اليڪشن ڪميشن ڏسو ڪيو. ان صاف لفظن ۾ سنڌ جو مطالبو مڃڻ کان قضي ۽ آخري انڪار ڪري ڇڏيو. ڪميشن پنهنجي اعلان ۾ چيو ته ”ڪميشن فيصلو ڪيو آهي ته اوڀر پاڪستان لاءِ بگالي ۽ ۽ اولهه پاڪستان لاءِ اردو ۾ ووٽرن جون لستون تيار ڪيون وينديون ۽ هن انتظام ۾ موجوده مرحلي تي ڪابه تبديلي نه ڪئي ويندي، ڇو ته ان مان وري ٻيا مسئلا پيدا ٿيڻ کان علاوه عام چونڊون ڪرائڻ ۾ به دير ٿي ويندي.“

۱۷ ۽ ۱۸ تاريخ جي وچ واري رات هن داستان جي پهرئين باب جون آخري سٽون سنڌ جي سڀوتن جي رت سان لکجي پوريون ٿيون.

هر ڪنهن ئي به چيو ته هاڻي ڇا ٿيندو؟ هاڻي ڇا ڪجي؟ پوليس اختيارِي ۽ وارن پرامن جدوجهد جا دروازا ڏندا هئي بند ڪري ڇڏيا هئا. ننڍڙن معصوم ٻارن کي به نه ڇڏيو ويو هو. عمر-رسیده بزرگن جي عمر ۽ قومي حيثيت جو لحاظ نه رکيو ويو. پوليس جن چئلينج ڏيئي رهي هئي، ”ڏسون ته ڪير ٿو اڏي ڇو ڏنڊ ۾ اوچتو ڏهن جو بي رحم وسڪارو سهڻ اچي.“

سنڌي قوم ۽ سندس نوجوان نسل هڪڙي به واڻي تي اچي بيٺا هئا. هڪ طرف ذلت هئي، ٻئي طرف اڻ ڏٺل، اڻ ڄاتل خطرا هئا. ڪهڙي خبر ڪير ڪيترو پنڌ هلي. ڪير ٻڪ ڏيئي پئجي وڃي. وطن جي ٻن سياسي قوتن مان هڪڙي پنهنجي عمل ذريعي اڳتي

دسم وڌائڻ جي مخالفت ڪري چڪي هئي. قوم ناانحراب ڪار هئي
 اڳ ڪڏهن اهڙي مسلسل آزمائش سان ڪانه لکهي هئي.
 ڪنهن اصل مسئلي کي اڏو اهم نٿي سمجهيو، جو ان لاءِ ٻه-چون
 ر-گيون خطري ۾ وڌيون وڃن. ملڪ جي وڏي اڪثريت هاري-
 . ري هن مسئلي کان لائق هئا. وچولي طبقي ڏي ڇڻ خبر ئي ڪانه
 هئي ته ڪنهن جي بازار پيشي لڄي، اهي وڏيون وانگر ڇڙهي جا
 سوار ۽ سپري جا سلاسي هئا. جيڪو ڪرندو ۽ مرنندو تنهن تان
 نلو پٿرون ٿينديون ته ”مڙس تيسين جهلي جهل نٿي ڏني، آسمان
 سان ئي نڪر هنيائين! هاڻ ڏسوس، جهڙيءَ جو هو، تهڙي لونگي
 ڪٽڻ ۾ پيشي اٿس!“

تنهن کان سواءِ هڪ سياسي ڌر ته مورگيو سموري تحريڪ کي
 شروع کان وٺي قوم دشمن حرڪت پئي سمجهيو. هنن جو چوڻ هو
 ته انهيءَ ڪري چونڊن ۾ اينگواءِ پوندي مخالفن کي گڙهڙ پيدا
 ڪري ون پونٽ نوڙڻ جي لھيل لڪيل، گڏاهه ۾ رولو وجهڻ جو
 سونهري وجهه ملندو، سنڌين جا نالا لستڻ ۾ داخل ٿيڻ کان رهجي
 ويندا ۽ کين اثرائتو آواز نه ملندو وغيره وغيره ڪهڙي خبر سچ پچ
 معاملو ٿو ٿئي وڃي، انديشا سڄا ثابت ٿين ته هوءَ قومي نقصان
 هڪ طرف ته سڄي فلم گچي ۽ ۾ پوڻ جي مصيبت پئي طرف پوڳي
 پوندي.

عام راه هئي ته جتي هٿن ٺاهي هئا، اتي ٻڄڻ ڪم وريام
 جو. عام شاگردن ۽ خود سندن ليڊرشپ اندر به ڪيترا انهن طبيعت
 جا هئا ڪن ته اڳ ۾ ئي لاهار پنهنجي پٽ رکڻ لاءِ پئي رڪارڊ
 جي پورائي ڪئي. دلي طور ان ڏچي ۾ پوڻ لاءِ تيار نه هئا، هن
 حادثي جو وجهه وٺي انهن سنهڙا سرڪڻ شروع ڪيا ته ”معاملو
 اڃايو وڌي ويو، سياستدانن وچ ۾ پئي ڪم ٿيڻي وڌو، هاڻي حالتون
 جو انظار ڪجي گرفتار ٿيلن جي آزاديءَ لاءِ ڪوشش ڪجي وغيره.“
 جدوجهد ۾ سرگرم هڪ شاگرد جماعت ايس. ايس ڪو
 جي مرڪزي ڪميٽيءَ جي هڪ رپورٽ ۾ ان هڙتال جو نقشو هنن

لفظن ۾ چيو ويو:

۱۹ تاريخ.... بڪ هڙتالين جي اوچتو گرفتارين هڪري ماحول
ٿڌو ٿي چڪو هو. هر طرف خاموشي ڇانئجي ويئي هئي. چوڌاري
سونجھارو ڇانئجي ويو هو. سياسي ليڊر خاموشين سان حالتون ڄاڻڻ
ٺڳا هئا، مخالف جماعتون هڪ لحظي تذبذب ۾ پئجي ويون هيون.
شاگردن جي ايڪشن ڪميٽي نئون قدم کڻڻ کان اڳ سوچ ۽
فڪر ۾ پئجي ويئي هئي.... (ايس. ايس ڪو جي رپورٽ)
گذريل ڪيترن سالن جي جدوجهد جي تاريخ جو سڀ کان
نازڪ موڙ سامهون پيو هو، خلا ۾ چڻ وڌڻ ٿلهن ڪارن اُڪرن
۾ لکيو پيو هو ”هاڻ ڪهڙي پاسي وڃون؟“
وانهون ويهه ٿيون ڪن ڄاڻان ڪيهر ۽ ويا!

دور پيو

۲۱ آڪٽوبر کان ۲۸ آڪٽوبر.... هڪ ڊگهي ۽ خشي ۽
غئوڊگي جا اٺ ڏينهن ۽ اٺ راتيون، وچ وچ ۾ سُرٽ ۽ سڃاڳي ۽
ڄڻ ڪهڙيون يادگيري ۽ ڄڻ اڌ گيڊيون جهلڪون ڏنڌ ۽
ڪوهڙي ۾ ويڙهيل ڇهرا، جملن جا اڌ ڪهاڙونڊر، ڊاڪٽر،
انجنيڪشن گوريون، ملاقاتي:

”ڪيئن آهين!“

”دعا آهي!“

”ڇا ٿو ٿئي!“

”بخار... پاسي ۾ سور“

۲۹ تاريخ. اما ۽ ادا، شميم لطيف، پناهه گهر وارا، ڪار
سول اسپتال، ڊاڪٽر عالمائي. وري به ڪار، ڄامشوري جي ٻل
ڄامشورو اسپتال.

پرائيوٽ وارڊ ۱۴، روم نمبر ۳، نرسون، گلوڪوز جي ڊرپ:

اڪسون، گوريون، دوائ جا وزن، اڪس ري. مائٽ، ڪلهي
۾ ڇوڙيه ڪلاڪ سور جا ڏنگ، ڏيهون ڏيهن ڪمزوري راتين
جسون راتيون ٽڙين، اوجاگا، مريضن جي ٻارن جون ورندي ۾
ڊڙون ۽ ڏسڻ، ملاقاتي، ڊاڪٽر.

”ڪهڙو حال آهي؟“ ڊاڪٽر صالح مرڪي پڇيو.

”ڪلهه کان وٺي سخت الٽيون آهن.“

”ڇو پلا؟“

”ٻڌلجن جي انجڪشن ۽ گورين سان اڇيو الٽيون
ڪلهه کان وٺي اها حالت آهي.“

”تڏهن اٺلجن ڏيوس... پلا ايمپٽين شروع ڪيو؟“

”نه. هي بي ۱۰۵ هو. تنهنڪري ڊاڪٽر عالمائي ڇيو ته

في الحال نه.“ ڊاڪٽر پير ادب بيان جواب ڏنو.

”فڪر ناهي. شروع ڪري ڇڏيو... ليڪ ٿي ويندا فڪر

نه ڪريو... کڏو کڏو... وري به اڪس ري ۽ اسڪيننگ ڪرائي

ڏسوس!“

”حاضر“ ڊاڪٽر پير ورائيو.

”توهان سڏايو؟“ سسٽر زرينه ڪمري ۾ گهڙندي پڇيو.

”ها سسٽر. ڪلهي ۾ سخت سور آهي. اٺلجن لڳايو؟“

”ڇڏو.“

”نس ۾ سٺي مان گڏ ڇن هزارين وڇوڻن جا زهريلو ڏنگ

گهڙي ويا ۽ ٿلهجن لڳا. اڌ ڪلاڪ کانپوءِ آرام آيو.

”سسٽر عزيزه گهڙي آئي.“

”هي سڀ ڪيڏانهن ويا؟“

”ننڍڙي بيمار هئي. اما اوجاگا ڪري پاڻ بيمار ٿي پئي

پيءُ اڳيئي ڇاڪ ڪونهي. هتي زڪام ۽ بخار ٿي پيس.“

”اڃا! هاڻي باقي اوهين ٿي، بس؟“

”بس!“

”ڊرپ لڳي اٿن؟“

”ها سسٽر!“

”ڪاڏو ڪهڙو ڪاڏو اٿس؟“

”سسٽر ڪاڏو وٺيس ٿي نٿو، ڪجهه نٿو ڪاڻي.“

”هوءَ انهن ڪيئن ڪم هلندو، آڻ توهان کي پنهنجي ميس سان سوپ موڪليان ٿي. اهو پي ڏسجو، قسم سان ڏاڍو مزيدار آهي. ضرور پي ڏسجو.“

”هنگو.“

سنڌن پاڻ ۾ ڳالهائون. سسٽر حميده جون وچ وچ ۾ هلڪيون چيغون ”اٿي الله!“ ڊپل ٽهڪڙا، مريضن ۽ سسٽرن جا قصا، اهرج، خوشي، ناپسندي، ٽوڪ جا هٿن ۽ اکين سان اشارا.... غنودگي.

....

گهٽي.

”توهان سٺ ڪيو؟“

”ها سسٽر، هن جي طبيعت سخت خراب ٿي پئي آهي. ڊاڪٽر کي گهرايو.“

”ڇ! ڇ! ڇ! هيومانس سڄي رات اوجا ڳو نم ڪندي ڪر. پنهنجي صحت جو خيال ڪندي ڪر.“

ڊاڪٽر پير آيو.

”هي ڪنهن سرجن جو ڪم آهي. آرتوار جي رات ڪو سرجن گهر ڪونه هوندو... رات جا اٺ ٿيا آهن. سرجن غني ڪي فون ڪريان ٿو، خدا ڪري هجي.“

”ها ڊاڪٽر، ذاتي ڪوشش وٺي ڪونه ڪو فوراً انتظام ڪر. نازڪ حالت آهي. مڙس ماڻهو ٿي.“

”حاضر ادا.“ اڌ ڪلاڪ ڪانهو سرجن غني، ٽپاس.

”ڪلهن کان وٺي تڪليف آهي؟“

”پنجن ڏينهن کان.“

”الهي به ٿي هئي؟“

”ها اڄ پنهنجن هو الڏي ٿي هتي.“
 ”اڪ آهي... ۽ تر ٿي داخل ڪري. ٻڌ الجھن ڊپ ۾ ملائي
 هئوس. سڀ ٿيڪ ٿي ويندو.“
 ۽ وڌينهن ڏهون نمبر ڪمر و. ڪاوڪوس جي ڊرپ، پٿر لڳين،
 ڪلوروف، ٽنسن.

....

وارد بواه، ڊرپ جو اسٽنڊ، ڪلوڪوس جي ٿيلهي. پوين
 سسٽر زرينم.

”تڪليف ٿي ته پڌائجو“ سسٽر زرينم نس ۽ مان سوئو
 ڪڍي وري پيو دنگو ٿيندي هيو. جواب ۾ سور، طنز، خود قياسي ۽
 ۽ صبر ڀريل ان لکي مرڪ.

ڪلوڪوس جي ٽنگيل ٿيلهي ۽ مان ڪاوڪوس جا ٿڙا ڪڙڻ
 لڳا. ٽپ! ٽپ! ٽپ!

”اڪيلا رهجي ويا آهيو“ سسٽر زرينم همدردي ۽ قياس
 واري مرڪ ۾ ڪندي هيو.

”هاڻو... ڏهين نمبر جو ڪهڙو حال آهي؟“

”ان کي به ڪلوڪوس لڳل آهي. رات ڪجهه ننڊ ڪيائين
 سرجن غني رات ۱۲ بجي ڏسڻ آيو هوس.... سڀاڻي ايڪسري
 ٿيندو. رات لاءِ ايڊيٽين جي انجيڪشن آهي؟“

”نه شهر مان وٺڻ ويٺي آهي، هن اسٽور تان نئون ملڻ.“
 ”ويچاري ڏاڍي تڪليف ۾ پئجي ويٺي آهي. ساڳئي وقت
 پٽي چٽا بيمار. سڄي رات مائٽس سان اوچا ڳوٺي ڪري ڏينهن به
 سڄو! ٻنهي جي ڇاڪري ۽ ۽ آهي.... ڏاڍي مٺي ڇوڪري آهي!“
 سسٽر عزيزه ڪمري جون ٽوڙيل پڪڙيل دوائون ۽ سامان ٿيڪ
 ڪندي هيو.

درڪليو هو ۽ نوڪري ڪيو سهڪندي، مرڪندي پريان ٿي
 زور سان ڳالهائيندي آئي....

”دوا ملي ٿي نه. رلي رلي مس ملي آهي. سنڌي رسالا

ڪونه مليا. تائين اڃا ڪانه آئي آهي، پهتو سڄي بازار ۾ ڪونه
ٿو ملي.“

ٽوڪريءَ مان ساوا مرچ، هفتيوار نيوزويڪ، موسميون،
ٻانڪ، سنڌي اخبارون هفتيوار پيڪنگ روپو، انجنيڪشنون، دوائن
جون شيشيون ڪڍي ڪپٽ ۾ وجهندي ويئي.

”ٽڪڙ ۾ ڪلورومائينن وسري ويا. اما ڪاوڙي، خير
اڃ لاءِ نه آهي. سڀاڻي ڪشي وٺي.... امان وٺان ٿي، اچي اوهان کي
سوپ ٿي ٺاهي ڏيئي وڃان.“

ڏينهن گذريا ڪمرو ۱. خالي ٿيو. ڪمرو نمبر ۳ بدلائي
ڪمرو نمبر ۶ ورتو ويو.

....

”ڇا پڙهي پڙايان. اخبارون يا ناول؟“

”پهرين اخبارون پڙه!“

”سنڌ جي ملازمن سان زيادتيون ختم ڪيو وڃن....“

”سياسي رهنماڻن کي بنيادي مسئلن تي ٺاه ڪرڻ جي

اهيل....“

”۱۷۵ اعليٰ آفيسر سبڪدوش ڪيا ويندا....“

”حيدرآباد ۾ نوجوان شاگردن جو جلوس....“

”اهو پڙه!“

”حيدرآباد ۾ نوجوان شاگردن جو جلوس.... هڪ شاگرد

رهنما بڪ هڙتال شروع ڪئي.... ون يونٽ ٽوڙڻ، ووٽرن جون

لستون سنڌيءَ ۾ شايع ڪرڻ ۽ تعليمي ادارن جي سنڌي سربراھن

خلاف سازشون ختم ڪرڻ جا مطالبو....“

”خير پڙهي پوري ڪري پڇيائين:

”مطالبو منظور نه ٿيا ته پوءِ؟“

”پوءِ ڇا؟“

”پوءِ بڪ هڙتال ختم ڪيو يا....“

”خير ناهي.... ماڻهوءَ ماڻهوءَ تي مدار آهي.“

”ڪي موت تائين اڪ هڙتال ۾ مري به وڌندا آهن؟“

”ها تازو هڪڙو سڪ هندستان ۾ مٽو آهي.“

”هوءَ سوچ ۾ پئجي وئي.“

”هان ڇا پڙهون؟“

”ناول.“

”ڇڱو پهريائين ڀلي اسان پڙهي.“

”ڪٿي ڇڏيو هيوسين؟“ مائس پڇيو.

”جتي نعيم جي ڪمپني بيلجيم پهتي آهي ۽ هاڻ جنگ جي

معاذ تي اهي پهتا آهن.“

مائس عبدالله حسين جو ناول ”آدامس نسلين“ ڪپٽ مان

ڪڍي پٺا اٿلائي، آخري نشان گهولي لهي پڙهڻ شروع ڪيو:

”برف ڪرڻ بند ٿي وئي، ۽ پنڊ ڪڪرن کي چيري

نگتو ۽ چوڻ طرف سموري فضا برف جسي اڇاڻ سان جرڪڻ لڳي.

دشمن جي مورچن ۾ ڪنهن گتار جو يڪتارو باربار پئي وڃايو جنهن

جو گنجهڙ ۽ نرم آواز اچي ۽ گهري صاف ڀريل رات جي جادوءَ کي

پئي وڌايو....

”پئي ڏيهن وڃين ۽ جو حملي جو حڪم مليو، ساڻن گڏ

نمبر هڪ نمبر ۽ نمبر ٽي ڪيولري برگيڊ جا وڏا حصا هئا. حملي

جي رٿ هيءَ هئي: نمبر ۽ ڊبل ڪمپني جيڪا ميجر همفري جي

ڪمان ۾ هولي بئنڪ واري سيڪشن جي خندقن تي قابض هئي

سا اڳتي وڌي ڇهه - ٽي وڏن جو معاڌ گهيري بندي. نمبر پهرين ڪمپني

ڪنهن ايڊيشن جي ڪمان ۾ روز ٻڪٽ تي قبضو ڪندي، جنهن

مهل نمبر ۽ ڪمپني سندس ڀرسان اچي پهچندي تنهن مهل نمبر ۽

ڪمپني پڙهائي شروع ڪندي....

ٽين بجي فائرنڪ شروع ٿي، رجيمينٽ، دشمن جي مشين گن

۽ رائيفل فائر جي اڳيان اچي ويئي.... هوا ۾ بارود جي بوه هئي....

”ڪنڊ ۳۹ - ڏکڻ اوڀر - فائر!“ ڪمپني ڪمانڊر رڙ

ڪئي - زخمي سڃاڻي پنهني هٿن سان پيمت کي جهليو ڳوڏن ڀر وٺيو

هو ”هاڻي“ هن خوفناڪ غيرانساني آواز ۾ چيو ۽ جهڪي پيو. سندس متوجي زمين سان لڳو ۽ هو ان حالت ۾ ڪمزور ۽ مثل آواز ۾ ڪجهڙن لڳو. ٻن سپاهين کيس سنئون ڪري لڻايو ۽ هاڻي جي چل کڻي وات تي رکيائون. سندس تڙي ۽ مٿي مان هڪڙو ڌڪ مٿس هيڪ لٿو. ٻيو هاڻي واپس مان وهڻ لڳس، سخت سور ڏاڻ سندس پهرو پڇڙو ٿي ويو هو ۽ سرت جي خوب پريل نگاهن سان هو ٺڪ ٻڌي آسمان کي ٽڪيندو رهيو. جنهن مهل نعيم آخري دفعو کيس ڏٺو تنهن مهل هن پنهنجي اکين سان پنهنجي پيمت ڏانهن اشارو ڪري ڪيو جنهن کي اڃا تائين سندس رت پريل هٿ سوڳهو جهلي ويٺ هئا....

”هو سال تائين بيلجرم ۽ فرانس جي علائقن ۾ لڙندا رهيا.... پنهنجن توڙي دشمن جي سورجن ۾ هن هزارين سپاهين کي مرندي ڏٺو. ڪن کي آسانيءَ سان مرندي ته ڪن کي سڀني مرندي، ڪن جي پهرن تي اڇاڻ ۽ معصوميت هئي ته ڪن جي پهرن تي موت جي نڀال ۽ سور. ڪن جي اکين جيئري ماڻهوءَ وانگر جهاتيون ٿي پاتيون ته ڪن جون اکيون انڌن شيشن وانگر پيشانيءَ تي جڙيون پيون هيون. ڪن جي کيسن ۾ سڪل راشن ۽ ٻه ٽي گوليون هونديون هيون ته ڪن وٽ ٻارن ۽ سهڻين چوڪرين جا فوٽا سمن ڪارين چوٽين جي ڇڪن جون نشانديون. هو سمورا ڪي پٿرن تي ته ڪي خندقن ۾ ڪي سڪل نالن ۾، ته ڪي برف تي يا گپ ۾ مٿا پيا هوندا هئا. وقت هجي ها ته نعيم ڪنهن نوجوان سڪون پريل ڀڃي وٽ بيهي رهي ها. سندس کيسا ڦلوري فوٽا ۽ خط ڪڍي ها. انهن عورتن جو تصور ڪري ها جيڪي گوت کان ٻاهر نين ۽ نالن جي ڪنڌين تي ٻه ٻه ڇن پيارين شڪلين لاءِ سڪنديون پيون هونديون ۽ خبر ئي ڪانه هونديون ته انهن محبوب مهانڊن جا ڇپ ٿڌا ڪري ڇڏيا ويا آهن، اهي بدن ۽ جسم جن کين بي پناهه خوشين جون راتيون بخشيون سي هزارين ميل پري ڏور ۾ ٿڌا پڪڙيا پيا آهن، ۽ هو اجايو پيون وائون بهارين. هو جيڪر انهن ٻنين

ڀاڻت سوچي ها جي نوجوان هٿن کان سواءِ غير آباد ۽ ويران ٿي ويون.

”هاڻ بس!“ وڻي ماڻس ڪتاب بند ڪري هٿ وڌائي ڪپٽ جي خاني ۾ رکيو.

سامهون الهندي پاسي واري ڪليل دروازن مان سياري جي شام جي اداس ۽ ٽڪل سج جي روشنائيءَ ۾ لان جي ڇپر جو رنگ سائو سونهري ٿي پيو هو. ڦوهاري جي آس پاس رنگبرنگي پوئن ۾ ننڍڙين ننڍڙيون جهرڪيون پٿر سونڀي پاڻ ۾ راند پئي ڪڍيون ۽ رڪي رڪي ”ٿر!“ ڪري اداسي گوهيون ڏيڻ ٿي لڳيون. ”زبردست ناول آهي.“ ٿوري دير رڪي چيائين ”ماڻهو هڪ ٻئي تي ظلم لائي ڇو ٿا ڪن؟“ سندس ڪلڙ ڀريل هو. ماڻس به خلا ۾ ڪهورڻ لڳي. ۽ پوءِ چيائين ”بس اصل کان وٺي هڪ ٻئي کي ڪهن جو دستور هليو اچي. نظام ئي اهڙو آهي.“ هن چيو ”اهو نظام ئي ختم ڇو نه ٿا ڪري ڇڏين....“ هنجو وس هجي ته انهن سڀني جنگ ڪرائن وارن کي شوٽ ڪري ڇڏيان.

”اهو شوٽ ڪرڻ به ته ماڻهو مارڻ ٿيو.“

”ها، پر اهو سٺي مقصد لاءِ ٿيو.... اهڙا انسانن جا دشمن مٿا پلا آهن.“ ماءُ ڌيءَ هڪ ٻئي پويان چيو.

”ڪير ماري؟“

”ماڻهو.... عوام.“ هن چيو.

”اهي ته نه ٿا آهن.“

”پا سٺا ماڻهو ڪين اٿارين“ ماڻس چيو.

”شاگرد، نوجوان، پاڻ سڀ اٿي پئون“ هن زوردار تشديد ڪئي. ”هن وارن به ته ائين ڪيو نه! ويٽنام وارن ڏسو ڇا ڪيو آهي!“ اٿي ته مرد عورتون، ٻار پڏا به سڀ ترين تي رکيو بيٺا آهن.“ ”آئين به ائين ڪنديون سين. خدا جو قسم هتي ماڻهو اٿي بيٺن ته آءُ جيڪر اڃ ئي ساڻن هلي وڃان....“

”هوه فلمون ڪير ڏسندو.“

”فلمون! مون کي ته هاڻي انهن فلمن لاءِ نفرت آهي. سڀ ڪوڙا پنهنجي زندگي سڄي غلط آهي. ايمان سان آڦ ته ڇوان ٿي ته آڦ ڇوڪرو هجان ته ويٽنام هلي وڃان يا فلسطين. عظيم انسان آهي آهن. هتي ته اسين رڳو حيوانن جي حياتي گذاريون ٿا....“

”اهي ويچارا ته روز مرڻ ٿا.“ مائس افسوس سان چيو.

”پلي مرڻ، مرڻ ۾ ڇاهي. انسان ته ٿي مٿا. مريو ته ائين ٿي. پنهنجي قوم لاءِ سر ڏيئي مريجي يا انهن انسانن وانگر سڄي عمر لپ اسٽڪون هڻي، فشن ڪري، فلمون ڏسي، مانيون پچائي، زنانا جهيڙا ۽ ڪلائون ڪري ڪن وانگر مري وڃي....“ هن جوش ۽ نفرت وٺي ڪلهو ٿي چيو.

....

گهوڙي وانگر تيزيءَ سان آبل بيماري جون ۽ وانگر آهستي سرندي موت ڪاٽي رهي هئي.

”سڀاڻي کان توهان صبح جو ۷ بجي لان ۾ وڃي ٿورو هاجو ۽ آس تي وهجو“ مسٽر زرينه راب پنهنجي پنجابي اردوءَ ۾ حڪم ڏنو. سندس مهربان ۽ باجهاري منهن تي چڙهيل پرسڪون منجهڙيءَ جي نقاب مان سندس سرهائي ۽ فتح جون جهلڪيون نظر پئي آيون. سندن سنڀال ۾ ڏنل مريض ليڪ ٿي رهيو هو.

لان جي چوڌاري بيچن مان هڪ تي فتح مل واري چوڪري ۽ سندس ماءُ وڻيون هيون. مينڊيءَ جي پوئين تي جهرڪيون هرهر ڪري پاڻ ۾ وڙهي رهيون هيون. ننڍڙو اياز لطوف مٿن پائڻ کان انڪار ڪري ڪساني ٿوهاري ۾ هٿ پير پساڻي نعرا هڻي رهيو هو.

”سٺ جو بهادرا“ ”لالا قادرا“ ”سٺ جو بهادرا“ ”لالا قادرا“

”هي نعرا ڪٿان سڪي آيو آهن.“

”ڪٿان نه!“

”شهر ويو هو. اتان چوڪرن کان ٻڌا هوندا ائين“ مائس ٻڌايو.

”ڇير اچان آئي هئي. فراسي وڃائي وڃي.“

”نيڪ پلا ڇا ٿيندو؟ مطالبو ڪيئن ٿيندو؟“ هن پڇيو.

”خبر ڦاهي.“

”هوءَ بس ويڇارو ڀلي مري وڃي! سرڪار کي احساس ۾ ڪونه ٿيندو!“

”خبر ڦاهي.... اڄ پاڻ به شهر ٿا هلون. خبر وٺجي. قاضي فيض محمد به اچي ويٺو آهي.“

”قاضي فيض محمد تمام سٺو ماڻهو ڇڻو. ٻيا ليڊر ته گهر ۾ بنا ٻيا آهن.“

”وڏو سڄار سنڌي آهي.... سنڌ جو آزمائيل سواهي آهي.“

شهر کان موٽندي وات ۾ اهائي ڳالهه ٿيندي رهي.

”قاضي جي اچڻ تي شاگرد ليڊر ڇو ناراض ٿيا آهن؟“

”چون ٿا ته سياسي ليڊرن جي شامل ٿيڻ ڪري معاملي کي

سياسي رنگ اچي ويندو، حڪومت هر ڀرو ضد ڏيندي.“

”هوءَ ڇا ٿئي پيو. سياسي معاملو ائين ئي آهي.... قاضي

ويڇاري کي ته ارمان ٿيو هوندو.“ ماڻس چيو.

”ها، ڳالهه ڪندي سندس ڪلڻ ڀرجي آيو. مون کي خود

شرم پئي آيو.“

”ڇو؟“

”بس، قومي سياسي شعور جي پختائي ڦاهي. اڃا هر ڪو

ٻنهي جي ڊيگري الڳ الڳ رڌي کائڻ ٿو گهري هڪڙو بزرگ فدائي

قربانيءَ لاءِ اچي ۽ ان جو اهو قدر ٿئي!“

هوا تي نڪرڻ ڪري طبيعت خراب ٿي پئي. بخار....

التيون شام جو ڪجهه سامت آئي.

”ڪجهه پڙهي.“

”ڇڏو ناول پڙهون؟“

”نه. انهيءَ مان طبيعت مور ڳوڙاڏاس ٿيو پوي. اڄڪلهه

اهڙو ادب پڙهي جنهن مان همت وڌي، فتح ۾ يقين ٿئي، آئينده

۾ اعتماد ٿئي....“

”ٺيڪ آهي، تڏهن امان تون شاه جو رسالو پڙهي ٻڌائي.“

”ڪهڙو سر.“

”ڪاهوڙي.“

”بيشي جنين باس گهڻي ڏونگر گام جي،

چڏي لسوڪ لباس، لوهي لاهوتي ٿيا.“

”سبحان الله! جيئي لطيف!“

”چو سر پورو ڪري پڇيائين.“

”هاڻ وري اياز... ائين؟“

”ها.“

”ڪتاب ته گهر رهجي ويو. ياد ٿيا پڙهون، پهريائين تون

هو ٻڌاء اسين ٺٺ جا نين آهيون پرين!“

”اسين ته ٺٺ جا نين آهيون پرين،

ستي سامه جاگي وڃي دور دور

ستارا لتاڙي اسانجو شعور...“

جڏهن موت ڪاٺون

سوين راز آهيون

سوين ساز جي لاه آواز آهيون

سوين چنڊ چاهيون،

ستارا تڳاهيون،

انهن مان اهي جڳ سچو جڳمڳايون،

اسين ٺٺ جا نين آهيون پرين،

اسين جاگ جا پاڳ آهيون پرين!“

ٻاهر اوندهه هئي. پريان وٺن جي ٻن جي هلڪي سرس جا

ڀنگاڪا پئي آيا. واري واري سان سهڻي لطيف ۽ اياز جو ڪلام

پڙهجي رهيو هو. ائين ئي لڳو چئن ڪمري نمبر ۹، وارڊ ۱۴ مان،

سڄي ايل. ايم. سي اسپتال مان سموري سنڌ مان سڀ مرض ۽

بيماريون توڙي رهيون هيون، ماڻهو هنڌ ۽ بسترا ڇڏي، گهرن جون

ڪاٺون ڇڏي، گام ۽ گهٽيون ڇڏي، مڙي مڙي وار ۽ ٽولا ڪري

قطارون ڏاهي، لشڪر پنجِي مست ٿي، نچندا ٽپندا، گهاٽندا ظلم ۽
 ٽهر جي ڪوٽن تي، غلامِيءَ جي مورچن تي، نڪري دوتِي جي
 ديوارين تي هلائون ڪرڻ لاءِ لهرون لهرون ٿي وڌي رهيا هئا.

او شال عقابن سان اٽڪان

سان واهر ٿي واهرن جي

ٿي ساري سنڌ اياز هئي

ڇا ڇم ڇم آندئي ڇڏن جي!

”ڏونگر ڏکون ڪسي ٿي ڪنڊين ڪوه

تون جي بهن پڻ جو ته لڳ به منهنجا لوه

جنهن چوريءَ ۾ چوه سا پتون ٿيندي پير ٿي.

اڪين ۾ حوصلي ۽ هست ۽ جذبي ۽ جولان جا ڏيئا

جرڪي اٿيا.

”هاڻ قائد انقلاب پڙهي.

هن ڪتابڙو گولي هٿ ڪيو ۽ پڙهڻ لڳي.

”سڄي دنيا جا عوام پاڻ ۾ ساي هڪ ٿي وڃو ۽ آمريڪي

اڳرائي ڪندڙن ۽ سندن شڪاري ڪٽن کي شڪست ڏيو، سڄي

دنيا جا ماڻهو مڙسي ڪريو، ڪمر ڪشيرو وڙهن جي جرئت ڪريو،

مشڪلات کان نه ڊڄو ۽ لهرن پويان لهرون ٿي اڳتي وڌو. پوءِ

سڄي دنيا عوام جي ملڪيت ٿي ويندي. سڀني قسمن جا راکاس

تباھ ڪيا ويندا.

”انساني تاريخ ۾ سدائين سمورين مرڻينگ ۽ مسردار قوتن

پوين سامهون ٿي اچي، انقلابي قوتن جي خلاف سر توڙ مقابلو پئي

ڪيو آهي ۽ ڪي انقلابي اڪثر دشمن جي انهيءَ ظاهري طاقت

۽ اندروني ڪمزوريءَ کي ڏسي ڪجهه دير لاءِ دوکي جو شڪار

ٿي ويندا آهن. کين خبر ٿي نه پوندي آهي ته دشمن تباھي جي ويجهو

پڻو پڇي ۽ هو پاڻ فتح جي ويجهو پڻا پڇن....

”اسان کي ڪٿي ته پنهنجي طرف سان ڪمزوري ۽ بيوسيءَ

جا سمورا خيال ختم ڪري ڇڏيون. دشمن جي طاقت کي اجايو

گهٽ سمجهڻ جا سمورا خيال غلط آهن.

”مظالم عوام ۽ مظالم نوڙن تي اهو ڪڏهن به نه سمجهڻ
 ٿئي ته ڪو عوام ٿي غلام ڏاڏو ڏاڏو سامراجين تي ڪڏهن نه
 ڪڏهن حياءَ پئجي ويندو ۽ ه وڙن کڇي ۽ مٿان هٿ ڪڍي
 ڇڏيندا. هو فقط تڏهن ڪامياب ٿيندا جڏهن پنهنجي ٻڌي ۽ کڻي
 مضبوط ڪندا ۽ پنهنجي جدوجهد تي ثابت قدم رهندا. سڄو پڇر
 رڪ جو قلعو ڪهڙو ٿيندو آهي؟ سڄو پڇو رڪ جو قلعو عوام آهي،
 سڀئي ڪروڙين عوام جيڪي سڄا آهن ۽ صاف دلي سان انقلاب جي
 پٺ پرائي ڪن. اهو آهي صحيح معنيٰ ۾ رڪ جو قلعو جنهن کي
 نوڙن ڪنهن به طاقت جي وس جي ڳالهه ناهي....“

”جنهن هنڌان جنگ ڪرڻ جي پرپور طاقت جو چشمو
 ڦٽي نڪري ٿو سو عوام ۾ لڪل آهي، هي جو دشمن کي ايڏي
 مجال ٿي آهي جو اسان تي آڪڙ ۽ رعب پيو ڪري ان جو خاص
 سبب اهو آهي جو عوام اڃان چڙوچڙ ۽ غير منظم حالت ۾ آهي.
 جڏهن اها گهٽتائي نڪري ويندي تڏهن اڳرائي ڪندڙ اسان جي
 نڪن ڪروڙين عوام جي وڪڙ ۾ اچي ويندو ۽ جهنگلي ڍڳي وانگر
 شعلن ۾ وڪوڙجي رهيون ڪري ٽڪر هڻندو ۽ ڊوڙون هائيندو. اسان
 جي آواز جي گجڪوڙ ٿي سندس دل ۾ دهشت وجهي ڇڏيندي ۽ هو
 سڙي رڪ ٿي ويندو.“

اوندا هي گهري ٿيندي وڃي. ڳالهين مٿان ڳالهينون نڪري
 اسي نيري سڙي ۽ سور عيائي جا سنگ ڪڍي رهيون هيون.

هن اوهڻو پڇيو:

”ٿڌ هڙتال ڪري سگهان ٿي؟“

”ڇو نه؟“

”ماڻهو ٿڌا ته ڪونه؟ چوندا ته ڪونه، ته نياڻي ٿي ۽“

هڙتالون پيشي ڪري....“

”ڪي ضرور ڪندا، توڪون ڪندا. اول شايد سڀ ناهنڻ“

ڪن هر نئين ڳالهه تي ماڻهو ڪندا ۽ چئون ڪندا آهن.“

”هوءَ...؟“ هن اداس ۽ مايوس ٿي چيو ”مرشد مائين ۽ جو فرمان آهي:

”ڪاريءَ رات ڪنن ۾ آهي ڪاٺيارين ڪم“
 ”ڏم ڏم پيرا ڏينهن ۾ ڏي ڏوراها ڏم“
 ”هي هڏو ۽ هر گهوريو محب ميهار ٿان“
 ”ڇڳو! هن محڪم ارادي سان چيو، سندس اکين ۾ عزم جا شعلا هئا.

....

پئي ڏينهن اخبارن ۾ بڪ هڙتالين کي رتورت ڪري گرفتار ڪرڻ جون خبرون شايع ٿيون.

”هاڻ؟“ هن اخبار پڙهي پڇيو، ”خبر ناھي؟“
 ”هاڻ ته سچجي پيا آهن. هاڻ جيڪو بڪ هڙتال ڪندو تنهن کي ماريندا.“
 ”نه؟“ ”ها.“

”رتورت ڪري ڇڏيندا؟“ ”شايد.“
 ”پر جي ڪهه نه ڪبو ته تحريڪ ته ناڪام ٿي ويندي؟“
 ”نه؟ چوندا ته سنڌي ڊجي ويا؟ نه؟“
 ”ها.“

”پيا ڇوڪرا ته هاڻ ڪونه وهندا؟“
 ”خبر ناھي. شايد نه ويهن.“
 ”آءٌ وڃان ٿي!“ هوءَ اوچتو ئي ڏيئي آئي ڪڙي ٿي ۽ وڃ جي تيزيءَ سان هلي وئي.

”بسترو کڻي وڃ!“ مائس هويان سنڌ ڪري چيو ۽ پوءِ ٻاٽمرادو پڻ پڻ ڪري چيائين، ”ويشي هلي سڏ ڪونه ٻڌائين.“
 ”مسٽر زرينه سٺي هڻڻ لاءِ گهڙي آئي.“
 ”هينئر اختر ٽڪڙي ٽڪڙي ڪيڏانهن پئي ويهي؟“
 ”جيل!“ مائس منجيدگيءَ سان چيو.
 ”مسٽر منهن ٽڪيندي رهجي وئي.“

شاه جو بيت آهي اکين اڳيان اچي بيٺو:
 ”پيشي جن پروڙ گجي ڏونگر گام جي،
 چڙي سڀ ضرور، لوهي لاهوئي ٿيا“

(منٽو پبليڪشن)

پنهنجي ادب کي زور وٺايو

سنڌي ادب ۾ اڳي ڪيترا لاڙا هئا ۽ به آهن، پر اڄ وطن دوستي جو لاڙو ٻين سڀني لاڙن کان اڳرو آهي. اڄ پڙهندڙن وٽ آهي لکندڙ ۽ اهو ادب وڌيڪ مقبول آهي جنهن ۾ وطن لاءِ حب جو جذبو ڀريل آهي. امر جليل، منير سنڌي، عبدالقادر جوڻيجو، علي بابا، ابن حيات پنهور، عبدالحق عالمائي، پٿر سنڌي ۽ ٻين مقبول انسانن نڪارن جي مقبوليت جو سبب به اهو آهي.

پروڀڳندا؟

ڪن جو چوڻ آهي ته وطن دوستي جي جذبي غالب هجڻ ڪري فن جو معيار ڪيري پيو آهي ۽ ادب پروڀڳندا بنجي پيو آهي. پر غور سان ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته اهو خيال سطحي ۽ هڪ طرفو آهي.

ادب هميشه زندگيءَ جو ترجمان پئي رهيو آهي. دنيا ۾ اڄ تائين هڪڙي به اهڙي ست نه لکي وئي آهي جنهن کي سنڌي يا ان سنڌي پروڀڳندا يا تبليغ ثابت ڪري نه سگهجي. ادب آسمان مان نٿا وٺي. اهي ماڻهو آهن ۽ انهن جا پنهنجا رايو، نظريا ۽ عقيدا هنن ٿا پوي ۽ اهي آهي عشق ۽ محبت بابت هجن ۽ اهي قدرتي نظارن

بابت، چاهي سج ۽ سونهن لاءِ پيار جا هن چاهي حاڪمن لاءِ
عقيقت جا وطن جي حب جي واکاڻ ڪرڻ اهڙو ئي قدرتي ادبي
موضوع آهي جهڙو عشق ۽ محبت جي تبليغ جو.
جيڪڏهن فيضي رقيب روساڻي جي ڳالا جا دُور پڻ ادب
آهي ته وطن جي ويرين جا پانڊا ڦوڙڻ ۾ ڪهڙي بي ادبي ٿي پئي؟
جيڪڏهن محبوب جي خيالي حسن جون جنتون ٺاهڻ جائز آهي ته
وطن جي ويجهارن ۽ سروچن جي تعريف ڪرڻ ۾ ڪهڙي ارج
خطا ٿي پئي؟

جڏهن نڪم حاڪمن، ظالم ۽ قابل بادشاهن ۽ انساني
کوهرين جا انبار لڳائيندڙ ڦيري ڪاٺيون جا قبيلا لکڻ کان پوءِ
به فردوسي، انوري، فيضي غالب جهڙا شاعر عظمت جي مسد ساهي
سگهن ٿا تڏهن اسان جي ادبين کي ايترو به حق ناهي ڇا جو هو
ڪٿي پنهنجي بهادر شاگردن ۽ نوجوانن، هارين ۽ مزدورن، قومي
شهيدن ۽ هيرن ۽ اڄوڪي دلير نسل جي ڪرنامن لاءِ پنهنجي
عقيقت جا ادبي گل پيش ڪري سگهن؟

هر نئين ڳالهه جي شروعات ڪمزور ٿيندي آهي. شاهه بلوط
جهڙي ديو جهڙي وڻ جو اوائلي ڪچرو سلوڪنهن هوڙهي ڪرڻ
جي وڻ کان ڪمزور ٿيڻ ۾ اهي ٿيو. پر ڪرڻ سدائين ڪرڻ
رهڻو ۽ شاهه بلوط جو ڪمزور ۽ ڪچرو سلو اڳتي هلي ستون
ڪرڻ کان وڌيڪ اهو وڌيڪ طاقت ور شاندار ٿي وڃي ٿو.

اسان جا نوان افسانن، نڪار ۽ اڀرندڙ شاعر وطن جي حب
بابت جيڪي لکن ٿا انهن ۾ روز به روز نئين بهنجي ايندي پئي
وڃي. اهو وقت پري ناهي جڏهن اسان جا نوان افسانا وطن جي
حب سان ٺهڻ سان گڏوگڏ فني ڏانوَ ۽ ڌاب سان به ڀرپور
نظر ايندا.

اسان جو نئون وطن دوست ادب اڃان به وڌيڪ اثراندو ۽
مقبول ٿي تنهن لاءِ ڪي ڳالهون خيال ۾ رکڻ ضروري آهن.

نوان موضوع:

اڄ سنڌي ادب ۽ شاعري صحيح معنيٰ ۾ قومي ملهه ۽ روحاني رازي جو ڪم ڪرڻو آهي. اسان کي اڄ اهو ادب ڪٿي جو اسان جي قوم جي دامن جي جذبن ۽ احساسن جي ترجماني ڪري، سندن همت بلند ڪري کين پنهنجي ئي ڪمزورين کان خبردار ڪرائجي ۽ انهن کي دور ڪرڻ لاءِ تيار ڪري، کين ويساهه ڏياري ته اسان جو آئيندو ضرور روشن ٿيندو، اسان ۾ پٽي، هيندي، خود قرباني، عوام دوستي، جوانمردي، اورچائي ۽ قدرشناسي جهڙا قومي گڻ پيدا ڪري ۽ نفاق، بي حسي، خود مطلبي، خود پرستي، بزدلي، غفلت، احسان-فراوشي جهڙي پرائي موذي مرضن جو احساس ڏياري انهن لاءِ ڌڪار ۽ نفرت جا گهائي سندس پاڙون پٽن ۾ مدد ڏئي.

نوان هيرا گولي لهو:

اسان جي وطن ۾ اسان جي اکين اڳيان اهڙا بي مثال ماڻهو موجود آهن جن جون زندگيون ۽ ڪارناما اسان جي اديبن جي قلم کي للڪاري رهيا آهن. هنن پنهنجون قيمتي حياتيون وطن جي سرخروئي لاءِ وقف ڪري ڇڏيون آهن ۽ ان راهه ۾ سوين هزارين سختيون سٺيون آهن. جي. ايم. سيد، عبدالمجيد شيخ، شيخ اياز، حيدر بخش جتوئي، غلام محمد لغاري، محمد ابراهيم جوڻو، محمد حفيظ قريشي ۽ ٻيا ڪيترائي سنڌ جا فرزند اهڙا ٻيا آهن جن جا ڪردار مضمونن، مقالن بلڪه افسانن جا ڪارناما ۽ دلچسپ موضوع ٻنهي سگهجن ٿا، تنهن ڏانءِ اسان مان هرڪو اهڙن عورتن ۽ مردن، ٻارن ۽ ڀينرن، پڙهيل خواه ان پڙهيل کي سڃاڻي ڇڏي پنهنجي پنهنجي وٽ آهر اهم ۽ ڪارناما ڪارناما سرانجام پيا ڏين. مثال طور هڪ دفعي ڪارائي قومي ڪتاب جي ڇپائي لاءِ پئسا ڪونه هئا. هڪڙي مسڪين نياڻين جي پيءُ ماستر کي جڏهن اها خبر پئي ته تڏهن هن پنهنجي ٻراوڻن کي ڏئي ڇڏي پئسا کڻي انهن مان اهو

قومي ٻلائي جو ڪتاب ڇپائي ڇڏيو. اهو مثال ڏسڻ ۾ معمولي آهي پر ان جي تهر ۾ جيڪو قومي جذبو آهي سو هرگز معمولي ناهي. انهيءَ جهڙا مثال افسانن ۾ پيش ڪرڻ ۽ هننن سان هٽائڻ لائق آهن.

ڪي دوست شايد سوچين ته اهي موضوع خشڪ ٿيندا ۽ عام ۾ مقبول نه ٿيندا پر انهن کي ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ ۽ ”مسڪين جهان خان“ جهڙن ڪتابن جي شاندار مقبوليت ۽ فني بلنديءَ کي نه وسارڻ کپي. انهن ڪتابن ۾ عام رواجي ماڻهن جون رواجي ڳالهيون آهن پر ڏسڻ وارن کين جنهن نظر سان ڏٺو آهي، جنهن قلم سان سندن تصويرون ڇڻيون آهن تنهنجو جواب مشڪل ٿي.

پنهنجو ڍنگ ڀندا ڪريو:

ادب ماڻهن لاءِ آهي. ماڻهو ادب لاءِ نه آهن. ادب جا ڪي نمونا هڪڙن ملڪن ۽ ماحولن لاءِ ڪارائتا آهن پر ٻين لاءِ نه آهن. افساني جو يورپي ۽ آمريڪي نمونو جنهن جو اڄڪلهه هر هنڌ نقل پيو ڪيو وڃي سو اسان جي ڏانوَ وٽان ناهي.

اتي جي ماڻهن جو علمي، سماجي ۽ ذهني ماحول اسان کان ٻيو آهي. هو تاريخ جي هڪڙي ڏاڪي تي آهن ۽ اسان ٻئي تي. اسان کي افسانو نئين سنڌي نموني لکڻ کپي. بهتر آهي ته افسانو سنئون سنڌو ڳالهه وانگر هجي جنهن ۾ خيالي پور پچائڻ بدران سلسلوار واقعا بيان ڪرڻ کپن. اها ڳالهه اهڙي هجي جيڪا ان پڙهيل نه پڙهيان کان ٻڌي سمجهي سگهن، جيڪا ياد ٿي وڃي ۽ جيڪا ڪچهريءَ ۾ ٻڌائجي ته ٻڌندڙن تي اثر ڪري.

پنهنجي تاريخ پڙو:

ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو اسان جا لائق اديب سنڌ جي تاريخ جو مطالعو ڪن، ڇچ ناسو، تاريخ طاهري، تحفته الڪلام، تاريخ معصومي، بيگلارناسو، نوائي معارڪ، ڪلهوڙن جي تاريخ وغيره

ريغون پڙهي اسان جي تاريخ جي ساراهن جو ڪن دورن مان مواد وٺي افسانن، ڪهاڻيون، داستان ۽ ناول لکڻ.

دولت درياھ خان، شاھ بالا، صوفي شھيد، هوشو، هيمو ٻارن سروپڻ جا احوال فني نموني پيش ڪن؛ چنيسر، چانم فيروزه مير علي مراد جهڙن قومي غدارن جي ڪردارن تان پردو لاهڻ، اڄوڪن چنيسرن ۽ علي مرادن کي ٻي نقاب ڪن ۽ انهن کي پنهنجو حشر تاريخ جي آئيني ۾ ڏيکارين. اسان جي وطن دوست اديبن کي لطيف سائين، سچل، خليفي نبي بخش ۽ ٻين نامور وطن دوست اهل ڪمال جو مطالعو ڪرڻ کپي. کين پنهنجي اڄوڪي دور جي قومي مفڪرن خاص ڪري جي. ايم. سيد ۽ اياز جي لکڻن جو غور سان مطالعو ڪرڻ کپي. پير علي محمد راشديءَ جي ادبي ۽ تاريخي شاهڪار ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ ۾ اسانجي ويجهڙائيءَ واري ماضيءَ جون حيرت انگيز تصويرون ڏسي سگهجن ٿيون.

ساڳئي طرح ادبي ورڇ جي لوڪ ادب سلسلي جي ڪتابن ۾ اسانجي اڳوڻي ثقافتي ورثي بابت اڻ لپ مواد گڏ ٿيل آهي. پنهنجي قومي شعور کي وسيع ۽ پختو ڪرڻ لاءِ اسانجي اديبن کي ٻين ٻولين ۽ قومن جي وطن دوست ادب ۽ وطني حيرن جا احوال پڙهڻ کپن.

آمريڪا، انگلي، آئرلينڊ، پولنڊ، زيڪوسلواڪيا، چين، ڪيوبا، ويٽنام جي قومن پنهنجي وطني آزاديءَ جي جدوجهد ۾ غلام ادب ۽ قومي هيرا پيدا ڪيا آهن. گئربالڊي، لنڪن، سائوزي تنگ، هوجي، فيڊرل ڪاسٽرو ۽ ٻي گوارا جي زندگين جا احوال ۽ سندن لکڻيون روه زمين جي محب وطنن لاءِ مشعل راهه آهن. اسان جي اديبن کي انهن جو ڳوڙهو مطالعو ڪرڻ کپي.

ناول جو هيرو ڪڏهن هڪڙو فرد هوندو آهي ته ڪڏهن سموري قوم، اسان جا جيڪي اديب قومي ناول لکڻ چاهين تن کي روس جي جنگ آزاديءَ بابت لکيل ناولن جو مطالعو وڏي مدد

ڏندو، انهن مان گورڪي ۽ جو ناول ”ماءُ“ آسترو ويسڪي ۽ جو
 ”دارو رسن ڪي آزمائش“ ۽ بورس هالي واء جو ”چراغ جلنداره“
 ۽ صدرالدين عيني جي سرگزشت اردو ۾ ترجمو ٿيل آهن ۽ حيدرآباد
 ۾ ملي سگهن ٿا.

پڙهندڙن جا فرض:

جيئن دنيا جي هر مذهب پنهنجي پوئلڳن لاءِ ڪي فرض
 مقرر ڪيا آهن تيئن ڪا به قوم تيستائين قوم سدائين جي لائق نٿي
 ٿئي جيستائين ان جا ماڻهو پاڻ تي ڪي فرض نه لاڳو ڪن.
 سنڌي ادب کي پڙهڻ، ان کي ڦهلائڻ، سنڌي وطن دوست
 اديبن کي همٿائڻ، سندن قدر ڪرڻ ۽ سندن مدد ڪرڻ اسان جو
 قومي فرض آهي. اسان کي ياد رکڻ کپي ته اسان جي قومي جدوجهد
 جو مهڙ وارو مجاهد دستو وطن دوست اديب آهن. اسان جو ڪم
 آهي ته اسين سنڌي ڪتاب ۽ رسالا خريد ڪيون ۽ ٻين کي به خريد
 ڪرڻ لاءِ همٿايون، پنهنجي گهرن عزيزن، قريبن، يارن دوستن ۽
 واقفن ۾ سنڌي ڪتابن رسالن ۽ اديبن جو ذڪر ڪريون ڪا سٺي
 شيءِ پڙهون ته اها ڪوشش ڪري ٻين کي پڙهي ٻڌايون. ان جي
 تعريف ڪريون تڪليف وٺي پنهنجي راه لکي اخبار يا رسالي کي
 موڪليون.

اهو ضروري ناهي ته اسان جي راءِ هروڀرو عالمانه فاضلانہ
 هجي، ٻئي جيڪي دل ۾ اچي سو لکي موڪليون، اها ڳالهه تمام
 اهم ۽ وڏي آهي. هر لکندڙ اهو معلوم ڪرڻ لاءِ مشتاق آهي ته
 پرهندڙ مناسبت محنت جو ڪهڙو قدر ڪن ٿا.

اڳين زماني ۾ اديب نوابن ۽ بادشاهن لاءِ لکندا هئا، ۽
 هاڻي گهوڙا ۽ سونين مهرون انعام ملندو هون. اڄ اديب سڄي قوم
 لاءِ لکن ٿا، ڇا آهي ايتري جا به مستحق ناهن ته اسان کي سندن ڪا
 ڳالهه پسند اچي وڃي ته کين به اکر ٺاهي شاباس جا لکي موڪليون!

سنڌي ادب کي ڦهلائڻ:

سنڌي اخبارن رسالن ۽ ڪتابن سان هر هنڌ مائيجي ماءُ وارو سلوڪ ڪيو ٿو وڃي. پبلڪ لائبررين ۽ سرڪاري خرچ تي پڻ پولين جون اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب گهرائجن ٿا، پر سنڌي اخبارون، رسالن ۽ ڪتابن کي نظر انداز ڪيو وڃي ٿو. سنڌ جي شاگردن ۽ ٻين واسطيدارن کي هر ممڪن ڪوشش وٺي اها ٻه اڪيائي بند ڪرڻ کپي ۽ متعدد ٽسي جدوجهد هلائي سنڌي اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب گهرائڻ کپن.

سرنديءَ وارن سنڌين جهڙوڪ واهارين، زميندارن ۽ عملدارن جو فرض آهي ته پنهنجي گهٽ يا شهر ۾ لائبرريون قائم ڪن يا جتي اڳيئي لائبرريون آهن انهن کي مالي امداد ڪن، کين سٺا قومي رسالا ۽ ڪتاب وٺي ڏين.

گهٽ جي باشعور نوجوانن ۽ پڙهيلن جو فرض آهي ته سرنديءَ وارن وطن دوستن سنڌين وٽ وڃي کين لائبررين کسي مدد ڏيڻ لاءِ آماده ڪن.

ڪيترا سرنديءَ وارا سنڌي رڳو انهيءَ ڪري اخبارون يا رسالا نٿا گهرائڻ جو هو چون ٿا ته اسان کي پڙهڻ لاءِ وقت نٿو ملي. انهن صاحبن کي ڪهي ته هو سنڌي اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب وٺڻ فرض سمجهي گهرائين. جي اتفاق سان کين پڙهڻ جو وقت نه ملي. اهي ٻلي پنهنجي ٻارن کي يا عزيزن کي يا لائبرريءَ کي ڏيئي ڇڏين. جيڪي سرنديءَ وارا ماڻهو ايترو به نٿا ڪن تن تي تنديد ڪرڻ کپي ۽ ڏين محسوس ڪرائجي ته هو قومي فرض ادا نه ڪرڻ ڪري ناقابل معافي ڪوتاهي ٿا ڪن.

پنهلجا اخبارون وڪٽندڙ گهرجن:

سنڌي ادب جي ڦهلائڻ ۾ هڪ مکيه رڪاوٽ اها آهي جو اڪثر اخبارون ۽ رسالا وڪٽندڙ سنڌي ناهن. تنهن ڪري هو سنڌي رسالن ۽ ڪتابن جي وڪري ۽ ڦهلائڻ ۾ ڪابه دلچسپي

نٿا وٺن.

اسان جي باشعور ۽ سمجهه دار محب وطن جي اها جاج ڪرڻ ڪپڻ ته سنڌي ڳوٺ يا شهر ۾ سنڌي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن پهچائڻ جو موزون ۽ مناسب بندوبست آهي يا نه. اٽڪ اکر گڏ ڪرڻ ڪپڻ ته سنڌي ڳوٺ يا شهر ۾ سنڌي اخبارون، رسالا ڳوٺ يا شهر ۾ ڪپڻ ٿا، جي مناسب انتظام نه هجي ته ڪوشش وٺي ڪنهن هڏ ڏوڪي ماڻهوءَ کي اهو ڪم ڪرڻ لاءِ آماده ڪجي ۽ سندس باقاعده وقت به وقت مدد ڪندو رهجي.

ڪجهه وقت ٿيو ته منهنجي ڀاءُ ۽ ٻين اسانجي ڳوٺ جي ڪاليجي شاگردن اسان جي ڳوٺ جڳ شاهي جي جانچ ورتي ته معلوم ٿين ته ڳوٺ وارا روزانو ٻه درجن کن اخبارون ۽ ڪيترا رسالا وٺن ٿا پر سنڌي اخبار يا رسالا نالي کي نه ٿا اچن! اخبارون وڪيندڙ سنڌي نه هون ڪيس سنڌي اخبارون ۽ رسالا گهرائڻ لاءِ چيو ويو ته جواب ڏنائين ته ”ماڻهو وٺن ٿا، سنڌي اخبارن ۽ رسالن ۾ ڪابه دلچسپ ڳالهه ڪانهي.“ شاگردن تنهن تي پٺاڻ ۾ صلاح ڪري هڪڙي باشعور ماڻهوءَ کي اخبارون وڪڻڻ لاءِ تيار ڪيو. ان بعد هو وفد ٺاهي ڳوٺ جي سمورن سنڌي واپارين ۽ سرنڌيءَ وارن ماڻهن سان مليا ۽ ڪيتري بحث مباحثي ۽ زور بار بعد کين محسوس ڪرايائون ته سنڌي اخبارن، رسالن جي سرپرستي ڪرڻ سمن قومي فرض آهي. ان بعد سنڌي اخبارون ۽ رسالا گهرايا ويا. اڄ اسان جي ڳوٺ ۾ ۲۰ کن سنڌي اخبارون روز ۽ هر مهيني ڪافي رسالا خريد ٿين ٿا.

سنڌ جي ٻين ڳوٺن جا محب وطن ماڻهو خاص ڪري شاگرد ۽ نوجوان به جيڪڏهن ائين ڪن ته سنڌي اخبارن ۽ رسالن جو وڪرو وڌئون پنجهڻو ڪري سنڌي ادب جي قسمت بدلائي سگهجي ٿي.

سنڌي ادب کي گهر گهر پهچائڻ اخبارن ۽ رسالن جي اشاعت کي پٺو ٿيڻو بلڪه وڌوڪرڻ اڄوڪي دؤر جي سڀ کان

اهم ۽ تاريخي ضرورت آهي. انهيءَ سان سواءِ سنڌي اخبارون ۽ رسالا پنهنجي پير تي هرگز بيٺي نه سگهندا.

ڪاليجن ۽ اسڪولن ۾ هندوبست:

سنڌ ۾ ڪيترائي وڏا وڏا ڪاليج ۽ اسڪول آهن جن ۾ هزارين وطن دوست سنڌي شاگرد تعليم وٺن ٿا. ڪيترن ۾ هاسٽلون آهن جن ۾ سوين هزارين شاگرد رهن ٿا. رڳو حيدرآباد ۾ ئي انجنيئرنگ ڪاليج، سنڌ يونيورسٽي، زنانو ۽ مردانو ٽريننگ ڪاليج، گورنمينٽ گرلس ڪاليج، زرعي ڪاليج ٽنڊوڄام ۽ ٻيا ڪيترائي ڪاليج ۽ هاسٽلون اهڙيون آهن جن ۾ ڪيترائي سجاڳ ۽ هوش رکندڙ سنڌي آهن. پر انهن ڪاليجن ۽ هاسٽلن جي ويجهو سنڌي اخبارن ۽ رسالن جي ملڻ جو انتظام ڪونهي، جيڪڏهن اهڙو آسان هندوبست هجي ها ته جيڪر سوين هزارين سنڌي شاگرد ۽ شاگردياڻيون ”روح رهاڻ“ جهڙي هر دل عزيز قسومي رسالي ۽ ٻين سنڌي رسالن ۽ اخبارن کي ضرور خريد ڪري انهن کي زور وٺائن ها، ۽ پنهنجي قومي شعور جو معيار بلند ڪن ها. انهن ادارن جي شاگردن جو فرض آهي ته پاڻ مان اهڙا قومي شعور رکندڙ شاگرد پيدا ڪن جي اهو ذمو پاڻ تي کڻي پنهنجي سير يا ڪنهن ٻئي جي هٿان پنهنجي اداري اندر يا ان جي ويجهو گهربل اخبارن ۽ رسالن ملڻ جو انتظام ڪن. اسانجي نوجوانن کي انهن آزاديءَ جي متوالن هندو سنڌي شاگردن جو مثال تازو ڪرڻ کپي جي گهڻي ۽ گهڻي ۽ ڳوٺ ڳوٺ ۾ پنهنجون قومي اخبارون وڪڻڻ ۾ شرم بدران عزت ۽ فخر محسوس ڪندا هئا. اهو سندن ئي ڪارنامو هو. وڃو سندن قومي اخبارون ۽ رسالا ترقي ڪري مضبوط ٿي ويا ۽ اهڙيءَ ريت سندن قومي آواز زوردار نموني هر هنڌ گونجڻ ۽ پڙاڏا پيدا ڪرڻ لڳو. پنهنجن اخبارن ۽ رسالن بنا اسان ڇڻ ته ڳوٺن جي قوم آهيون جنهن جو مطلب ٻيا ته ٺهيو پر اسين پنهنجا پاڻ ۾ سمجهي نه ٿا سگهون.

نئين شعر کي عام ڪريو:

نئين سنڌي شاعري هينئر قوم جو ڀين نسي آهي. هن آب حيات جي درياھ ۾ ماضي ۽ حال جي بي انداز مٽڙن ۽ حيات بخش چشمن جو ايلوھ آب سدايل آهي.

اياز ته ايڪ رانجهو۔ لکان دا مٽ آهي پر ڪھٽ ٻن ۾ نه ناهي. اڇوڪي اردو شاعري جو حال ڏسي وري وطن ڏانهن نھار ٿي ڪجي ته ڪنڌ فخر وچان اوچو ٿيو وڃي.

شعر ڳائڻ جي شيء آهي. ريڊيو تان اسانجي نئين شعر کي اسانجن ئي ٻارن ڏيھ نڪالي ڏني آهي.

ان ڪري سنڌي شعر کي ڳائڻ ۽ عوام ۾ عام ڪرڻ جو فرض اسان مان هر هڪ کي ادا ڪرڻو آهي. سڀ کان پھرين ڳالهه اها آهي ته اسان مان جيڪي پڙهيل آھن سي نون وطن دوست شاعرن جو شعر پر زبان ياد ڪن ۽ ٻارن دوستن ۽ محفلن ۾ اهو پڙهي لطف پيدا ڪن ۽ ساڳي وقت قومي شعور ڦهلائڻ، پرائمري اسڪولن جا سوين هزارين سنڌي ماسترنئون سنڌي شعر ياد ڪرڻ ۽ ڪرائڻ جو ڪم نهايت آسانءَ سان ڪري سگھن ٿا.

ٻارن جو حافظو سٺو ٿئي ٿو. ٻارن کي چونه نئون شعر ياد ڪرائجي ۽ سٺي نموني وڏي واڪي وڏن اڳيان ڀوانجي. اهڙيءَ ريت هڪ طرف سندن زبان ڪٽندي، منجهائن ٻپ نڪرندو ۽ اسڪولن ۾ هوشيار ٿيندا ٻئي طرف منجهن ننڍي هوندي کان وڏي اعليٰ ادبي ذوق ۽ وطني شعور پيدا ٿيندو. ٻارن جا مائٽ يا اسڪولن جا ماستر اهو ڪم سٺي نموني ڪري سگھن ٿا.

تنهن کان سواءِ شاگردن، نوجوانن، شوقن ڳائڻ وارن ۽ مقبول ڳائيندڙن کي سٺا چونڊ وطني ڪلام ياد ڪرائي ڪائڻ ڪچهرين، خانگي محفلن، ميلن ۾ اهو ڳارائجي.

جيڪي دوست گذريل ”جشن روح رهاڻ“ ۾ موجود هئا تن کي معلوم آهي ته نئون سنڌي ڪلام ڪيڏي بي پناهه مقبوليت حاصل ڪري چڪو آهي.

نئين سنڌي شعر کي مقبول بنائڻ جو ڪم ڪاميابيءَ سان سرانجام ڏئي اسين قومي شعور جي بڙهم ٻڙهن تائين پکي ڪري سگهون ٿا.

قومي مهم هلايو

سنڌي ادب کي پڙهن، وطن دوست سنڌي ادب پيدا ڪرڻ، وطن دوست سنڌي اديبن جي همت افزائي ڪرڻ، وطن دوست سنڌي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن جو وڪرو وڌائڻ، انهن کي هر هنڌ موجود رکڻ، سنڌي لائبريريون قائم ڪرڻ، اڳين لائبررين کي زور وڌائڻ، وطن دوست سنڌي ڪلام کي ياد ڪرائڻ، ڳارائڻ ۽ مقبول بنائڻ جي هڪ قومي مهم سنڌ ۾ هلائڻ کپي. سنڌي ادبي سنگتن، شاگردن، نسوجوانن، باشعور ۽ فرض شناس سنڌين کسي قومي فرض سمجهي ان زور شور سان بهرو وٺڻ گهرجي.

ان مهم بابت احوال اخبارن ۽ رسالن ۾ موڪلائڻ کپي. ”روح رهاڻ“ کي هڪ خاص خبرنامي جو صفحو اهڙين سرگرمين جي اطلاع لاءِ وقف ڪرڻ کپي جن مان ٻين خبرن سان گڏ اهو به معلوم ٿئي ته ”روح رهاڻ“ جهڙي قومي رسالي کي گهر گهر پهچائڻ لاءِ ڪهڙا ڪهڙا قدم کنيا ويا وڃن.

پڙهندڙ دوستن کي صلاح آهي ته هو به پنهنجا رايو پيش ڪن.

(روح رهاڻ ۱۹۶۸ع)

لطيفي روايت ۽ ان جي پوئيواري

سنڌي شاعريءَ ۾ هڪڙو نالو اول ۽ آخر آهي. سنڌي شاعريءَ جي اعليٰ روايتن ۽ بلند قدرن جو سرچشمو ”لطيف“ آهي. هر نقطه نظر، هر ذوق، هر لياقت، ۽ هر قسم جي سنڌيءَ جي اڳيان لطيف جي شاعري اسان جي ادب جي سڀ کان بي بها ميراث آهي. لطيف جي شاعريءَ کي هر ڪنهن پنهنجي پنهنجي نموني

پڙهيو، پروڙيو ۽ پيار ڪيو آهي. هن وانگر، اسان جا موجوده شاعريءَ جا اها ۽ باقاعدي شاعر به شام جي عظمت جا قصيدا ڳائين ٿا.

ٽسڻو هي آهي ته آيا اهي شام جا معتقد ۽ مريد رڳو عقليت جا لفظي 'پڙ ڇاڙهن' جا ملوڪ آهن، يا سچ پچ سندس روايتن ۽ قدرن تي ايمان رکن ٿا، انهن جي پيروي ڪن ٿا ۽ ان وات تي هلن ٿا. ٻلا، شام جي هن بي پنامہ مقبوليت جا اصل سبب ڪهڙا آهن؟ ماڻهو چون ٿا ته هو انهيءَ ڪري مقبول آهي، ڇاڪاڻ ته هو صوفي، درويش، ولي ڪامل، حق آگاه، بحر معرفت، مخزن اسرار الاهي، ۽ شارح قرآن هو. هو بيشڪ اهو سڀ ڪجهه هو، پر سوال آهي ته سنڌ ۾ جتي خدا جي فضل سان گهر گهر عيد آهي، شهر شهر بلڪ گهوٽ گهوٽ کي پنهنجو ڪامل ولي، مرشد حق آگاه، درويش معرفت رشيد آهي، اتي هڪڙو ٻيو به ولي پيدا ٿيو ته ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي. رڳو اسان جي لسي واريءَ مڪانيءَ ۾ ئي چون ٿا ته سوا لک اوليائنهه جا پيا آهن. سڀ درويش، سڀ ڪامل، سڀ ولي، سڀ ڪراستن جا صاحب، هڪڙو ٻئي کان زور، سيوهڻ، روهڙي، ۽ جهوڪ — چوٽرف ڪراسون، اسرار، لقاء، حال، قال! درحقيقت سنڌ ۾ وٺن کان سواءِ ٻيو آهي ڇا؟ پر سچي سنڌ ۾ لطيف فقط هڪڙو آهي ۽ رهندو. چوٽه هو ولي هجڻ کان قطع نظر، هڪ نرالو ۽ پيارو اسان هو. خدا رسيد ته گهڻائي پيا آهن، پر هو اسان رسيد هو. هن انسانن جي روح ۾ جهاتي پائي، انسانن جا دڪ درد، سڌن جذبا ۽ احساس ڏٺا هئا.

هو سچو مومن هو، اسلام جو پيرو ۽ توحيد پرست هو. پر هن عرب ۽ ايران جي بدران پنهنجي دل جو ڪميو بدنصيب ۽ پياري وطن، سنڌ، کي بنايو. ايران جي آجوت ۽ شيراز جي باغن ۾ ٽڙٺوڙ سرو، سمن، لاله، نرگس ۽ سنبل جي بدران هن پنهنجي وطن جي پيسن، پيرن ۽ ڏونرن جي حسن جا نغما ڳايا. جتي ان وقت جي هند ۽ سنڌ جا نام ڪثرتا شاعر بهادريءَ ۾ رستم، سهراب ۽

استندريار جا مثال ڏيندا هئا، اتي هن پنهنجي وطن جي هيرن-
اڙي، جڪري ۽ سڙ- تان ڪهڙون ڪهڙون، سندن سڃاڻ، مردانگي
۽ دليريءَ جا داستان ڳائي، ٻين امر ۽ لازوال ڪري ڇڏيائين. هو
جڏهن خود خدا جي رحم، ڪرم، عنايت، محبوبيت ۽ بي نيازيءَ
جي شان بيان ڪرڻ لاءِ حسين استعارا ڳولي ٿو، تڏهن کيس وطن
جا دلير ۽ بانگ ياد پون ٿا ۽ هو خدا کي پنهنجون، تماچي، جڪرو،
ڀنيسر، راڻو، ۽ سڙ سڙي ٿو. هيءَ ڳالھ آهي، جا ڪنهن به عرب
ايراني، هندي يا سنڌي شاعر نه ڪئي آهي. هن جي انهيءَ خوبصورت
دليريءَ اڳيان خود روميءَ جهڙي مست جي سموري آڳ ۽ جلال
عاجز ٿا لڳن.

لطيف هر ڳالھ ۾ پنهنجي دور جي ٻين شاعرن کان فراع
آهي. ان وقت هند ۽ سنڌ تي فارسيءَ جو راڄ هو. درٻار جي زبان
فارسي هئي. علم ۽ فن جي زبان فارسي هئي. سنڌي شاعري صرف
ڳولن ۾ نامعلوم جڳهن تي پٽڪو ڪندي هئي، نه ته هر هندي
فارسي شاعريءَ جو ٻول بالا هو. لطيف انهيءَ روايت ۽ دستور کي
اورانگهي ۽ لتاڙي، پنهنجي الڳ راه ورتي. هن پنهنجي وقت جي
فارسي گو شاعرن وانگر فارسي شاعريءَ جي تقليد ۾، فارسي بحر
۽ وزن ۾ به شاعري ڪانه ڪئي، نه وري هن ان وقت رائج شاعريءَ
جي مضمون يا انداز جي پيروي ڪئي. هن جي ٻولي، بحر، وزن،
تشبيهون، استعارا، بندشون، موضوع ۽ انداز نظر خاص پنهنجا ۽ دنيا
آڌان نرالا هئا. ان وقت جا ناليرا شاعر مثنويون، قطعا، غزل، نظم،
شعر آشوب ۽ انهيءَ قسم جا ٻيا ايراني طريقا اختيار ڪري، مقبوضيت
حاصل ڪندا هئا. هو پنهنجي مادري ٻوليءَ کي انهيءَ لائق ٿي نه
سمجهندا هئا ته ڪو اها شاعريءَ لاءِ ڪتب آندي وڃي. تنهنڪري
لطيف جي پهرين خصوصيت روايت کان مڪمل بغاوت آهي. جتي
شاعريءَ جا موضوع فقط هجر ۽ فراڻ، ظلم ۽ هرجائي محبوب، رقيب
روسياءَ، فلڪ ناھجار، معشوق جي قد ٻيٽ جي تعريف ۾ زمين
آسمان هڪ ڪرڻ ۽ سندس ڪمر جي تلاش ڪرڻ هئا، اتي

لطيف ذت - ڏوريندڙ ڏوٽين، برسات لاءِ واجهائيندڙ هارين، جهنگل ۾ پٽڪندڙ ماروٽڙن، سمنڊ ۾ آلا وجهندڙ هندو ڇوڪرين، ماڻيائين، مڙهين، ماڱرين، جوڳين، ٿورو سردارن، سندن سائيل ڀاڳين، سخي ڏاڏرن، مڱڻهارن، اٺن، هنجن، روم جي ڪونجڙين، سڀن، ڪپرن، ۽ ٻين اهڙن سنڌي زندگيءَ جي ڪردارن کي پنهنجو موضوع بنايو آهي. هن جا ڪردار اهي آهن، جيڪي سنڌ ۾ سڄي سڄي مدي، منصف ۽ حقيقت رکن ٿا. هن کي پنهنجي وطن جي ڇڏي ڇڏي، سندس هر مرد، ٻار ۽ عورت سان، هر مظلوم، هر ڏکيو، هر خوبصورت ۽ ٻياريءَ شيءِ سان والهاڻه محبت آهي. هو شاعري انهيءَ ڪري نٿو ڪري ته ڪو کيس پنهنجي شاعرانه ڪمال جي نمائش ڪرڻي آهي، پر ڇاڪاڻ ته کيس اهڙي ته حساس، عميق ۽ انساني همدردين سان پرور دل آهي، جو هو بي اختيار پلٽيو پوي. هن کي سنڌي ٻوليءَ سان عشق آهي. هو ان زبان جو اهو جوهر آهي، جنهن وٽ ماڻڪن جا منڇ ٻيا آهن. هن سنڌي زبان جي معمولي لفظن مان ڪڏهن ماڳيءَ جو ڪم ورتو آهي، ته ڪڏهن شراب جو نشو پيدا ڪيو آهي. انهن لفظن مان هو ڪڏهن احساس جا ٿانڀا ۽ مچ ٻاري ٿو، ته ڪڏهن احتجاج ۽ بغاوت جا بارود پري ٿو. ڪوبه اهڙو موضوع ڪونهي، ڪوبه اهڙو واقعو نه آهي، ڪوبه اهڙو احساس نه آهي، جنهن کي لطيف شاعريءَ جي معيار کان گهٽ سمجهي، نظر انداز ڪيو هجي. هن سنڌ جي عام ماڻهن، مردن ۽ عورتن، خاص ڪري، عورتن جي جذبن جي، جنهن خلوص، امنگ ۽ جذبي سان ترجماني ڪئي آهي، تنهن جي بيان لاءِ دفتر ڪپڻ. - هن جي شاعري درمختص هي جي عام ماڻهن جي زندگيءَ جو هڪ درد انگز ۽ من موهندڙ داستان آهي.

لطيف جي عظيم روح ۽ سندس فن جي عظيم روايتن کي برقرار رکڻ ۽ ان کي اڳتي وڌائيندڙ ۽ سنواريندڙ ٿي سنڌ جا صحیح اديب ۽ شاعر آهن ۽ نه اهي جن ان جي انسانيت پرور، جرات مندان ۽ بغاوت جي روايت کان پڇي، ٺاهي ٽڪيندي ۽ جي

بي روح ۽ بي معني رينگت مچايو آهي.

سنڌيءَ کي سنڌيءَ ڪاٺيءَ سان ذبح ڪرڻ، سنڌي شاعريءَ جي شاندار ۽ روشن چهرِي کي داغدار ڪرڻ، سنڌ جي ماحول ۽ قومي مزاج سان چٽر ڪرڻ، سنڌي شاعريءَ جي قافلي کي اوجھڙ ڏانهن منهن ڏيڻ ۽ سنڌ جي پنهنجي ادبي روايت کان بغاوت ڪري، پن جي غلامي ڪرڻ وارن سان هڪڙو بزرگ خاص طرح اڇڪلھ لطيف جي غم ۾ سينو ڪٽو، اوچنگارون پيو ڏئي، ان لطيف جو دم پيو پري، جهڻن جي مٿي ٻوليءَ کي پٺ ۽ سندس قبيلي جي ماڻهن جيئري قبر ۾ پوري ڇڏڻ ۾ ڪين گھڻايو، جنهن جي ٻوليءَ مان ڪين ڏپ ٿي آئي، جنهن جي فني روايتن کي هنن حقارت سان ٽڪرائي ڇڏيو ۽ جهڻن جي جاري ڪيل شعر جي آبهيات جهڙين شفاف ۽ حيات بخش نهرن کي ڪن ۽ گند سان پرڻ هنن پنهنجي زندگيءَ جو مقصد بنائي ڇڏيو.

شاهه جي حب جو سانگ رچائڻ ۽ پنهنجن چاڙتن جي هٿان ٽڪو ڏيئي حشر پٽائڻ جو مقصد ڪهڙو آهي؟ هي اردوءَ ۽ فارسيءَ جي شاهي دربارن جا منصبدار، پنهنجي زماني جا فردوسي ۽ حافظ، مير ۽ غالب، عرفي ۽ رودڪي، ادبي آسمانن جا باشنداءُ، عاج جي محلن جا مڪين، اڄ هن حال ۾ هيٺ زمين تي ڇو پيا ڏسجن؟ ڪين اوچتو جهانگين ۽ مارن جو 'شاهه' ۽ پٽن ۽ وڏائڻ جو 'لطيف' ڪيئن اچي ياد پيو آهي؟

اهڙن فارسي زده ٽڪيند 'شاعرن' نه رڳو عقيت جي اعتبار کان بلڪ موضوع مواد ۽ اسلوب جي نقطه نگاهه کان پڻ سنڌي شاعريءَ جي ماضيءَ جي عظيم ورثي کان بغاوت ڪئي. هنن ڪلاسيڪي ۽ روايتي سنڌي شاعريءَ جي روايتن کي هٽ ڏيئي ۽ سندس بي بها خزانن کي نظر انداز ڪري، نه رڳو فارسي هئيتون ۽ سانچا اختيار ڪيا، بلڪ سندن ٻولي، محاورا، تشبيهون، استعارا، ترڪيبون، بندشون ۽ ماحول سڀ غير سنڌي ۽ اوڀرا هئا. سندن ٽڪينديءَ جون پاڙون سنڌ بدران ايران ۾ لٽڪيل هيون. سندن

راهم باڪل الڳ هئي. اها الڳ راه سنڌي شاعريءَ کي ڪنهن نئين شاداب ۽ مرسوز منزل ڏانهن نـمـ، پر هڪ پراڻي، لـڙـيل ۽ پڙيانگ اوجھڙ ڏانهن وٺي ٿي ويندي. ان جا مکيه سبب هي هئا:

(۱) هنن پنهنجي وطن، ٻوليءَ ۽ روايتن کان پاڻ کي چڻي، ڌار ڪري، ٻئي ملڪ، ٻيءَ ٻوليءَ ۽ ٻئي ماحول سان ناڻوگهيو. جنهنڪري سڏين لاءِ سندن شاعريءَ ۾ ڪابه دلچسپي ۽ اصليت نه رهي.

(۲) جنهن ڌارينءَ شاعريءَ جي روايتن ۽ سانچن تي هنن هٿ شروع ڪيو، خود ان ۾ جيڪي ارتقائي تبديليون ٿيون ۽ ويهين صديءَ تائين اها موضوع ۽ هئيت جي خيال کان جنهن منزل تي پهچي وڪي هئي، تنهن جي هنن کي ڪابه خبر ڪانه هئي. هنن ويهين صديءَ ۾ ويهي فارسيءَ جي ان دور جو نقل ڪرڻ شروع ڪيو، جو ۸-۹ صديون اڳ ۾ ختم ٿي چڪو هو.

(۳) جنهن ۸-۹ صديون اڳ جي فارسيءَ کي هنن سامهون رکيو، ان جي زبردست روح عظيم ۽ معيار کي قائم رکڻ ۽ ان جي روايتن کي پنهنجي ڪرڻ جي سمجهڻ صلاحيت نه هئي. هو حافظ، سعدي، خيام ۽ رومي جي زندگي، خيالن، گهرن ۽ جانبدار احساسن ۽ بلند پروازين کي سمجهڻ ۽ پنهنجي ڪرڻ بدران فقط معمولي قسم جا نقل ۽ لکير جا فقير ٿي رهجي ويا، جنهنڪري نه هيڏانهن جا رهيا نه هوڏانهن جا. سندن شاعري فارسيءَ جي اعليٰ ۽ روشن خيالن ۽ شاندار فني ڪارنامن جي هڪ بي روح، بي جان ۽ مرده تصوير هئي. فارسيءَ جي اڏاوت، گهري ۽ سدا شاهوڪار سحر مان ٽپون هئي، موتي سڙڻ بدران، هنن فقط چارن ۾ ۽ هيٺيون ۽ سڀيون ۽ سانگوتن ميڙيا، درحقيقت هنن جي شاعريءَ کي فارسي شاعريءَ جي تقليدي شاعري ڪوٺڻ به فارسي شاعريءَ جي شاندار نالي تي هڪ بد نما داغ ۽ زبردست بهان آهي. انهيءَ ٻيءَ بنياد، عملي، بي جان ۽ نام نهاد شاعريءَ جي رائج ٿيڻ ڪري سنڌي شاعريءَ جو وڏاڍو ٻڏي رهيو ۽ ان جو مستقبل سخت خطري ۾ پئجي ويو.

(روح رهاڻ ۱۹۴۷ع)

ادب ۾ ترجمن جي اهميت

تنهن ڏينهن دنيا جي مشهور مخزن ”ريڊرس ڊائجسٽ“ ۾ هڪ نرالو سوال پڇيل هو: ”توهان کي خبر آهي ته يورپ ۾ ڪيترائي مقبول ترين ڪتاب ڪنهن لکيو آهي؟“ سوال جي سامهون اڪثر ڪري جواب به لکيل هئا — شيڪسپيئر، گوٽي، افلاطون وغيره. مون کي ڏاڍو شوق ٿيو ته ڏسان ته يورپ جي ڪهڙي عظيم اديب ۽ دانشور جو ڪتاب سڀ کان زياده مقبول آهي. سوچڻ لڳس ته ’پلاٽو‘ ڪيئن هجي سگهيو ته ”جنگ ۽ امن“ (Nations)، ”عظيميت“ ۽ ”وينس جو واپاري“ (Shakespeare)، ”مئدم بواري“ (Flaubert)، وغيره شاهڪارن مان يورپ وارن ڪهڙو وڌيڪ پسند ڪيو هوندو؟ ڪهڙو يورپي اديب کين زياده پسند آهي؟ جواب هو ”ڪوبه نه!“ يورپ ۾ مقبول ترين شاهڪار انهن مان ڪيئن به عظيم هجي ۽ جو لکيل ڪونهي، ان بيمثل ڪتاب جو مصنف ڪوبه يورپي ڪونهي!

وري ٻيو سوال پڇيل هو: ”ڀانيو ٿا ته اهو مقبول ترين ڪتاب ڪهڙي ۽ يورپي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي؟“ سامهون ڪي مکيه ٻوليون ڄاڻايل هيون — جهڙوڪ انگريزي، فرانسيسي، جرمني، اسپيني وغيره. مون انهن سڀني ٻولين جي ادب جي ساڳئي جهڙن منهن ۽ شغاف چشمن مان، ترجمانن جي مهربانيءَ سان، چڱيون پڙهيون آهن، تنهنڪري آئون ائين ٿي ته يورپ وارن جو منتخب ڪيل اهو گوهر ڪهڙي ۽ ٻوليءَ جي دامن ۾ لڪل آهي. وري به جواب لکيل هو، ”ڪنهن به نه!“ يورپ جو مقبول ترين ڪتاب ڪنهن به يورپي ٻوليءَ ۾ لکيل ڪونهي. اهو هڪ ڌارين ٻوليءَ تان ترجمو ڪري يورپي ٻولين ۾ آندل هو، ۽ سڄي يورپ ۾ مقبول آهي. ڀانيو ٿا ڪهڙي ۽ ٻوليءَ تان؟ عربيءَ تان! ۽ ڪتاب اوهان ۽ اسان نه

پڙهيو آهي. نالو اٿس — ”الف ليلي“ ۱

انهيءَ ڳالهه مان نه ”الف ليلي“ جي بيمثال مقبوليت ۽ يورپ وارن جي وسيع نظريه جو ثبوت ملي ٿو، پر ساڳئي وقت اها ڳالهه بيم واضح ٿئي ٿي ته ڌارن ڌارن مان ترجمو ٿيل ڪتاب پڙهندڙن تي ڪيترو اثر ڪري سگهن ٿا.

دنيا جي ادب جي تاريخ اهڙن مثالن سان ڀريل آهي جو ماڻهن ٺاڻن جون خُترينون خرچ ڪري ڌارين ٻولين جا ڪتاب ترجمو ڪرائي پڙهيا آهن. ايران جي شاهن ۽ بغداد جي خليفن، لکين رپيا خرچ ڪري، سنسڪرت تان ”نل-دميني“ ۽ ٻيا ڪتاب فارسيءَ ۽ عربيءَ ۾ ترجمو ڪرايا، ۽ اهي ڪتاب اڄ تائين ”انوار سهيلي“، ”گلزار حبيبي“ ۽ ٻين نالن سان دنيا جي پڙهندڙن کان داد وصول ڪري رهيا آهن.

انگلينڊ توڙي آمريڪا ۾ جيڪا مقبوليت اڄ عمرحيام کي حاصل آهي، ان سان شيڪسپيئر جهڙي شيرين ڪلام جادوگر جي ڀ. جاءِ نه آهي. اهو انگريزي ترجمان ”فيزجيرالڊ“ جي ترجمي جو ڪرشمو آهي، جنهن خيام جي شعر جي گوناگون رنگ ٻرنگي بهشتن کي انگريزيءَ جي قالب ۾ اهڙيءَ ته خوبصورتيءَ ۽ ڪمال سان آندو آهي جو پڙهندڙ مست ٿيو پون.

اها ڳالهه مشهور آهي ته فرينچ انقلاب جو ڀڄ فرينچ اديبن ڇڏيو. روسوءَ ڊيڪارٽ، والٽيئر ۽ ٻين بيباڪ اديبن پنهنجن لکڻين سان فرينچ عوام جي دماغن ۾ اها بيهڪ لڳائي ڇڏي، جنهن جي شعلن آخر فرانس جي جاگيرداري سماج کي ڀسم ڪري ڇڏيو. ساڳئي ريت ٿامس پين، جيفرسن ۽ ٻين آمريڪي اديبن کي آمريڪي انقلاب، ۽ هيغوف، ٽالسٽاءِ ۽ گوگول کي روسي انقلاب جو نقشب تسلم ڪيو ويندو آهي.

مگر، اها ڳالهه ٿورن ٽي معلوم آهي ته دنيا جا ڪيترائي سماجي ۽ ذهني انقلاب ترجمو ڪندڙن جي ڪوشش جو نتيجو هئا. عباسي دور ۾ مترجمن، يوناني اڪابرن جا فلسفي ۽ سياست بابا

شاهکار دوناڼي ته مان عربي ته پر ترجمو کړي، آدمي ته عباسي دور
جي زوال ته ډنډر په ننگ نظر خيالن پر ثرناو پيدا کيو، په اکسي
هلي نوجنا، گولا په سوچ جوړ او نون دور پيدا کيو، جهن اسلاسي
دسا کي غزالي، ابن رشد، رومي په يو علي سينا جهنزا ننگا دانشور
عطا کيا.

اچکله ايشيا په آفريکا پر قوميت په سجاگي ته جي جک،
زبردست هلچل هلي رهي آهي، تنهن جو علمي بنياد رگو آني جي
اصولکين لکين په اخبارن تي ئي نه آهي، پر آتي جا اگوان په
کارکن ستريل ټولن جي ادبي په ذهني دريائن مان آج لاهين
ټا، ظاهر آهي ته اهو سهرو ترجمو کندون جي سر ئي آهي، جي
لاڼي شاهکارن کي محنت په کاوش مان ترجمو کري، عوام
کي انهن مان فائدي پرائن جو موقعو ډين ټا.

کن مائهن جو خيال آهي ته عام مائهو ډارين ټولن جي
ترجمن کي ايترو چاه مان نه پڙهندا، جيترو انهن جي کتابن کي،
درحيقت اها پتل آهي. سڌ جهڙي پوښي پيل علائقي پر به سږ
کان زياده پسند پيل داستان ډارين ټولن جا آهن — جيڙوک امير
حمزو، سيف الملوك، ليلي مجنون، ممتاز دمساز، الف ليلي وغيره،
منجهانن کي ته ماشاء الله مينن پر مس پورا ٿيږدا، ته به سرهن
وارا چاه مان پيا پڙهن.

سنڌي نوجوانن تي ډيپلاني ته جيک وگړو اثر وڌو په هو
جيترو مقول ٿيو، سوکنهن کان لکل کونهي، منهنجي راء آهي
ته ډيپلاني ته جا کنترائي اوائلې کتاب عبدالجليل شرر، صادق
حسين په راشد الغيري ته حيا آزاد ترجما هئا. ډيپلاني ته ترجمي جو
جک حق ادا کيو، تنهن جو نتيجو نه رگو اهو نکتو جو مائهن
ټي آهي ترجما اصولکين سنڌي ټولن کان هزار دفعا وڌرږ لگا، پر
هو خود به هک کامياب اصولکو ليکک بنجي وړو، اچ چوري ته
په رسيلي ته لکني ته پر ډيپلاني ته مان کير کلهو هڻي؟
دنيا جون شاهوکار ټولن پنهنجون ډيډ چانور جون جدا

ديگريون ۾ رهي ان مان ٿلهيون ڪونه ٿيون آهن، پر انهن ٻين
پوسن جا خانا ميڙي پنهنجون جهوليون ڀريون آهن. رڳو انگريزي
جو ئي مثال وٺو: دنيا جي ڪهڙيءَ ٻوليءَ جو ڪو چڱيو ڪتاب
آهي، جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيل ڪونهي؟ رڳو مون ئي جرمن،
چيني، فرينچ، روسي، نارويجن، پولش، عربي، پارسي، سنسڪرت،
آيس لينڊڪ، لٽويائي، اسپيني ۽ هنگرين ٻولين جا سوين ڪتاب
انگريزي ترجمي جي صورت ۾ پڙهيا ۽ ڏٺا آهن. سنڌيءَ مان به
”شاهه پناڻيءَ جو احوال“ (سورلي) ۽ ڪجهه ٻيون چيزون انگريزيءَ
۾ آيل آهن. تازو سنڌي ڪهاڻين جو هڪ مجموعو پڻ انگريزيءَ
۾ ترجمو ٿيو آهي. اهڙيءَ ريت، هڪ عام انگريز گهر وٺي، ست
سمند ٻري جي اوڀرن ۽ اڻڻاڻل ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي، تمدن،
تهديب، تاريخ، ڏند ڪٿائن، ڪهاڻين، هنرن، مذهبن ۽ رسمن جو
اهڙو ته ڀڪو پختو احوال معلوم ڪريو وٺو آهي، جنهن جي خود
اتي جي ماڻهن کي به خبر نه آهي.

اڙدوءَ جي آسڻ جو سبب به ترجما آهن. دنيا جا هزارين
شاهڪار اڙدوءَ جي ويس ۾ اچي چڪا آهن. اڙدوءَ جا ”نفسيات“،
”جنسيات“، ”سراغ رسان“ ۽ ”آداب عرض“ جهڙا رسالا پڻ هر
مهندي ڌارين ٻولين جا سوين مضمون ۽ لکيتون اڙدوءَ ۾ آڻين ٿا،
۽ اڙدو پڙهندڙن جي ذهنن کي وسيع ڪن ٿا.

ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ ترجمي جا من موهندڙ چشما
موجود هئا. ”ڪهاڻي“، ”مالها“ وغيره ادارا هر مهندي ڪونه ڪو
بگائي، هندي ۽ اڙدو يا ٻيو ڪو سهڻو ناول يا ڪهاڻين جو مجموعو
پس ڪندا هئا. شرت چندر چئرجي، بنڪر چندر چئرجي، پريمچند
۽ نڪور جهڙن عظيم ناول نويسن سان اسان جو تعارف انهن رسالن
ڪرايو.

جيڪڏهن اهڙا ادارا اڄ تائين قائم هجن ها، ته سنڌ جي
واهنن ۽ ڳوٺن ۾ رهندڙ ماستر ۽ سنڌي خواندا نوجوان به اڄ ضرور
ڊڪنس (مصنف: ”بن شهرن جي ڪهاڻي“، ”ويران گهر“، ”ڊيوڊ

ڪاٺر فيلڊ، وغيره)، اسٽيونس (مصنف: ”گڏهه تي سفر“، خزاني جو ٻيٽ“، ”رج وڳو مڙس“)، هارڊي (مصنف: ”پاڪ عورت“، ”ڪيسٽر ريج جو ميسر“، وغيره) ۽ جين آسن (مصنف: ”تڪر ۽ بندگهه“، ”معجزه ۽ احساس“) جهڙن انگريز اديبن؛ گستاڊ فلابيئر (مصنف: ”مادام بوارِي“)، بالزاک (مصنف: ”ٻڌو ڪوريو“، وغيره)، اناطول فرانس (مصنف: ”پگين جو ٻيٽ“)، ابل زولا (مصنف: ”شنا“، وغيره) جهڙن فرينچ اديبن؛ ٿامس مين (مصنف: ”بيد بئروڪ ڪٽنب“)، ٿامس ڊريسر (مصنف: ”اڏي ڪٽري“) جهڙن جرمن اديبن؛ ليوناسٽاء (مصنف: ”جگ ۽ صلح“، ”انا ڪرينينا“)، داستووسڪي (مصنف: ”احمق“، ”ڏوه ۽ سزا“، ”مثل روح“)، ايليا اهرنبرگ (مصنف: ”طوفان“، ”پرس جي شڪست“) جهڙن روسي اديبن ۽ لومسٽون (مصنف: ”عجب آکاڻيون“) ۽ مائوٽون (مصنف: ”ماڪي ۽ ڪير“) جهڙن چيني اديبن، ۽ ٻين بيشمار دانشورن، اديبن، افسانہ نگارن ۽ مضمون نگارن جي جڳ- مشهور، رنگ برنگي، بي بها ۽ بيمثل شاهڪارن جو مواد حاصل ڪري، پنھنجي قلب کي فرحت ۽ ذهن کي آسودگي ڏين ها.

اڄ ۽ سنڌي خواندن کي ڪهڙي خبر ته ڊڪنس، ٽالسٽاء، هارڊي ۽ زولا دنيا کي ڪيڙيون من مھڻيون مورتون بخشي ويا آهن؟ ڪير آهي، جو ”ٽيس“ (انگريز)، ”انا ڪرينينا“ (روسي)، ”مادام بوارِي“ (فرينچ) ۽ ”شنا“ (فرينچ) جهڙين حيرت انگيز ۽ بيمثل هيروئن جو تعارف سنڌ جي پڙهندڙن سان ڪرائي؟ ڪر آهي جو کين ”باب سائر“ ۽ ”ٻڌو ڪاٺر فيلڊ“ جي ڪلائينڊڙ ۽ پڻ روٽينڊڙ ڪارنامن کان واقف ڪري؟ دنيا جا نادر شاهڪار اسانھن اکين اڳيان موجود آهن: ڪو هجي جو ٻوليءَ جي پٽل ٻار ڪرائي، ذهن ۽ فڪر جي بھشتن جو سير ڪرڻ ڏي! آءٌ ته چونڊس ته اسان کي اصلوڪن لکندڙن کان به ترجمو ڪندڙ جي وڌيڪ ضرورت آهي، جي اسان کي اول اهڙا ڪتاب ڏين، جن کي پڙهي، خود اسان جا لکندڙ لکڻ، ۽ پڙهندڙ پڙهڻ سگهن.

سنڌي ادب جي هن دور جو هرو ٽرجمو ڪو مڏڻ نٿو ٿئي. سنڌي ۽ کي ترجمي جي ضرورت آهي. — سٺن ۽ معياري ترجمي جي جفاڪش ۽ روشن دماغ ترجمان جي، جي مرزا قليچ بيگ وانگر دنيا جي ترقي يافتہ ٻولين جي ادبي ۽ علمي خزائن جا دروازا سنڌين لاءِ کولي ڇڏين. سڀني کي خبر آهي ته مرزا صاحب سنڌي زبان جو محسن اعظم هو، جو هن سنڌي ۽ جو سنو شعر ۽ ادب لکيو، پر اٽ ڇوڏيس ته مرزا صاحب جو سنڌي ۽ تي انهيءَ کان به وڏو احسان آيو آهي جو هن شيڪسپيئر، بيڪن، سائيٽل، ۽ ٻين عظيم ٻورن مصنفن جا شاهڪار سنڌي ۽ جي جهوليءَ ۾ وڌا. اڄ اهي ترجمو پڙهي دل خوش ٿئي ٿي. ڪهڙي نه مٺي ٻولي، ڪهڙيون نه نچ سنڌي ترڪيئون! ڪير چوندو ته ”نيڪي ۽ بدي“ ۽ ”شاهه ايليا“ ترجمو آهن؟ انهن کي پڙهي، آخوند لطيف الله جو مشهور ترجمو ”جان عالم“ ياد آيو وڃي. اهڙا ترجمو پنهنجيءَ جاءِ تي عظيم ادبي ڪارناما آهن، ۽ عام اهاوڪن لکين کان گهڻو مٿانهن درجي جا آهن.

”سنڌي ادبي بورڊ“ انهيءَ سلسلي ۾ نمايان ڪم ڪري رهيو آهي. دنيا جون ڪيتريون ئي سٺيون تصنيفون هيستائين سنڌي ۾ ترجمو ٿي چڪيون آهن، ۽ اڃا ڪيترائي ڪتاب، جيتري قدر مون کي معلوم آهي، بورڊ طرفان ترجمو ڪرايا ويا وڃن، يا پريس ۾ ڇپائي هڪ آهن. رڳو ”چونڊ آمريڪي مختصر افسان“ ئي اهڙو ڪتاب آهي، جيڪو اسان جي نون لکندڙن جي تمام گهڻي رحمتي ڪيو. ايمانداريءَ سان چئجي ته ”جونيس مائٽرس“ جي هڪڙيءَ ڪهاڻيءَ جي ترجمي پڙهڻ سان جيڪو لطف آيو ٿو، سو ٻين سٺن ڪتابن پڙهڻ مان شايد ئي اچي. يا، ”ڪافر“ کي وٺو. ٻهلا آهي ڪو جواب، ڪهاڻيءَ جي زبردست ۽ بي پناهه قوت جو؟ پڙهندي پڙهندي هڪ گهر ۽ نشو چڙهيو وڃي. انسان پنهنجو پاڻ کي نيڪيءَ ۽ انسان دوستيءَ جي آسمان تي اُڏاندو ٻيو محسوس ڪري. اٽ ته جيڪر هر سنڌي افسانه نگار کان پڇيان

تم ”امريڪي مختصر افسانن“ پڙهيا اٿئي؟“ جي چوي ”نه“ ته
 حيدر چوانس ته ”مهرباني ڪري پهريائين اهي پڙهي پوءِ ٻلي
 افسانن لکڻا“ جيڪي مشهور مصنف ”نالسٽاءُ“ جو ڪتاب ”نيٺ ڇا
 ڪجي؟“ ۽ ”جيمس فريزر“ جو ڪتاب ”جادو ۽ سائنس“ اهي
 اصول شاعڪار آهن، جن کي انسان جي فڪري تاريخ ۾ بين الاقوامي
 شهرت ملي چڪي آهي. بورڊ جا ٻيا به ترجمو ڪرايل ڪتاب،
 سنڌي ادب ۾ مٿي اضافو ڪئي سگهجن ٿا. اڃا به ڪيترائي ٻيا
 ترجما بورڊ طرفان اشاعت لاءِ تيار ٿي رهيا آهن، جن مان ڪن
 ڪتابن جا نالا مون کي معلوم ٿي سگهيا آهن — جهڙوڪ ”زردشت
 جو خطبو“، ”گرنس جون آکاڻيون“، ”ڊان ڪنگزات“ (از-ر
 وينسٽيس) ”ڪنڊيڊ“ (از والٽير)، ”ڊي ڪئمران“ (از يوڪيشيو)،
 ”دنيا جا سؤ مشهور افسانا“، ”اقتصادِي انصاف“ (جان رسڪر)
 ”ڊان آف فريڊم“ وغيره.

رسالي ”مهراڻ“ پڻ ترجمن جي باب ۾، دنيا جي مختلف
 ٻولين جي بهترين اديبن جون منتخب ڪهاڻيون ۽ مقالا پيش ڪري،
 سنڌي ادب جي جهوليءَ کي مالامال ڪئي آهي، جنهن کان
 انڪار ڪرڻ ادبي ڪفر آهي. ”هندروجن بم کان پوءِ“ (ڪهاڻي،
 ڪرشن چندر — سرف، ۱۹۵۵ع)، ”دروازو“ (ڪهاڻي، ٺٽگور —
 سرف، ۵۵ع)، ”آخريڻ پڻ“ (ڪهاڻي، او هينري — سرف، ۵۵ع)،
 ”اڪڙيون“ (ملايالم ٻوليءَ جي ڪهاڻي، ڪ. ت. محمد اونهارو،
 ۵۵ع)، ”دنيا جا رنگ“ (ڪهاڻي، والٽير — ۵۶ع)، ”طوفان“
 (هندي ڪهاڻي، پ. پدمارائ — ۵۶ع)، ”انسان ۽ سندس دنيا“
 (مضمون، جان وٽن ڊٽون سائوٿ ورٿ — ۵۶ع)، ”اوورڪوٽ“
 (ڪهاڻي، گوگول — ۵۶ع)، ”اڪبر جي حياتي“ جو هڪ
 ذڪر، ”نائڪ، نورا رچرڊس — ۵۶ع)، ”انساني غير برابريءَ
 جي ابتدا“ (مضمون، جي. جي. رؤسو — ۵۶ع)، ”پڻ“ (ڪهاڻي،
 موسان)، ”پاشا“ (ڪهاڻي، گورڪي)، ”پاهرينءَ دنيا ۾ امان
 کي ڪهڙي خبر آهي؟“ (مضمون، سي. اي. ايم. جود — ۵۶ع).

۵۶ع)؛ ”موني نه اڇوانء“ (ڪهاڻي، رفيع مجاد ظهير—۱-۲، ۵۸ع)؛ ”نالا معنون“ (دنيا جي بهترين ڇوڻو ڪهاڻين مان هڪ، ٻاري، ”نظام“ — ۱، ۵۹ع)؛ ”انصاف“ (شيڪسپيئر جي مشهور ننگ ”مرچنٽ آف ونس“ جي عدالت واري سين — ۱، ۵۹ع)؛ ”ساهر اهرام“ (هندي ڪهاڻي، ڪملا ڪانت ورما — ۲، ۵۹ع)؛ ”بونڊرڇ“ (عالمي مقابلي جي ٻيو نمبر اڙدو ڪهاڻي، آخر محي الدين — ۱، ۵۹ع)؛ ”سٽرلين گيٽن جو مهاڳ“ (مضمون، وليم ورڊسورٿ — ۲، ۵۹ع)؛ ”ڇا اهو خواب هو؟“ (ڪهاڻي، مويسان — ۴، ۵۹ع)؛ ”من جي اهميت“ (مضمون، سي.اي.ايم. جوڊ — ۴، ۵۹ع)؛ ”آخري حل“ (مضمون، سيد امجد علي — ۴، ۵۹ع) — انهن سڀني ڇوڙن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي وڃڻ هڪ اهڙي اهم ڪوشش آهي، جيڪا هڪ طرف اسان جي ادب ۽ زبان کي وسعت ٿي بخشي، ته ٻئي طرف خود اسانجن اديبن ۽ پڙهندڙن جي ذهن ۽ ذوق جي بلنديءَ جو باعث پڻ آهي.

جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ کي مالا مال ڪرڻو آهي، سنڌي پڙهندڙن کي دنيا جي ادب جي رنگبرنگي سڃاڻڻ جو سواد وٺائڻو آهي، ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه ته جيڪڏهن سنڌي اديبن ۽ ادب جي معيار کي بلند ڪرڻو آهي، ته سٺن ۽ معياري ترجمن جو اڻاڻو ڪري سلسلو جاري ڪرڻ کپي.

(مهران ۱۹۹۰ع)

مشرقي ادب ۽ مغربي عالم

”— هن جو خطاب دنيا جي سڀني قومن سان آهي، ۽ [مغرب جي عظيم شاعرن ۽ اديبن] شيڪسپيئر، هومر (يوناني)، سرويٽيڙ (اسپيني) ۽ مائين (فرينچ) وانگر، سندس ڪلام نت-نتئون ۽ زنده جاويد آهي.“ هاڪاري آمريڪي اڪابر ۽ دانشا

”المرسن“ اهو گراج آجسڻ نه ڪنهن ريسي ۽ ڪنهن ڏنو آهي، نه وائينئر، ڊيڪارٽ، بئڪن، ميلٽن، شيلن ۽ ڪوئنٽي ٽس، سا مغربي دانشمنديءَ، شعر ۽ علم جي آسمانن جي هزارين ٻيڪٽڙ ستارن مان ڪنهن به ٻئي کي. مغرب جي ڏاهي اهي عقيدت ڀريا لفظ شيخ سعدي عليه الرحمت لاءِ چيا آهن. شيخ سعديءَ جي ”گلستان“ لاءِ هيءَ عيسائي مفڪر چوي ٿو ته ”هيءُ ڪتاب دنيا جي انجيل (مقدس ڪتابن) مان هڪ آهي.“

شيخ سعديءَ واسطي مغربي دنيا ۾ ايتريءَ مقبوليت پيدا ڪرڻ جو سهر وائينئر جي هڪ مترجم ٿي آهي، جنهن ۱۶۵۱ع ۾ ”گلستان“ جو لاطيني ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو، جنهن کي فرانس جي مشهور دانشورن — والتير، روسو ۽ ٻين — بيحد پسند ڪيو. هڪ انگريز پادريءَ ”جيريمي ٽيلر“ جڏهن لاطيني ٻوليءَ مان ”بوستان“ جو ترجمو انگريزيءَ ۾ ڪيو، تڏهن آمريڪا جي نامڪشفي مڊر، دانشور ۽ آمريڪي حڪومت جي باني، ”بنجامن فرينڪلن“ هڪ مزيدار چرچو ڪيو: هن کي هڪڙي حڪايت ڏاڍي وڻي، جنهن ۾ رواداريءَ ۽ ٻين سڀني سان مروت ڪرڻ جي نصيحت ڪيل آهي، سو هن وڻي اعلان ڪيو ته مون کي انجيل جي هڪ اصول کي گم ٿيل آيت ملي آهي! ان زماني جي آزاد خيال ماڻهن کي اها حڪايت اهڙي پسند آئي، جو سڀ وسهي ويا ته برابر هيءَ ڪا انجيل جي سوره مبارڪ آهي. سالن کان پوءِ مس وڃي اها ڳالهه ڪلي ته اصل ۾ هيءَ فارسيءَ جي حڪايت آهي. ”ابڊون ارنالڊ“، ”گلستان“ کي ’عقلي پناه، ادبي ٻوڙ‘ ۽ هڪ گوناگون اڪابر جو تيار ڪيل ڪتاب ڪري ڪوليو آهي. ان کان پوءِ ته سڄي يورپ ۾ ’سعديءَ‘ جي دور مڃي وئي. ’سر رچرڊ برٽن‘ ۽ جرمن عالم ’رهارٽسڪ‘ جا ترجما اڄڪلهه گهڻو مقبول آهن. جديد آمريڪي عالم ’يوحنه‘ (يهودي) لکي ٿو ته ”جيئرو هئا سعديءَ جي وقت جا مغربي عالم سڪ خيال ۽ ڪوتاه نظر، اوتروئي هئو فراخ دل ۽ روشن خيال هو.“

اهڙيءَ ريت مغربي پادري، عالم ۽ اڪابر، نهايت محنت

۾ جانفشانيءَ سان مشرقي ٻوليون سکي، انهن جا قيمتي شاهڪار ترجمو ڪري پنهنجي وطن وارن اڳيان پيش ڪندا رهيا آهن. وري مغرب جا پڙهڻ وارا به اهي ترجما پڙهي، انهن جو پورو پورو قدر ڪن ٿا، چوڻيءَ جا مغربي دانشور، ڪمال قراخداڻيءَ سان انهن کي خراج تحسین ڏيندا رهيا آهن. ڪي مغربي مفڪر ته هن چوڻ ڪن ته نٿا هڪن ته مشرق جي فقط هڪڙي ڪتاب ٿي پوريءَ هڪ صديءَ جي مغربي تهذيب کي مشرقي رنگ ۾ رنگي ڇڏيو. چنانچہ ”ايشيائي ادب جو خزانو“ نالي ڪتاب جو مؤلف لکي ٿو ته اوڻيهين صديءَ جي يورپي تهذيب تي جيڪو مشرقي رنگ چڙهيل هو، تنهن جو سڀ کان وڏو ڪارڻ اهو ڪتاب هو — ”الف ليلى“! جيڪڏهن الف ليلى جو پس منظر نه هجي ها، ته ”ڊيلاڪرو“ جي مصوري، ”رسمڪي ڪورساکو“ جي موسيقي ۽ ”لارڊ بائرن“ جون ترڪي آکاڻيون جيڪر وجود ۾ نٿي نه آهن ها، انگلنڊ توڙي آمريڪي بينڪن جي ارڙهين صديءَ جا سمورا اوائلي رسالا ۽ مخزنون الف ليلى جي نموني تي لکيل آکاڻين سان ٽٽار هوندا هئا. اڄڪلهه هاليوڊ جي فلمي صنعت جنهن نموني الف ليلى جي ڪهاڻين جون فلمون ٿڌا ٿڌا ٺاهي رهي آهي، تنهن مان تسجي ٿو ته الف ليلى جو فيشن مغرب ۾ هميشه مقبول رهندو.

عمرخيام جي رباعين مغربي دنيا تي جيڪو جادو ڪيو، تنهن جو ذڪر هتي دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو. انگريز اديب ”فريزجيرالڊ“ جڏهن اوڻيهين صديءَ ۾ خيام جي رباعين کي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري مغربي دنيا اڳيان پيش ڪيو تنهن کان وٺي هڪ صديءَ اندر عمرخيام جو مغرب ۾ ايڏو ڌاڪو مچي ويو، جو خود سندس وطن ايران ۾ اڄ سؤ سالن اندر به کيس ايتري مشهوري ڪانه ملي. انگلنڊ ۽ آمريڪا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ خيام جي نالي جون ڪيلبون قائم ٿي ويون. رباعين جا هزارين رنگبرنگي ايڊيشن شايع ٿي ويا. هڪ ايڊيشن، جنهن تي مشهور آمريڪي مصور ”ايٿروويڊر“ مصوري ڪئي هئي، تنهن جو وزن اڄ سِر هو!

’رباعيات‘ جو ٻيو ايڊيشن، جناجو ٺيڙي ۾ ننڍڙو ڪتاب آهي: ان جي ڊيگهه هڪ ڀاڱي چار اٿس، ۽ وڪر تي ڀاڱي چوڏهن اح آهي! اها هڪ ٻئي ايڊيشن جي هڪ نسخي تي هرن جواهرن سان جڙت ٿيل هئي، تنهن جي قيمت هڪ لک رپيا هئي! بدقسمتيءَ سان اهو ڪتاب ۱۹۱۲ع ۾ ڏنڪ جهاز سان گڏ ٻڏي ويو. ۱۹۲۰ع ۾ جڏهن آمريڪا ۾ شراب ٿي بندش وڃڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي، تڏهن ان جي مخالفن زور شور سان عمرخيام جون شراب جي ساراهه ۾ چيل رباعيون پڙهي دليل طور پيش ڪيون، ۽ آخر ان ۾ مضمون لکيا. خود ’ڪائونس ڊرو‘ ۽ ’نيوڊور ڊريسر‘ جينر هڪارا اديب پڻ پنهنجي تقديرپرست فلسفي جي حمايت ۾ عمرخيام جي رباعين جا حوالا پيش ڪرڻ لڳا. خيام جي هڪ مغربي پڙستار جو چوڻ آهي ته ”عمرخيام جون رباعيون ثابت ٿيون ڪن ته انساني ٻڌڪار قوميت جي پنڌن کان بالآخر آهي.“ اڄ به ڪيترن انگريزن ۽ آمريڪا جي ماڻهن جا نالا عمرخيام پويان آهن: ڇو ته آمريڪا جي جيمز آف اسٽيف، جنرل ’عمر برٽيني‘ ۽ مشهور آمريڪي تعليمي ماهر، ’عمرخيام سور‘ جا نالا اهيءَ جا زندهه مثال آهن.

ارڙهين صديءَ جي اوائل ۾ ’ميٿيو ارنلڊ‘ ۽ ’اينڪسٽر‘ ’فردوسيءَ‘ جو ”شاهنامو“ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو. هڪ صدي پوءِ سٽر ’ڪلسن‘، عرب جي مشهور ناياب شاعر ۽ فيلسوف ’السعديءَ‘ جا شعر، ۽ ’مولانا روم‘ جي جڳ مشهور ”مثنوي“، ۽ ”ديوان شمس قهريز“ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيا. ارڙهين صديءَ جي آخر ۾، ليڊي ’اٽن وانفريڊ بلنٽ‘، اسلام کان اڳ جي عرب شاعرن جي شهزادي، البيلي شاعر ’امرائيس‘ جا قصيدا ترجمو ڪيا ۽ اڳتي هلي، اوڻيهين صديءَ ۾، ”شاه جو رسالو“ ’نرمب‘ صاحب جرمنيءَ مان شائع ڪيو. ان بعد، ڊاڪٽر ’سورلي‘ شاهه جي رسالي جو ترجمو انگريزيءَ ۾ ڪيو. ڊاڪٽر ’سورلي‘ شاهه جي ڪمال کي دل کولي داد ڏنو آهي، ۽ منڊس پٽ مغرب جي

عظيم شاعرن ڪئي اٿس.

”ديوان حافظ“ عمرخام جي رباعين ڏان به صديون اڳ انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيو. اهو ترجمو انگريز مشرف ڊائن چسي آهي، ”سر وليم جونز“ ڪيو. يورپي نقادن جو چوڻ آهي ته ”حافظ“ شيرازيءَ مغربي ادبين تي زبردست اثر وڌو. ”لارڊ بائرن“، ”ڊامس سور“ ۽ ٻين رومانوي شاعرن تي حافظ جو اثر هڪ تسليم شدہ حقيقت آهي. ”گوٽي“، ”ديوان حافظ“ جي نموني تي، مغربي - مشرقي ديوان لکيو، بلبل شيراز جا مثالا نڪتا يورپ جي ڪي ڪٽيج ۾ ڦهلاجي ويا. ڪيترن يورپي شاعرن پنهنجو نخلص ”حافظ“ رکيو. منڊس يورپ ۾ مقبوليت جو هڪ دلچسپ مثال هي آهي ته ”سر آرثر ڪانن ڊائل“ پنهنجي جاسوسي ناولن جي مشهور ڪردار ”شرلاڪ هولمز“ وٽان حافظ جي شعرن کي سند طور پيش ڪرايو آهي. انگريز نقاد ”جان پين“، حافظ کي دنيا جي ٽن عظيم ترين شاعرن ۾ شمار ڪيو آهي — يعني شيڪسپيئر، حافظ، ۽ هوريس. ”رالف والڊو ايمرسن“ جو چوڻ آهي ته دنيا ۾ پنج شاعر فقط به آهن — هڪ شيڪسپيئر، ٻيو حافظ! فارسي شاعرن جي هن شهزادي جي شهرت کي هر پنجين - ڏهين سال ڪونه ڪو نئون يورپي پرستار ترجمو ڪندو رهندو آهي، نان جو سا گهو غزل سوين شائق ترجمو ڪري ۽ جهاتي ڪا آهن.

ايشيا جي ٻين عظيم ٻولين — جهڙوڪ سنسڪرت، هندي، چيني ۽ جپاني — جي ادبي خزانن کي به يورپ وارن هرگز نظر انداز نه ڪيو آهي، انهن ٻولين جو سڀ کان قابل ذڪر شاعر هندستان جي ”ڪاليداس“ جو نالو آهي، جو هن اڄ ڏان اٽڪل ڏيڍ هزار سال اڳ لکيو. ڪن مغربي نقادن تي شڪايت آهي ته ”ڪاليداس“ وٽ ”بلد سچيدڪي“ ڪاهي، ۽ ٻين هاستاني نائڪ نويسن وانگر هو به انساني دل جي اونداهن تنهن کي ڦولڻ جي ڪا ڪوشش نه ڪري، جيڪا هماليه جبل جي چوٽيءَ تي وڃي تمام پري کان انساني ڪمن ڪارين جو

نظارو مڙي سان وٺو هتي: هو قديم يوناني نائڪ نويس ۽ راڻي ايلزابت پهرين ۽ جيڪي زماني جي انگريز نائڪ نويس (جهڙوڪ ڪيڪسٽر) جي رتي کي رسي نه سگهيو آهي، جن انساني زندگي ۽ ۾ ٻيون هتي ان جي فطرت، عادت، اخلاق ۽ ڪردار جا پنڌ ڳوليا آهن. پر، انهي ۽ هوندي به، مغرب جي نظر ۾ نه رڳو هندستاني پر سموري ايشيائي ادب جو اچي ۾ اوجو پرواز ”شڪتلا“ ليکيو وڃي ٿو. ارڙهين صديءَ ۾ سر وليم جونس ان جو سنسڪرت مان انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو، ۽ يورپي پڙهندڙن سان ان جو تعريف ڪرايو، تڏهن کان انهيءَ نائڪ بي انداز مغربي پڙهندڙن ۽ نائڪ ڏسندڙن کي مڙو پئي ڏنو آهي. مشهور معروف جرمن نائڪ نويس ”گوٽلي“، ”ڪاليداس“ جون ڪيتريون طرزون اختيار ڪيون آهن — مثلاً، نائڪ جي شروع واري اعلان جو ڍڳ، ”جان يوحنا“ اسريڪي عالم جو چوڻ آهي ته ”شڪتلا“ ۾ اها خوبي آهي جو آءِو نسل، ثقافت ۽ زبان جا ويجهڙا ميساري، پڙهندڙن جي دل ۾ هڪدم گهر ڪيو وڃي. اها خوبي ٻين ترجمي ٿيل ادبيات ۾ ورتي نظر ايندي.“

ٻارهن صديءَ جي شيرين بيان هندي شاعر ”جتي ديوت“ جي شاعريءَ به مغرب ۾ گهڻي مقبوليت حاصل ڪئي آهي. سندس نظم ”گيتا گووند“، جنهن ۾ هن ڪرشن ڀڳوان جي گوپين سان رنگ رلين مٺاڻ ۽ ”راڌا“ سان عشق ڪرڻ جو رنگين داستان بيان ڪيو آهي، تنهن کي سنسڪرت جي انگريز عالم مسٽر ”ڪيٽ“ هڪ اهرو شاهڪار سڏيو آهي، جو ڀرپور نثر جي نقطه نگاهه کان سمورن هندستاني نظمن کان بلند آهي. هن کيس يوناني شاعرن — ”ايسڪاس“، ”سافوڪلس“، ۽ ”يورپيڊس“ سان پڻيو آهي. ”سر ايڊون آرناڊ“ ان کي ”هندستاني نفن جو سرتاج“ ڪري سڏيو آهي. بظاهر ته هيءُ هڪ مذهبي نظم آهي، پر منجهس وصال ۽ فراق جي جذبات ۽ جنسي لذت جي جهڙي مڪمل ۽ رنگين تصوير چٽي ويئي آهي، تنهن جو مثال خود ”امرالتيس“ جهڙي ٻياڪ شاعر وٽ

بس نه ملندو. هن صديءَ ۾ ’جارج ڪيٽ‘ جيڪو ان جو ترجمو ڪيو آهي، سو عمرخيام جي ترجمان، ’فريڊرلڊ‘ جي ترجمي سان ڪلهو هڻي ٿو.

چيني ٻوليءَ جي قديم قصن — جهڙوڪ ’سوني ننگ جو قانوني قتل‘، ۽ ان جي خوش نوا شاعرن — جهڙوڪ ’ونگ وي‘ ’لي هو‘، ’توفو‘ جسي شعرن مغرب ۾ ڪافي دلچسپي پيدا ڪئي. ’رابرٽ ٻين‘ ۽ ٻين يورپي عالمن کين ترجمو ڪري مشهور ڪيو. ساڳيءَ طرح جپان جي هردلعزيز نانڪن (جهڙوڪ ’اتسو موري‘) ۽ انهن جسي باڪمال شاعرن — ’تايتو‘، ’بيڪر‘، ’ساڪالوني‘، ’ياڪا‘، ’وچي‘، ’اڪي مئي‘، ’بيڪر‘، ’ايڪوچي‘ ۽ ’باشو‘ جا رباعين جهڙا ننڍڙا ننڍڙا مگر بيحد دلچسپ ۽ بامعنيٰ شعر ٻين يورپ ۾ ترجمو ٿي شايع ٿي چڪا آهن، ۽ يورپي نقادن دل ڪولي انهن تي بحث ڪيو آهي. ازانسواءِ، سمورن ايشيائي مذهبن — جهڙوڪ اسلام، ٻڌمت، هندو ڌرم، شنتو ازم، ڪنفيوشس جو مذهب، تائو مذهب — جا مذهبي ڪتاب زبردست محنت سان ترجمو ڪري، شاندار نموني شايع ڪيا ويا آهن.

منهنجي خيال ۾ يورپي اديبن ۽ عالمن جي انهيءَ حيرت — انگيز قراخديءَ، بيپناهه ڳولا ۽ اڻٽڪ محنت سان خاص ڪري اسان جا اهي نوجوان سبق پرائي سگهن ٿا، جيڪي انگريزي ۽ ٻين ٻولين جاڻن جي باوجود پنهنجيءَ مادري ٻوليءَ ۽ پنهنجن هر وطن جي خدمت لاءِ ڪجهه به نٿا ڪن. ڇا، سنڌن اهو فرض نه آهي ته هو به دنيا جي سڌريل ٻولين جا شاهڪار سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ان کي مالا مال ڪن؟

(مهرڻ — ۱۹۶۰ع)

هو. چون ٿا هيئن چئو!

هن ملڪ ۾ ماڻهن جي ڳالهه ڪندڙ ۽ خاص ڪري سنڌي ماڻهن جي ڳالهه ڪندڙ رسالا سدائين ڪاٺ ۾ رهيا آهن. جوڻيجي سرڪار جي هڪڙي چڱائي اها هئي ته ان پريس کي ڪجهه نه ڪجهه آزادي ڏني ۽ سنڌي رسالن ۾ وري وڃي ڪجهه ساهه ڀريو. چونڊن کانپوءِ ڪجهه وڌيڪ ڀر ملي آهي. ڏسجي ته اها جڳتا ٿي ڪري يا جر تي ڦوٽو ٿي ثابت ٿئي.

سنڌي رسالي ”پروڙ“ جي تازي پرچي ۾ عبدالواحد آريسر صاحب جو شيخ اياز خلاف مضمون ڇاپيو ويو آهي. عنوان اٿس ”واويلا وٺڪار“.

هن قسم جي مضمون ڇاپڻ لاءِ رسالي جي اداري هيءَ وضاحت ڪئي آهي:

”شيخ اياز جي فڪري گهراڻي ۽ شاعرانه عظمتن جو اعتراف نه ڪرڻ سٺين سڌي بي حياتي ٿيندي هر ڀوءِ به هڪ پيڙهيل ۽ ڌڻيل قوم جي حيثيت ۾ ڪنهن به فرد واحد تي اعتبار ڪري کيس ڪٽل سمجهڻ به ڪا گهٽ بي انصافي ڪونهي. جيئن ته پروڙ جي پاليسي اها آهي ته هي ادارو سنڌ جي گڏيل مفادن کي اهميت ڏيندو رهندو. تنهنڪري هي ادارو ڪنهن به هڪ يا خاص ڌر جو ترجمان ڪونهي، اها ڳالهه پختگيءَ سان ذهن ۾ رکڻ کپي.“

هن مضمون جي ڇاپڻ جو مقصد اهو آهي ته شيخ اياز جي موجوده رول متعلق قومپرست حلقن ۾ جيڪي اعتراض اٿيا آهن ان کي منظر عام تي آندو وڃي، وڌيڪ فيصلو پڙهندڙن کي ڪرڻو آهي. پر اداري طرفان اها گذارش ضرور ڪبي ته هن مضمون جي مؤقف خلاف به جيڪڏهن معياري تحرير اسان تائين پهتي ته ان کي به لازمي طور تي ايتري ئي اهميت ڏني ڇاپيو ويندو.“ (ادارو پروڙ) شاعر ماڻهو هونئن ئي سهي جسي ڪل. سڪڻا سڀر. نه راج نه

گهوٽ، نه غلبن جو ڪٽڪ نه ڌاڙيلن جو ٽولو، نه پوليس جي بئڪ نه فوجين جو فضل، نه ڪهاڙا نه ڪلاشنڪوف. ”ميراثي مڏي ڏنڊ ۽ ٿئي!“ اهوئي پراڻو قلم، اهائي ري پيالي مستي ۽ اهي ئي شاعراڻا پور ۽ سورا

”سورن سانڍياس، پورن پالي آهيان!“ (شاه)

”هڪ سسئي پيا سور، ويا پٽيندا پاڻ ۾.“ (شاه)

چوندا آهن ”اڀري کان چهليانس ته جهل ٿي نه ڏي، سيري تي اٿاريانس ته آڻي ٿي نه!“ اياز جهڙي شيخ ۽ شاعر ماڻهوءَ خلاف مضمون لاءِ هروڀرو ابڏي اڃائي گهڻي جرئت جي ضرورت ٿي ڪانهي. ڪڪڙ جو غون ٽڪو!

البت رسالي جي فاضل اداري کي ڪنهن ڏاڍي لم ڪنهن گهري ڪاٺ، ڪنهن سنڌ دشمن سازش ۽ فتنن جي پراڻي ۽ باپي ٻڙ ۽ ڪنهن دودي جي روپ ۾ چيسر صفت ست سمين راڪاس جي خلاف اهڙي حق جي ڳالهه چيڻ جي توفيق ٿي سگهندي يا نه سو ٽسو پوندو ۽ پوءِ ئي اها خبر پئي سگهندي ته هڪ ”پيڙهيل ۽ ڌڻيل قوم جي حيثيت ۾ ڪنهن به فرد واحد تي اعتبار ڪري ڪيس ڪل سڃهڻ واري“ بي انصافي” نه ڪرڻ، ”سنڌ جي گڏيل مفادن کي اهميت ڏيندو رهڻ“ جي پاليسيءَ تي هلڻ، ”ڪنهن به هڪ يا خاص ڌر جو ترجمان“ نه هئڻ ۽ قومي شخصيتن جي ”موجوده رول“ بابت جيڪي اعتراض هجن تن کي ”منظر عام“ تي آڻڻ جو فرض نپاڻ جي نيڪ ارادن ۾ عملي ۽ حقيقي جان ڪيتري آهي ۽ قوم دشمن ڪهاڙن ۽ ڪلاشنڪوفن جي حضور ۾. سو جي سڃلڻ ڪرڻ جي سعادت ۽ ثواب حاصل ڪرڻ جي بي چيني ۽ ٽوڙ ڪيتري. فاضل مضمون نگارن اياز جي ريلڊو پاڪستان تان ڪيل هڪڙي تقرير تي تنقيد ڪئي آهي.

هن صاحب کسي شڪايت آهي ته اياز ان تقرير ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جي اڃائي تعريف ڪئي آهي ۽ ائين ڪندي مغرور بلاول ۽ شاهه عنايت جي توهين ڪئي اٿس.

مضمون ۾ اياز جي تقرير جا جيڪي ٽڪرا اعتراض جوڳا ڄاڻايا ويا آهن سي هي آهن:

— ”وڙهندي مرڻ ڪا وڏي گالهه ڪونه آهي. پتو ٻيوس هو بنديوان ۽ بيمار هو. هو پن سالن کان وڌيڪ ضياءَ جي آمريت جو مقابلو ڪندو رهيو. ان لاءِ نفرت جو اظهار ڪندو رهيو ۽ ان نه مڃيائين ۽ نيڪ شهيد ٿيو. مخدوم بلاول به اڌ ڪلاڪ ڪيائين ۾ پٽڙايو ويو هو، هو پن سالن لاءِ وڌيڪ پنهنجي ٻچ و ٿاڻ ۾ رهيو. اضطراب ۾ رهيو. شاه عنايت کي گهڙي ۽ جو گهڙي ۽ ۾ تلوار هٿان سر رکي شهيد ڪيو ويو هو. پتي وانگر سڄو سال مڇيل سواڙن جو عذاب نه ڀوڳيو هئائين.“

فاضل مضمون نگار جو چوڻ آهي ته اياز انهن لفظن جي چوڻ سان شاه حسن ارغون ۽ اعظم خان مغل پنهنجي شاهه عنايت ۽ مخدوم بلاول جي قبرن کي ٽڌا هئا آهن ۽ اهڙي ريت اهڙو ڏوهه ڪيو آهي جو ان تي ماڻ ڪرڻ اهڙو ڏوهه ٿيندو جن مارئي ۽ جي لوڻي ۽ کي رنڊي ۽ جي ڪوئي جو ڀردو بنائين.

اياز چيو وڃي ٿو ته وڌيڪ چيو آهي ته :

”چلي ۾ قوجي ڪوڊيٽا ڪانهوه اليندي به بندوق ڪئي ڪجهه ڪلاڪ مقابلو ڪيو هو ۽ ماريو ويو هو، وڙهندي مرڻ ڪا وڏي گالهه نه آهي.“

آرٽس صاحب جو وڌيڪ چوڻ آهي ته اياز خيرپور ۾ جشن جمهوريت کي خطاب ڪندي اهو تاثر ڏنو ته ”۱۹۷۳ع جو آئين قومي ۽ طبقاتي حقن جي مڪمل ضمانت آهي.“ هن بيان جي تاثير ۾ اياز جا چيل اصل لفظ ڏنل نه آهن.

اڳتي هلي اياز ڏانهن به قول منسوب ڪيل آهن. هڪڙي قول لاءِ آرٽس صاحب جو چوڻ آهي ته اهي لفظ کيس روبرو چيا ويا هئا ۽ پتي لاءِ چوڻ اٿس ته اهي ڪن ٻين ٻن صاحبن اياز کان ٻڌي پوءِ کيس ٻڌايا هئا. اهي قول هي آهن:

”هو (پتو) پنهنجن ڪڏن ڪرتوتن جي ڪري ڪوٽ.“

لکپت ۾ ويٺو آهي ۽ پٺيان اسان ڏهي ۾ پئجي ويا آهيون.^{۱۰}
 ”هالي ووڊ جو ايڪٽر آگهڙن فلمن ۾ گندڪسي هڻيندڙ
 مسخرو ريگن جيڪڏهن آمريڪا جو صدر ٿي سگهي ٿو، وحشي
 سوڻا هٿي ماڻهن جون اکيون ڪڍيندڙ، خسيس جاسوس پوليس وارو،
 ڪي. جي. پي. جو سربراه پوري آندروپوف جيڪڏهن روس جو صدر
 رهي سگهي ٿو ته ضيا پاڪستان جو صدر ڇو نه ٿو رهي سگهي.“
 قيد ۾ پئي صاحب جي حالت بابت اياز جي مٿي ڏنل بيان
 تي تبصرو ڪندي آريسر صاحب دعوا ڪئي آهي ته اها ڳالهه
 ڪرڻ سان اياز ”ماحول ۽ حالتن جو پورو پورو فائدو وٺڻ خاطر
 سنڌ جي عظيم محب وطن شهيد مخدوم بلاول ۽ شاه عنايت کان
 پئي صاحب کي وڌيڪ عظيم ثابتي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي
 آهي.“ ان دعويٰ کي دليل بنائي هن صاحب هيٺين دليل بازي
 ڪئي آهي:

— هتي مسئلو سزا جي ”ڪميٽي“ جو نه پر ڪيفيت جو
 آهي. ڪڏهن ڪڏهن گهڙيءَ جو عذاب صدين جي عذاب ۽ پڙا
 کان گهرو هوندو آهي ۽ گهڙيءَ جي عظمت ۽ اهميت جي ٻاري ۾
 اياز خود هڪ هنڌ لکيو آهي ته ”مون تي ڪنهن وقت گهڙي ڪن
 لاءِ ڪا ئي ڪيفيت طاري ٿيندي آهي ۽ ان گهڙيءَ ۾ آءٌ پورو
 ڪائنات لاءِ صدين واري ڪيفيت گذري هوندي. آءٌ سمجهان ٿو
 ته پوري انساني تاريخ ۾ مون هزارن سالن جا عذاب ۽ اذيتون گذ
 ڪيون وڃن، تڏهن به ان اڌ ڪلاڪ واري ڪيفيت جو ٻڙ گهرو
 رهندو.“ ۽ شام عنايت جو ڏسندي وائيندي جلاد جي سامهون
 هليو وڃڻ ۽ تلوار جي هيٺان مرڪي ڪٽڻ ڪهاڻي ۽ جلاد کي
 هيئن مخاطب ٿيڻ ته:

بيا بيا! قربانت شوم..... الخ.

اڃ اڃ آءٌ توڻان قربان ٿيان، مون کي تنهنجوئي انفجار هڻو!
 يا: سر در قلم يار خدا شد، چه بجا شد،
 اين بءِ گران بود، ادا شد چه بجا شد.

(سر يار جي قلبن تان ڪهوريو سٺو ٿيو!
هي ڪرو بسار هٿو ادا ٿيو، سٺو ٿيو!)

هي اهو انساني ذهن ۽ ضمير جو تصور آهي، جيڪو اهڙي
ٽي ماڻهوءَ جي دل ۾ پيدا ٿي سگهي ٿو، جيڪو جزا ۽ سزا، اميد
۽ خوف، زندگي ۽ موت جي سطحي قدرن کان مٿي ٿي، ڪائنات
جي وحدت ۾ پنهنجو پاڻ ڪم ڪري چڪو هجي، جنهن وٽ فتح
۽ شڪست، زندگي جي رنگا رنگي ۽ گونا گونيءَ جا معمولي ڀرتوا
هوندا آهن. جڏهن ته پٽو صاحب زندگيءَ جا اهي ٻئي سال زندگيءَ
جسي عارضي سهارن ڏانهن واجهائيندو رهيو، ڪڏهن هن حسرت
وڃان ڇو ته ”جيڪڏهن اڄ شاه فيصل ۽ مائوزيٽنگ جيئرا هجن
ها ته مون سان اها حالت نه ٿي ها.“ ڪڏهن هن فرانس جي صدر
کي لکيو ته: ”توهان منهنجي زندگي کان لاپرواه ٿي آمريت جو
سائڻ ڏئي رهيا آهيو. جڏهن ته توهان کي معلوم هئڻ گهرجي ته
ڪميونزم هميشه آمريت جي ڪڪ مان جنم وٺندو آهي.“ فرانس
جي صدر ڏانهن مٿين طور لکيل (مٿين) طور هن ڪري جسوحوالو
ڏنل ڪونهي) ان خط تي تبصرو ڪندي آريسر صاحب چوي ٿو:
”انهيءَ بيان مان زندگي جي سھاري جي تلاش سان گڏ
اها به خبر پوي ٿي ته دنيا جي بهتر نظام ترقي پسند نظام جي
باري ۾ اياز جي مسلوح جي ڪهڙي راه هئي ۽ هن آمريت جي
مخالفت ان ڪري ٿي ڪئي ٿي ته اتان ڪميونزم جنم ورتو ٿي.“
اڳتي هلي هو صاحب چوي ٿو:

— ”باقي جيسين تائين پٽي جو ٻه سال جيل ۾ رهي، ڦاسي
تي چڙهڻ جو سوال آهي ته ان معاملي ۾ به منڍ جا عظيم شهيد
صبغت الله شاه ۽ هيومن ڪالائي ڪائونسل هرحالت ۾ گوء ڪئي وڃن ٿا
ڇو ته ٻن سالن ۾ پٽو صاحب صرف اضطراب ۽ پريشان حاليءَ ۾ رهيو
پر هن کي جنهن آمريت سان نفرت هئي ان جي ختم ڪرڻ لاءِ
ونس ڪابه پلاننگ نه هئي. جڏهن ته صبغت الله شاه ۽ هيومن

ڪالائي ڪي ڌارئي سامراج لاءِ اڏاهه نفرت هئي ۽ زندگي جي آخري
بساھن تائين پنهنجي مقصد جي سچائي واري لازوال مرڪز سندن
چن تي موجود هئي.

ظلم جي خلاف صرف ڪنهن اضطراب جو اظهار ڪرڻ ۽
پنهنجي زندگي جي باري ۾ ۽ عوامي حقن جي باري ۾ فيصلو قضا
و قدر جي حوالي ڪري ڇڏڻ گهٽ ۾ گهٽ انساني انقلاب جي
عظمت جي تاريخ ۾ اها حيثيت نه ٿو رکي جيڪا جيمس فوڪس،
پگت سنگھ ۽ ٻين جي شهادت کي حاصل رهي آهي.

آئندي جي سلسلي ۾ اياز جي ڪيل ڳالهه تي تبصرو ڪندي
هو صاحب چوي ٿو:

ساڳئي انٽرويو ۾ اياز چلي ۽ جي عظيم ليڊر الينڊري لاءِ
چيو آهي ته:

”چلي ۾ فوجي ڪوڊينا ڪانٽروال الينڊري بم بندوق کڻي
ڪجهه ڪلاڪ مقابلو ڪيو هو ۽ ماريو ويو هو. وڙهندي مرڻ ڪا
وڏي ڳالهه نه آهي.“

سڀ کان پهريون ان فقري جي خلاف اياز جي تمام گهڻي
شاعري شهادت ڏئي ٿي. يعني اياز جي اها شاعري جنهن ۾ هو هر
هنڌ چوي ٿو ته:

”ڪانهي ڪا تاريخ ۾ ويڙهه سوا هي واه!“
ويڙهه ئي زندگي جو جوهر ۽ قومن جي تقدير جو نڪار آهي. اها
سڄي شاعري انهيءَ خيال جي ترديد ڪري ٿي ته ”وڙهندي ماريو
وڃڻ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي.“ پر اياز جي ان جملي ۾ پنهنجي
معلومات ۾ اضافو ٿيو آهي ته الينڊري عوام جي اقتدار جي دشمن
سان آخري گهڙي تائين بندوق کڻي وڙهندو رهيو جنهن شيخ اياز
چيو آهي ته:

واجهه نه وجهه تون وڏي، رت وهي ته به رڙهه!
پوئين وير به وڙهه، ويريءَ سان وجود.
— ”ٻهين صدي ۾ فوجي ڪوڊينا تائين ۾ جيڪي به ملڪي

سربراه لاڻا ويا، ٺڪرو ما کان وٺي ذوالفقار علي ڀٽي تائين، ان ۾ اڻيندي واحد سربراه هو جنهن ۽ ديق کڻي ديس دروهين جو مقبلو ڪيو ۽ جڏهن ته (شهيد) ذوالفقار علي ڀٽو، جنرل ڀٽي جي ڪن ڏسي پنهنجي ڀارن ۽ ڀڄن جي زندگي جي ضمانت وٺي، عوامي اقتدار غاصبن جي حوالي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو.

ڀٽي صاحب جي قيد واري ڪردار بابت قياس آرائي ڪندي فاضل مضمون نگار چوي ٿو:

— ”منهنجو هي به خيال آهي ته جنرل ضياءَ صرف چيف مارشل لا انڊسٽريٽر ٿيڻ تي اڪتفا ڪري ها ۽ ڀٽي صاحب کي وزيراعظم طور رکي ها ته اهو سودو ڀٽو صاحب مٽانگو نه سمجهي قبول ڪري ها، ڇو ته سندس ماضي جي تاريخ اهڙي ئي شهدي ڏئي ٿي. ۽ منهنجو تاريخ جي متحرڪ قوتن ۾ هڪو ويسا آهي ته شاه حسن ارغون ۽ نواب اعظم خان مغدوم بالاول ۽ شاه شهيد کي اهڙي آڇ ڪرڻ جو تصور به نه ٿي ڪري سگهيا.“

آرٽس صاحب جي وارييل ٻن شاهدن جي چواڻي اياز جو جنرل ضياءَ کي ريگن ۽ آندروپوف جهڙوئي صدارت جو حقدار ملڻو، ان تي تبصرو ڪندي آرٽس صاحب چوي ٿو:

”اهي لفظ هن انهيءَ وقت چيا هئا، جڏهن سنڌ جي سڀا سهاڳڻ ڌرتي، بارود ۽ باهه ۾ سڙي رهي هئي ۽ هن ديس جا سوين نوجوان هٿ ۽ ڏيئون، جيل جي اونداهين ڪولين ۾ سڙبا پئي، ۽ سنڌ جي ميدانن ۾ اڄ جي دريا خانن ۽ هوشون جون ڀڳون، فوجي ٻوٽن جي هيٺان لٽائجي رهيون هيون. انهيءَ مان خبر پوي ٿي ته اسان جي شاعر جون رڳيون جيئن جيئن ڪمزور ٿينديون ويڻ ٿيون، تيئن تيئن مٿس خوف، موت ۽ لالچ جو غلبو ٿيندو وڃي ٿو.“

فاضل مضمون نگار غالباً اهو ثابت ڪرڻ لاءِ ته اياز کي ڀٽي صاحب لاءِ واقعي همدردي ڪانه هئي ۽ هاڻ رڳو موقعي پرستي ڪري هو اها ڪوڙي دعويٰ ٿو ڪري، چوي ٿو:

”ڀٽي جي ڦاسي کانپوءِ هن جي گهڻي کان گهڻي شاعري ڇڏي

آهي، پر ڪٿي به هن پتي جو نالو ظاهر ٿيو يا اشاري طور ڪتب نه آندو آهي. معلوم ٿئي ٿو ته فنڪار اياز لاءِ پتي جي نالي يا ڪردار ۾ ڪا به ڪشش نه آهي، نه ته هو ضرور ان کي بهادريءَ جي علامت طور استعمال ڪري ها، ۽ ائين نه چوي ها ته:

”گهڙها گهرو آيا، دولهه منهنجي ديس جا!“

پر چوي ها ته:

”گهڙها گهرو آيا، پتا منهنجي پوءِ جا!“

آرٽسٽ صاحب جي مضمون جا ڪي وڌيڪ نڪتا هي آهن:

”اياز اڄڪلهه پنهنجي سموري فني ۽ تخليقي سگهه، هڪ شخص ذوالفقار علي ڀٽي، هڪ اقتداري ڌر ۽ هڪ پارٽي (پيپلز پارٽي) جي ثناخواني واري راهه تي لڳائي ڇڏي آهي. پنهنجي پوري فني ۽ تخليقي سگهه ڪي پتي خاندان ڏانهن منسوب ڪندي پاڻ کي جمهوري آزادي جو نه رڳو علمبردار ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر نوجوانن کي قومي حقن سان هٿ ڪڻڻ ۽ جهڙوڪر، ”پيپلز واڙي“ ۾ داخل ٿيڻ جي نصيحت ڪئي آهي.“

— ”شاعر واري حيثيت ۾ شيخ اياز کي شخصي پسند ۽ ناپسند جو حق توڙي ان حق جي اظهار جو به حق آهي، پر اهي نازڪ ۽ قومن جي زندگيءَ ۽ موت سان لاڳاپيل ”آئيني مسئلا“ اهڙا نه آهن، جيڪي ڪنهن شاعراڻي خواب ذريعي حل ٿي سگهن. اياز کي هڪ سان معلوم ٿيو هوندو ته ۱۹۷۳ع جو آئين، جمهوري ۽ مصيبت جي حالت ۾ نافذ ڪيو ويو هو، ۽ ان آئين نه رڳو سنڌين جا مادي ويلي ڌارين جي جهولي ۾ اڇلائي ڇڏيا، پر ٻاهرين لوڏن جي ڦرلٽ لاءِ سنڌ کي چراگاهه به بنائي ڇڏيو.“

— ”اڄ اسان ڏسون ٿا ته پاڪستان ۾ آمريڪي مداخلت ايترو وڌي وئي آهي، جو وفائي ڪابينه جي گڏجاڻي ۾ آمريڪي سفير رابرٽ اوڪلي ويٺل نظر اچي ٿو.“

”اظهار جو به کيس پورو پورو اختيار آهي، پر آءٌ سمجهان

ٿو ته اهو اڇڪاڻه جيڪو ڪجهه چئي رهيو آهي ان ۾ سچائي ڪان
وڌيڪ ڪا ”طمع جي تـسوار“ ڪنهن مشي کي مٿ ۾ ڪرڻ جي
تمنا ۽ هوار تي هر ڪجي پيو آهي.“

فاضل مضمون نگار پنهنجي مضمون جي ابتدا هنن لفظن سان

ڪئي آهي:

”زندگي جيڪا سج ۽ سونهن جي مادي روپ جو نـسـار
آهي، عظيم فن ۽ فـڪـر سموري ڪائنات لاءِ پنهنجي اندر ۾ ڪو
عظيم آدرش ”سپائي جو سهڻو خواب“ ۽ روشن آئيندي جي روشن
اميد رکندو آهي. اهوئي سبب آهي جو اهڙو ادب، فن ۽ فـڪـر،
ڪنهن هڪ فرد، هڪ گروه ۽ هڪ پارٽي لاءِ نه هوندو آهي پر
ان جو دامن خدا جي دل کان به وسيع هوندو آهي. اهو فن جڏهن
پنهنجي وسعت چڙهي، ڪنهن هڪ شخص، گروه ۽ پارٽي ۽ واري
راه اختيار ڪندو آهي، تڏهن اهو عظمت جي مناري ٿان ڪري،
خوشامد، لالچ ۽ لوپ جي گندگي ۽ غلاظت جو ڏير بنجي ويندو
آهي، ۽ پوءِ اهڙي فنڪار کسي ان غلاظت ۽ لـبـثـن پائڻ واري
پنهنجي عمل کي صحيح ثابت ڪرڻ لاءِ انتهائي ڪين جهريون ۽
خسيس حرڪتون ڪريون پونديون آهن، ڪوڙ ٺهڻا پوندا آهن،
تاريخ جون هٿرادو تاويلون ڪريون پونديون آهن ۽ هڪ لوڪي
فلسفا گهڻڻا پوندا آهن.“

آخر ۾ اريسر صاحب هن مضمون کان لاءِ جو ز هنن لفظن

۾ پيش ڪري ٿو:

— ”آخر ۾ گذارش ته آڻ اڃ به اياز کي هن دؤر جو دنيا

جو وڏي ۾ وڏو شاعر سمجهان ٿو ۽ سندس خالص لکڻ سون جهڙي
مٿيو لاءِ ايتروئي اڌتناڪ آهي، جيڪو پنهنجي پيءُ جي ڪٽ تي
حري وهائڻ. پر، مخدوم بلاول ۽ شاه عنايت شهيد جي قبرن کي اياز
شاه حسن ارغون ۽ نواب اعظم خان بهجي ٿا دنيا آهن. اهڙي وقت
۾ مٿ رهن اهڙوئي جرم آهي، جهڙو مارئي جي ٺوٺي کي رنڊي ۽
جي ڪوئي جو پردو ۽ اٿڻ.“

هتي به آي ڳالهيون بيان ڪري ڇڏڻ بهتر ٿيندو.
شيخ اياز سنڌ جو بلاڪ سڄي ملڪ جو وڏي ۾ وڏو زند
شاعر آهي، ڪيڙو عجب ته سنڌي جهڙي غير مشهور ٻوليءَ ۾
شاعري ڪرڻ جي باوجود ۽ محمود درويش ۽ ٻين ڄاڻل توڙي
اڻڄاڻل عظيم شاعرن جي موجودگيءَ جي باوجود پاڪستان،
هندوستان بلڪ سموري ايشيا ۾ هن جو ڪوبه جواب نه هجي!
شيخ اياز جديد سنڌي قوم جي اڏيندڙن مان آهي، سنڌي
ٻولي، سنڌي شاعري ۽ سنڌي جا ڳوٺا جو شيخ اياز کانسواءِ تصور
۾ نٿو ڪري سگهجي. شيخ اياز پاڻ انسان آهي ۽ انسان خطا جو
بتلو آهي. پر شيخ اياز جي شاعري ان توڙي مقصد جي خيال کان
بدترين دور ۾ به بنيادي طرح سدائين بي عيب، بي خطا، باوقار ۽
بي بها ۽ بي مثال رهي آهي.

شيخ اياز، رڳو شاعر ڪونهي بلڪ ڪنهن حد تائين وڏو
شاعر ئي ان ڪري آهي جو هو هڪڙو تمام وڏو پڙهيل لکيل
ماڻهو، عالم، دانشور ۽ مفڪر آهي. تاريخ، ادب، معاشيات، سياست،
فلسفي، قانونن ۽ ٻين جديد سماجي علمن مان ڪي ٿورڙا هوندا جن
بابت شيخ اياز بنيادي واقفيت نه رکندو هجي. ڪيترن علمن ۾ هو
ڳڻيو ڳڻيو اڳتي آهي. عالم، مفڪر ۽ فلسفي هئڻ جي ڪري هو
رڳو ڪتابي علم ۽ پڌل سڌل ڳالهين جو محتاج ڪونهي. هو
انهن ماڻهن مان آهي جيڪي صاحب علم، صاحب راه ۽ صاحب
فڪر هئڻ ڪري دنيا جي علمي مسئلن ۽ انساني وهنوارن بابت
پنهنجي منفرد ۽ خودمختيار راه قائم ڪرڻ جي صلاحيت رکن ٿا.
هن جي رايي سان زبردست اختلاف ڪري سگهجي ٿو ۽ هن لکندڙ
کي سدس ڪيترن رايي سان زبردست اختلاف آهي. پر هن جا رايو
پنهنجي جاء تي هڪڙو وڏو وزن ۽ وڏو استدلال رکندڙ هوندا آهن.
سنڌ جي سياسي بازارين ۾ ڇانو هوائي توائي نعرن، جعلي علمي
ڳالهين ۽ لٻاڙن ۽ اياز جي سچيل سمجھيل رايي ۽ توريل تڪيل
ويچارن ۾ ڳجهه ۽ شهباز جي وچ ۾ وڏو فرق هوندو آهي.

شيخ اياز سياست بابت غير معمولي ۽ گهري معلومات رکڻ جي باوجود بنيادي طرح سياستدان ڪونهي. هو بنيادي طرح اعليٰ احساس، جذبن ۽ ذهني تخليقن جي ميدانن جو مانجهي مرد آهي. روزمره جي عملي جسماني وڙهه سان سندس واسطو فقط شعور، فڪر ۽ فن جي حد تائين آهي. خيالن، خوابن ۽ ويچارن جي ٻين تخليق ڪارن وانگر اياز به روزمره جي سياسي جدوجهد مان پيدا ٿيل جسماني ۽ ذهني صلاحيتن کان محروم آهي. هن دنيا ۾ تهذيب جي واڌاري جي هڪڙي نشاني ڪم جي ونڊ وڃڻ آهي. ”جسڪا ڪام اسڪو سانجهي“ ”پنهجي ڌرتي گذر به شينهن“ — ڪو ڪهڙي ڪم ۾ پڙ ڪو ڪهڙي ڪم ۾ — سڀ ماڻهو سڀني ڪمن ۾ پڙ هجن ها ته هتي انسانن بدران فرشتا رهندا هجن ها.

اياز ڪجهه وقت لاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر بڻيو. وڏي شاعري ۽ انتظامي صلاحيتون ظاهري طرح به هڪٻئي جي ابتڙ آهن. اياز جو وائيس چانسلري قبول ڪرڻ جو فيصلو سندس بهترين فيصلن مان نه هو. اياز نه مثالي ۽ آدرشي وائيس چانسلر ثابت ٿيو نه ٿي سگهيو ٿي. ان دور ۾ سندس فطرت جي ڪيترن ڪمزور پاسن کي به پنهنجي اظهار ڪرڻ جو وڌيڪ موقعو مليو.

پر اياز جي وائيس چانسلري جي ناڪاميءَ جا سبب سندس انتظامي صلاحيتن جي اٽل، نا تجربڪاري ۽ ذاتي ڪڇاين ۽ ڪمزورين تائين محدود نه هئا.

ان دور ۾ هڪڙي عالمي سطح جي سامراجي منصوبي تحت انڊيائي جمهوريت جو خاتمو آڻڻ، پٽي کي صدر ناصر، سويڪارنوا نڪروما وانگر ختم ڪرڻ ۽ ان جي جاءِ تي مورنهن آنا سامراج پرست مڙجي راج قائم ڪرائڻ لاءِ سٺل منصوبي تي عمل جاري هو. ان منصوبي جا پيل پايا اهڙا ماڻهو هئا جيڪي سازش ۽ فتني، رهڙي ۽ ٻين سازشي هرن ۾ پنهنجي وقت جا مير جعفر، مير صادق، ميڪياولي ۽ راسهون هئا ۽ مڪر، منافقي ۽ اداڪاريءَ ۾ اهڙا ماهر هئا جو اڄوڻهه ماڻهن مٿن ڪلما پئي پڙهيا ۽ هنن پاڻ تان نر

پکي پئي هڪلارايو. ان منصوبي جي راه ۾ وڏي ۾ وڏي رڪاوٽ هئا سنڌي ماڻهو ۽ سندن سمجھ ۽ سڃاڻ ۽ سورهيم حقيقي محب وطن ماڻهو ۽ سندن علمي، ثقافتي ۽ سياسي قيادت، سنڌي مزاحمت جسا وڏي ۾ وڏا مرڪز هئا، اعليٰ تعليمي ادارا ۽ ان جي مھڙ واري قوت هئا، انهن ادارن ۾ علم حاصل ڪندڙ سرويچ ۽ سنڌ سان سڄي محبت رکندڙ سنڌي شاگرد. ان ڪري سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن کي ختم ڪرڻ لاءِ گھڻ طرفي سازش جو هڪ اهم نقطو هو سنڌي تعليم، سنڌي تعليمي ادارن ۽ محب وطن سنڌي شاگردن کي ختم ڪرڻ. ان مقصد لاءِ هڪ خاص وطن فروش فائسٽ تنظيم ڪڙي ڪري ان جي بدصورتيءَ ۽ بدبوءِ کي هڪڙي سڌا ملوڪ نالي جي سونهن ۽ خوشبوءِ ۾ لکائي ان کي ڪم سان لڳايو ويو. اياڙ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ جيڪي اميدون، ارادا ۽ پروگرام کڻي آيو هو اهي هي هئا ته سنڌ يونيورسٽي کي حقيقي يونيورسٽي بڻائجي.

غلام مصطفيٰ شاه جيڪا اڏاوت ڪري ويو هو ان ۾ واڌارا ڪجن. سنڌ يونيورسٽي جيڪڏهن قريظ، آڪسفورڊ، برڪلي ۽ ساريون نه ٿي سگهي ته به گھٽ ۾ گھٽ اهڙي نه ٿي جيڪا پاڪستان ۽ هندستان ۾ ته ڪا يونيورسٽي ليڪچرن ۾ اچي ۽ بمبئي يونيورسٽي جون سڪون نه لاهي! هن اني سنڌ جو بهترين جوهر پيدا ٿيندو ۽ وڌندو ويجهندو ڏسڻ چاهيو ٿي. سنڌ جي علم ۽ سائنس کي بين الاقوامي معيار تي پوچهندو ڏسڻ چاهيو ٿي. هن شاگردن کي هر قسم جي سهوليت ڏيڻ چاهي ٿي ته جيئن هو پڙهڻ جو حق ادا ڪن. ذهن ۽ فڪر جا مائونٽ ايورسٽ فتح ڪن. بين الاقوامي علم ۽ سائنس جي دنيا ۾ پنهنجي جڳهه پيدا ڪن. چٽاڀيٽي ۽ مقابلي جي دنيا ۾ پن صوبن بلڪ ملڪن کان گوء ڪڍڻ. اهي باشعور ۽ به عمل سورا پيدا ٿين جن جا لطيف، اياڙ ۽ پن نغما ڳايا آهن.

وائرلوءَ جي ميدان جنگ ۾ نيپولين کي شڪست ڏيندڙ انگريز سپه سالار ڊيوڪ آف ويلنگٽن چيو هو ته ”وائرلو واري

جڳ انگلنڊ جو تعليمي ادارن جي راند جي ميدانن تي ڪٿي ويهي هئو. مطلب ته انگلنڊ جا تعليمي ادارا اهي يگانا ذهن ۽ دماغ پيدا نه ڪن ها جيڪي اڳي هلي ديويڪ آف ويلنگٽن، نهوٽن، رڪس ۽ چرچل بنيا ته پوءِ جهڪر انگلنڊ جي محدود ۽ مختصر فوج لاءِ اهو هرگز ممڪن نه هجي ها ته نيپولين جيڙي تعليمي تاريخي، سوياري ڪمانڊر کي شڪست ڏيئي سگهن ها. انهن نه آهي ته علم ۽ عرفان، تهذيب ۽ سائنس ڪانسواءِ دنيا ۾ سوڀون حاصل نه ٿيون ڪري سگهن. ڪري سگهن ٿيون پر اهي سوڀون ظلم جون، سڪڙي ظلم جون، تباهي ۽ بربادي جون ٿينديون، جيئن منگولن جون سوڀون جن صدين جي انساني تهذيب جي خزاڻي کسي جن اکين ۾ ختم ڪري مهذب دنيا کي رڻ پٽ بڻائي ڇڏيو. يونان، روم ۽ بغداد اڄ جن ختم آهن. پر انهن جون علمي، ثقافتي، سائنسي تهذيبي فتحون ڪير ڦو ميساري سگهي؟

سڪندر اعظم جون فتحون فقط تلوار، تير ۽ پالي جون فتحون نه هيون. پر يونان جي علم، عرفان ۽ سائنس جون، پٿر گورن، هراڪليٽس، افلاطون ۽ ارسطو جي ڏنل تعليم ۽ سندن ڪيل علمي ۽ سائنسي ڪوجنائن جون فتحون به هيون. سڪڙي سونڀي، ڪڏهڙي ۽ تلوارن جون فتحون جن جر تسي ڦوڻو آهي. وقت جي بهترين علم، سائنس ۽ ثقافت جي مٿ ڪانسواءِ سونڀي جي سوڀ ۽ ڪڏهڙي جو راج انسانذات جي توهين آهي.

سي آئي اي ۽ آئي ايس آئي ۽ انهن جي ڇ ڙن کي اعليٰ خبر هئي ته ڪنهن قوم جي تعليمي نظام، تعليمي ادارن ۽ ڪارڊن کي تباهه ڪرڻ ڪانسواءِ ان کي هميشه لاءِ ختم نٿو ڪري سگهجي. ڪنهن قوم تي صحيح علم ۽ سائنس سان هٿياربند ڪرڻ لاءِ ان جي تعليمي ادارن ۽ تعليمي نظام تي مٽارڻ ۽ سينگارڻ ڪن وڏي قوم دوستي ۽ وطن دوستي ٿي نه ٿي سگهي ۽ ڪنهن قوم جي تعليم ۽ تعليمي نظام تي تباهه ڪرڻ ڏان وڏي وطن فروشي، غداري ۽ دشمن جي دلاني ٿي ڪا نٿي ٿي سگهي. هن تنهنڪري سازش

ڪري - سنڌي تعليمي ادارن ۽ تعليمي نظام کي سنڌيت ۽ سنڌ دوستي جي آڙ ۾ تباهه ۽ برباد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ان جو اٽل اتي هٻسل آهي جو اڄ سنڌي شاگردن کي ڪا به ڪرڻ به نه ٿي اچي ۽ پئسن تي هيلپر رکڻ ۽ پنهنجي بدران انهن هٿان ڪي به ڪرائي پاس ٿيڻ جو رواج عام ٿي چڪو آهي. ڪتابن بدران ڪلاڪ ڪيف هٿن ۾ آهي. ڊگريون ڪوڙا ڪاغذ بڻجي چڪيون آهن. ايم. اي پاس ڪي پنج جملا انگريزيءَ جا ٿا اچن. تعليمي ادارا سالن جا سال بهانا ڪري بند ڪيا ويندا رهيا. پنجن سالن جا ڪورس ڏهن ۾ پورا ڪونه ٿي ٿيا. استادن کي ڪتن سان گڏ ڪارايو ويندو رهيو. سندن نه عزت سلامت هئي ۽ نه جان ۽ نه آبرو. هو پاڻ کي انهن محسوس ڪندا رهيا جن بچي ستن جي ڪابل ۾ گهيريل هجن يا نادر شاه جي قبضي هيٺ آيل دهلي جي بي امن بازارين ۾ لڪندا وڃن. تان جو تعليمي ادارن کي لوڙها ڏياريا ويا. به ٿي ڏينهن ٺاهڻ هئي هاڻ وري به اڳيون ”رنقون“ بحال ڪرڻ جا پروگرام شروع ٿي ويا آهن. سي آهي ۽ آئي ايس آئي جي ڪجهه اجهڙيل بازار وري به گرم ٿي رهي آهي. مثل ماريل ادارن ۾ اڃان ساڻه پوڻ ٿي مس شروع ٿيو ته وري غنڊه ڪري ۽ دهشت ڪري جي پيانڪ راب مٿان لامارا ڏيڻ شروع ڪري ڏنا آهن. ضيا مٿو آهي پر ضيا شاهي نه مٿي آهي، ضيا شاهي جون ڦاٽل ريتون رسمن جا آهن.

سنڌي قوم جا گهنگهرا، سنڌي شاگرد، استاد، تعليمي ماهر، اديب، شاعر، اهل قلم، اهل دل، اهل علم، سمورا سنڌي نماڻي ڏسڻ ۾ مشغول آهن. سنڌي صحافت ڪهڙي ۽ ڪلاسنڪون اڳيان سجدو ريز ٿي پيشي آهي ۽ سنڌي تعليمي ادارن کي وري به بغداد بنائڻ لاءِ تدارين جي ڪاه جي آڇيان ڪرڻ لاءِ منتظر پئي ڏسجي.

سي آئي اي ۽ آئي ايس آئي ۽ انهن جي چاڙهن تعليمي ادارن تي غنڊه ڪري ۽ دهشت ڪريءَ جو راج، ڏهه سنڌي تعليم کسي ختم ڪرڻ جي سازش ۾ اباز ڪي به پر تي ڪرڻ جي ڪوشش

ڪئي. پهريائين کيس آجياڻا ڏنا ويا پر جڏهن ڏٺو ويو ته هو سي. آئي. اي. ۽ فوجي انٽيليجنس جي چاڙن جي خوشامد جي وڪڙ ۾ نه ٿو اچي، تڏهن ڪات ۽ ڪهاڙا ڪيا ويا، سنڌ جي هن لافاني ۽ اعظم شاعر جنهن جا شعر ڏاهر، دودي ۽ دريا خان جون تلوارون بڻجي، ايوب، يحيٰ ۽ ضيا ۽ ان جي چاڙن سان گڏي ۽ گلبن، گولن ۽ شهرن، ٿاڻن ۽ بند وارين، ڪولين ۽ ڦاسي گهائن ۾ وڙعيا، جنهن جو ڪلام هڪڙي سرڪشي ۽ دلير قوم جي بغاوت جو سڀاڻو جهنڊو بڻجي ڦڙڪندو رهيو، جنهن جي قربانين محبتي لفظن زخمي قوم جي روح تي مرحم رکيا ۽ کين ڏي ۽ دلاسا ڏنا، جنهن جبر، ڏاڍ ۽ تعصب جي اونڌاهي رات ۾ سمجهي، شعور ۽ اميد جون شعون روشن ڪيون، جنهن لکين انسانن جي دلين ۾ هڪ نئين ايمان ۽ اعتقاد جون جوتون جاڳايون، جنهن سنڌين کي پنهنجي وجود جو احساس ۽ پنهنجي شخصيت جي - چيڻ ڏني، جنهن کين پنهنجي تاريخ تي فخر ۽ پنهنجي مستقبل تي ويساهه جون سوغائون عطا ڪيون، جنهن پنهنجن ماڻهن کي سوچڻ ۽ سمجهڻ، ڀوڳڻ ۽ وڙهڻ، جيئن ۽ مرڻ جا نوان ڍنگ ۽ نئون ريتون سيکاريون، جنهن سنڌي قوم کي دنيا جي جديد ويڙهو ۽ باوقار قومن جي جاگرافي ۽ جي نقشي تي عزت ۽ وقار وارو مقام ڏيارڻ ۾ بنيادي ڪردار ادا ڪيو، جنهن سنڌين کي واقعي سنڌي ۽ سنڌ کي سچ سچ سنڌ بنائڻ ۾ تاريخي فرض ادا ڪيو تنهن تي ائين ڄاڻون ڪرايون ويون جيئن سوئر تي بچيون ڪرائيون آهن. گارين ۾ سندس نه ماءُ ڇڏي وئي نه پيڻ. شون، غلبن ۽ لوقرن هٿان کيس وڪ وڪ تي بيعزت ۽ ڏلتن جا ڏنگ هٿايا ويا. جيئن اسپين جي جڳ مشهور فيلسوف ابن الرشيد کي وقت جي ظالمن، دنيا جو يگانو فلسفي ۽ دانشور هئڻ جي ڏوهه ۾ سڀاري جي موسم ۾ مسجد جي ڀاڙن ۾ پهرڻ جا پهر بيهاري نمازي سڳورن کان تڪرين هٽائي اهڙي حالت ۾ ڪيو ويو جو هو وري نه چڙهيو تئين اياز کي به سي. آئي. اي. ۽ فوجي انٽيليجنس جي چاڙن ۽ غلبن هٿان بي عزتي، ڏلت ۽ ڪردارڪشي ۽ جي

عذابن وسيلي جيئري موت جي حوالي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ته جيئن ٻا ته هو سنڌ دشمن منصوبن ۾ ٻين وانگر سندن ڇاڙو بڻجي ۽ سندن اشارن تي هلي. ۽ سنڌيت جي آڙ ۾ چنيسرن، مير علي مردان ۽ ٻين جو ڀارت ادا ڪري، يا رڙيون ۽ دانهون ڪري ڀڄي وڃي. جيتوڻيڪ اياز نه هنن جي اڳيان جهڪيو ته ڪي سندن سنڌ دشمن خوني ”قوسي“ ٺاڻڪ جو اداڪار بڻيو. ته ڪو ڀڳو ڏٺو ته ڪو چريو ٿيو پر ته به ان ڀيانڪ ۽ وحشي عذاب جي دور سندس نفسياتي ذهني توڙي جسماني زندگي کي جيڪي خوابون پوڄايون تن مان هو اڃا تائين ڇڙهي نه سگهيو آهي.

دستوري شاگرد جوههد جي آڙ ۾ بدتميزي غنڊه ڪردي ۽ دهشت ڪردي جو جيڪو منظم باڪ مسلح طوفان ڪڙو ڪيو ويو اياز ان طوفان جي ست جهلي نم سگهيو. ڀٽي صاحب جي تختي اونڌي ٿيڻ کانپوءِ به هن استعيفا نه ڏنو. سندس خيال غالباً اهو هو ته اڳي ئي جنرلن جي اکين جو ڪنڊو آهيان. فوراً استعيفا ڏيندس ته متان ڪو وڏو خنام نه ٻاري وڃون. ان ڪري سندس وائيس چانسلري ڪجهه وقت مارشلا جي اوائلي دور ۾ به نه لڳندي رهي. ان ڳالهه تي دوستن کي ڏک ۽ دشمنن کي سرهائي ٿيڻي هئي ۽ ٽي. اهڙي ريت وائيس چانسلري اياز کي راس نه آئي. اها سندس بهترين ڪارنامن منجهان نه هئي.

اياز خلاف ٻاهروڙ دراصل وائيس چانسلري کان گهڻو اڳ ۾ ئي شروع ٿي چڪي هئي. انگريزيءَ ۾ چوڻدا آهن ”Give a dog a bad name and hang him“ (پهرين بدنام ڪريو پوءِ هٿم ڪريو).

سنڌين کي تباهه ڪري ٺيڇو ڏيڻ جي منصوبي ۾ جيڪو به سنڌي ماڻهو رڪاوٽون وجهي سگهيو ٽي پوءِ واهي اهو ڀٽو هجي يا پليجو، اياز هجي يا ڪو ٻيو ان جي پويان سنڌ جي نالي ۾ ٻاهروڙ سالن کان شروع ٿي چڪي هئي.

ڏک ڇا آهي؟ سک ڇا آهي؟ ڪهڙو ڏک يا سک وڏو ۽

ڪهڙو ننڍو؟ ڏک ۽ سک کي الڳ شيون آهن يا ساڳي ۽ ڳالهه جا ٻه پاسا آهن ۽ هڪ پاسي تي دارومدار رکن ٿا ۽ هڪڙي کان سواءِ ٻيو ڪونهي؟ مور ڳو ائين ته ناهي ڪنهن خيال کان سک کان ڏک وڌيڪ قيمتي آهي ۽ مور ڳو سورن بدران ڳولا ڪجي ئي ڏکن جي؟ يا وري مور ڳو ڏک سک ٻئي رڳو وهم ۽ خيال ته ناهن! ائين ته ناهي ته ڏک ۽ سک ڪجهه ناهن، ٻيڪجهه ماڻا آهي، احساسن جو مهاچار آهي! اهي ازلي ۽ ابدي سوال تڏهن کان وٺي انساني ذهن کي جهنڊوڙيندا رهن ٿا جڏهن کان انسان لکين سال اڳ پنهنجي غارن مان ڪائنات ۾ ليٽا پاڻ شروع ڪيا هئا.

ڏک سکن جي سونج ڪهڙيا سک ڏکن ري. (شاه)
 سو سکن ڏينهي ورهه وهائيم هڪڙو. (شاه)
 سو سکن ڏينهي ساڻو ڪجي سور جو. (شاه)
 مڌ پيتو، سرور ٿياسي،
 ڏک سک سڀ کان ڏور ٿياسي. (اياز)

يا جيئن ٿيلي ۽ چيو آهي:

We look before and after,
 And pine for what not,
 Our sincerest laughter with same pain is fraught,
 Our sweetest songs are those which tell about
 saddest thought.

”اسين پويان (ماضي ۾) ۽ اڳيان (مستقبل ۾) ڏسون ٿا ۽ جيڪي ناهي تنهن کي ڳوليمون ٿا. اسان جي بي اختيار ۽ قدرتي ڪيل ۾ به ڪونه ڪو درد محاذ ٿئي. اسان جا سڀ کان مٿڙا ۽ پيارا گيت ۽ نغمه اهي هوندا آهن جيڪي سڀ کان غمگين سوچن جو داستان ٻڌائيندا آهن.“

مڙس ڪال ڪوٺڙي ۽ ۾ ٿاسي جو انتظار پيو ڪري. زال بکي اڪهاري ڇڄي طعن ۽ مٿن جي وچ ۾ زندگي ۽ جو زهر

ڦڙو ڦڙو ڪري پئي پئي. ولر ابرهم ٻچن جو، قرض، مرض، وڇوڙا، ڪيسن جا خرچ، ايمالون، وڪيل وڙا، پوليسون، قيد ۾ ملاقاتيون، بي عزتيون، ذلتون. ٻنهي مان ڏک ڪنهن جو وڏو— زال جو يا مڙس جو؟

هڪڙي ڀاءُ کي اوچتوئي اوچتو ڪردن توڙ بخار ٿي پيو. اڃان ۾ ڏينهن ٿي ڪونه گذريا ته مڙس ڏکي ڏکي پورو ٿي ويو. پٺيان سندس سڄو عيال پئي غريب ڀاءُ جي گچي ۾ پئجي ويو. وڌيڪ همدردي ڪنهن سان ڪجي؟ مثل ڀاءُ سان يا جيئري سان؟ پاڻي ۽ جي واري تان جهيڙو ٿي پيو. هين هن کي ڪهاڙي هنئي. هن هين کي. هڪڙو ٿڌي تي مري ويو— پيو ڦاسي گھاٽ پھچي ويو. ٻنهي مان ڏک ڪنهن جو وڌيڪ؟

ٻن ڇوڪرين ماڳي محبوب سان محبت ڪئي. هن هڪڙي ۽ کي ڇڏي ٻي ۽ سان شادي ڪئي. ڇن ڏينهن جو ڇشڪو پورو ٿي ويو. هاڻي مڙس جو اهو ڄام ڪونهي ۽ پاڻ به سندس بدليل رخ ڏسي، روئي رڙي، هاڻي منجهانئس نا اميد ۽ کڻي ٿي پئي آهي. هاڻي سس سهرڙي ۽ نشانن جا طعنا مھڻا مھيو، مارون ڪايو، مڙيئي حياتي ۽ جو ڪهنڪهر پئي گھاري. ٻي ۽ جي شادي پئي ماڻهوءَ سان ٿي پر دل ۾ اهوئي اڳيون محبوب ان ٿي رنگ ۾ پيو ويس ۽ نت نشين ورنهن ۾ ورتي پئي آهي.

نئين سج نئون، وره ويڙهي ڇن جو! (شاهه)

ٻنهي مان ڏک ڪنهن جو گهرو؟

ساڳي ڳالهه ۾ ڏک به ڇوٽڪارو به، ڪير چوي ته ڏک وڌيڪ يا ڇوٽڪارو وڌيڪ؟ ماءُ جو پٽ سوريءَ تي ڏنگيو اذيت پيو ڪائي. اطلاع مليس ته مري ويو. ماءُ سندس سور کان ڇڻڻ تي ڇوٽڪارو محسوس ڪري يا مرڻ تي ماتم؟

هن جهان ۾ اڃان ڪي ساهميون، توراڙا ۽ ماها ٺهيا ٿي ڪونهن جو جن سان انسان جي ڏک ۽ سورن جو وزن ۽ قدبت ڪجي سگھجي. ساڳي تڪليف، ساڳيو سور، هڪڙن لاءِ معمولي

ڳالهه، ٻين لاءِ ناقابل برداشت.

ڏکڻ سکن جو دارومدار حقيقتن سان ڪڍو ڪڍ ڏک سک محسوس ڪندڙ ماڻهوءَ تي، سندس ماضي ۽ حال تي، سندس جذباتي روين ۽ لاڙن ۽ احساس ۽ سمجهه جي جهل پل کان آزاد اڪيچار ڳالهين تي آهي. انهن ۾ هر وقت هر لحظي بجليءَ جي تيزيءَ سان تبديلي ايندي رهي ٿي جنهن ڪري ساڳي جاءِ تي ويٺل ماڻهو انهي ساڳي پل ۾ ”ڪهڙي ماسو ڪهڙي ٿولو“ -

ڪڏهن من ماکوڙي، ڪڏهن ڪير شينهن. (شاه)
ساڳي ڳالھ، ساڳيو ماڻهو، ڪڏهن روح جي راحت ڪڏهن عين عذاب
سائي راحت روح جي، سوني عين عذاب. (شاه)
ڏک سک جا حساب ڪتاب ڪري سگهڻ وارو قاضي اڃان
ماءُ جي پيڙان ڄاڻو ٿي ڪونهي. هيءَ آغا منزل آهي جتي فرشتن
جا پر به جلن ٿا.

انت بحر دي گل نه ڪاڻي رنگي رنگ ٻڻ آيا. (سچل)
ڏک سک جي ماپ تور ڪرڻ جي ڪوشش آهي ڇڻ ڪو به پيل
منڊي ماکوڙيءَ جو آپ پوڄڻ!

ڪنر قدوري قافيا، جي ٻي ٻڙهي پروڙين سڀ،
ته منڊي ماکوڙي ڪو به ٻئي ڪچي آپ. (قاضي قادن)
باقي ماڻهو پنهنجي من جي مرضيءَ مطابق ماڻا تورا ڏاهي انداز پيو
ٺاهيندو ۽ ٽڪا پيو هڻندو تنهن کي ڪير روڪيندو؟ ۽ تنهن ۾ اربعا
خطا به ڪهڙي ٿيندي؟ هر ڪو پنهنجي دل جو بادشاهه آهي.
ماڻهوءَ جي پسند يا ترجيح جو به ڪو مقرر ٿيل معيار
ڪونهي. جيڪا راهه کي وٺي سا راڻي، ڏند يا گذري ويل ماڻهن
بابت به هر ڪنهن جي راهه پنهنجي پنهنجي. هر ڪو پاڻ سان پنهنجيون
ساهميون ۽ گز ڪنيو پيو هلي، جنهن کي جيڪي پسند اچي، جيئن
توڙي مرڻ جي به ڪا هڪڙي ادا ته ڪانهي!

خوابي همين ڪرشمه و نساڙ حرام نيت،
بيار شيو هاست بنارا ڪم نام نيت.

(محبوب جون ادائون، محبت جون ادائون بي حساب آهن،
 دڳو هلڻ جي لوڏ ۽ ناز ادا ته ڪونهي. ڪيئي اهڙيون اداون
 آهن جن تي اڃا ڪو نالوئي ڪونه رکيو ويو آهي.)
 جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جي ڪنهن ماڻهو، ماجر يا لفظ
 بابت ڪا اهڙي راءِ آهي جيڪا ڪوبه ماڻهن جهڙو ماڻهو رکي
 سگهي ٿو ته پوءِ اها راءِ ڇاهي اسان جي راءِ جي برخلاف ئي ڇو نه
 هجي ۽ اسان کي ڪيڏي غلط ڇو نه لڳي پر پوءِ به ان کي اها راءِ
 رکڻ جو اهڙوئي حق آهي جهڙو اسان کي اسان جي دلپسند راءِ
 رکڻ جو حق آهي. اهڙي راءِ جو اختلاف ۽ پاڻ ۾ ٽڪراءُ ئي
 ته تهذيبن جي واڌاري جو اصل راز ۽ ثبوت آهي! هندوستان ۽ يونان
 جي فطرت جي سائنسدانن (Natural scientists) مان ڪن چيو
 آهي ته ”ڌرتي پاڻي جي ٺهيل آهي.“ ڪن چيو ته ”نه! هوا جي!“
 ٽين وچان چيو ته ”نه پاڻي ۽ جي، نه هوا جي! وچان باهم جي ٺهيل
 آهي!“ وغيره وغيره. هڪڙن چيو ته ”ڌرتي مستطيل آهي.“ ٻين
 چيو ”نه، گول آهي.“ هڪڙن چيو ”ڌرتي بيٺل آهي، سج ۽ تارا
 چُرڻ پُرڻ پيا.“ ٻين چيو ته ”نه ڌرتي ڦري ٿي. سج چنڊ ۽ تارا
 بيٺل آهن.“ ٽين چيو ته ”اهي سڀ پنهنجي پنهنجي محور تي ڦرن
 ٿا.“ ڪو زمانو هو ته اهڙين ڳالهين کي ڪفر جو ڪلمو سمجهيو
 ويندو هو. اهڙي ڪفر جي ڪلمي ڪينڊڙن کي دين ۽ نيات مان
 ڪڍي ذليل ۽ رسوا ڪيو ويندو هو. کين توبه تائب ٿيڻ جا
 حڪم ڏيئي، ڪانئن معافيون وٺرايون وينديون هيون. ٿان جو نيٺ
 اها منزل آئي جو هڪڙي ڏينهن فرانس بلڪ سڄي يورپ جي
 آزادي پسند مفڪر والٽير چيو ”مون کي تنهنجي راءِ جي لفظ لفظ
 سان اختلاف آهي پر توکي ان غلط راءِ رکڻ جو هر ڪو حق آهي.
 تنهنجي ان انساني حق جي بچاءَ خاطر آءٌ پنهنجي ساڄي پانهن
 وڍائڻ لاءِ تيار آهيان!“

جيئن ڪنهن هڪڙي عالم فيلسوف يا اداڪار بدران پئي
 کي پسند ڪرڻ يا هڪڙي سهڻي بدران پئي کي چاهڻ يا ڪنهن

هڪڙي شاعر جي شعر بدران ٻئي جي شعر کي پسند ڪرڻ ۾ ڪو عيب يا بدعت يا ڪو ڏورم جهڙو ڪو ڪم ناهي. تيشن ڪنهن هڪڙي قومي سورمي يا شهيد جي ڏک جي ٻئي جي ڏک سان پست ڪرڻ يا هڪڙي جي اذيت کي ٻئي جي اذيت کان گهٽ يا وڌ سمجهڻ ۽ پنهنجي اهڙي راه جو اظهار ڪرڻ ۾ بيم ڪهڙو ڏوه ٿي پيو! اها راه هڪڙي جي نظر ۾ بالڪل صحيح به ٿي سگهي ٿي ۽ ٻئي جي نظر ۾ سراسر غلط به ٿي سگهي ٿي. پر غلط راه رکڻ ۾ ڪو ڏوه ته ڪونهي! ماڻهو پنهنجي دل ۾ الائي ڪهڙيون گالهليون پيو سوچيندو آهي ۽ اندر ئي اندر ۾ الائي ڪهڙيون ڪهڙيون پيٽون پيو ڪندو آهي.

دل درياه سمندرون ڏونگه ڪوٽ دٻان ديان جاڙي. (سلطان باهو)

ائين ٿو لڳي جڻ اسين سوئي آزاد انساني راه، فڪر، سوچ ۽ ضمير کي ڪاٺ ۾ وجهندڙ انهن پيائڪ اونداھين صدين ڏانهن سوئي رهيا آھيون جن ۾ سوچن تي پھرا هئا. در در تي خوار ۽ ذلت جا نياس ڏنگيا پيا هئا. ملان پوپ ۽ پنڊت راکاس بنياد آدم بوه، آدم بوه ڪندا خدا جي مخلوق کي ڪاٺن سان ڪهندا، ڏانڊن ۾ ساڙيندا ۽ سورين تي ڏنگيندا رهندا هئا. فرق شايد رڳو اهو آهي ته اڳي وحشائيت کي دين ۽ ڌرم جا چوڻا پيل هئا ۽ هاڻي ساڳي وحشائيت قوم جي حيداريءَ جي چولي ۾ لڪي صدين بعد انساني سوچ ۽ فڪر جي آزادي جي سيني تي خنجر جا وار پئي ڪري. اڳي رام، ڪرشن، عيسيٰ، موسيٰ ۽ محمد صلعم جي ناموس جي بچاءَ جا بهانا هئا ۽ هاڻي وقت جي ارغون ۽ ترخان ۽ آمريڪي سامراجين جي خوشنودي لاءِ مخدوم بلاول، شاه عنايت، صديقت الله شاه، پگت سنگهه، آئيندي ۽ ٻين قومي سورمن ۽ شهيدن جي ناموس کي ٻين عظيم قومي شخصيتن جي سياسي بليڪ ميلنگ ۾ ڪردارڪشيءَ لاءِ ڊيون تي سان لڳايو ويو آهي!

اچو ته ڏسون ته اياز قوم جي ڪهڙي ٻلي ماري ڪهڙو

مهاوير ڪيو آهي جو فاضل مضمون نڪارائين شاه حسين انهن ۽
نواب اعظم خان ٻڌائي اسان جي پيارن شهبان مخدوم بلاول ۽
شاه عنايت شهبان جي قبرن کي ٽنڊا هڻندي پيش ڪيو آهي. ۽ ان
جي جرم کي ڏسي ماڻ رهن کي اهڙو ڪڏاه قرار ڏنو آهي جنهن مان رهي
جي لوڻي کي رنڊي ۽ جي ڪوئي جو بردو ٻڌائين! اياز ڏانهن منسوب
ڪيل بيان جو مکيه نقطو اهو آهي ته فوري مرڻ کان ترقي ترقي
مرڻ وڌيڪ اذيتناڪ آهي. شاه بلاول بابت سندس چوڻ آهي ته
شاه بلاول اڌ ڪلاڪ پڙهايو ويو هو ۽ شاه عنايت جو ڪڏنڪه ڪلاڪ
تسي رکي ڪهڙي ۽ جو ڪهڙي ۽ شهيد ڪرايو ويو هو. ٻئي بابت
ڏانهن منسوب ڪيل قول هي آهي ته ”پتو پيوس هو. بنديون ۽
بيمار هو. هو ٻن سالن کان وٺي ضياءَ جي آسري جو مقابلو ڪيو
رهيو ۽ ان لاءِ نفرت جو اظهار ڪيو رهيو ۽ آڻ نه مڃيائين ۽
نيڪ شهيد ٿيو“.... سچو سال ”مڇل مهاڙن جو عذاب پوڳيو
هائين“.

اها اياز جي پهنجي راه آهي ۽ ڳالهه ڪرڻ جو سندس
پهنجو ڍنگ آهي ۽ ٿي سگهي ٿو ته ٻيا ان سان اختلاف ڪن ۽
خود هنن ستن جو لڪندڙ به ممڪن آهي ته ان ڳالهه کي ڪين
پيش نموني پيش ڪري ها. اياز يا ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ جي ڳالهه
قرآني آيت ڪانهي جو ان سان اختلاف نه ڪري سگهجي. اياز کي
پهنجي ڳالهه ۽ پن کي پهنجي ڳالهه ڪرڻ جو پورو حق آهي.
شاه بلاول لاءِ اياز جو چوڻ آهي ته اهو اڌ ڪلاڪ ڪهڙي ۽ پڙهيو
ويو. ان وقت وڃون ۽ ڪهڙيائ ڪرڻ هئا. کيس ڪيترو وقت ڪهڙي
۽ پڙهيو ويو ان جو ڪوبه پڪو پڪو رڪرڊ ڪونهي. ممڪن
آهي ته ڪو چوي ته سندس ڪهڙي ۽ پڙهڻ جو وقت اڌ ڪلاڪ
کان گهڻو وڌيڪ هو ۽ ممڪن آهي ته ڪو ڊاڪٽر قسم جو ماڻهو
چوي ته ڪهڙي ۽ پڙهڻ ڏانهن ماڻهو پنج منٽ به زندگي نه ٿو
سگهي، تنهنڪري ڪهڙي ۽ اڌ ڪلاڪ ڇڏڻ يا وڌو وقت ڇڏڻ
سندس اذيت ۽ ڪا به گهٽ وڌائي نٿي ٿي.

پر اياز ڪئي به ڪونه چيو آهي ته مخدوم بلاول ۽ شاه
 عنايت سان جا سورما شهيد نه هئا! انهن جي شان ۾ غلط بياني يا
 ڪوگڏو لفظ نه چيو اٿس؟ انهن کي شهيدن بدران ڪجهه ٻيو نه
 چيو اٿس. هن ته فقط پنهنجي ان راءِ جو اظهار ڪيو آهي ته اتي
 کي ڇڏائي ماريو ويو. تنهنڪري ان کي ٻين کان گهڻي
 اذيت پهتي هوندي بس. تنهن کانسواءِ هن ته صرف اذيت جي گهٽ
 وڌائي جي ڳالهه ڪئي آهي، هنن مان ڪنهن جي به قومي عظمت
 جي گهٽ وڌائيءَ جي نه ڳالهه ٿي ڪانه ڪئي ويئي آهي. فرض
 ڪريو ته ٻن ماڻهن کي ساڳئي وقت ماريو وڃي. هڪ کي سخت
 اذيتون ڏيئي ۽ ٻئي کي تمام آرام سان، بنا ايذاءَ جي، ڪنهن
 اڪيڻپ ۾ ساه ڪڍندڙ مٿي زهر وسيلي جنهن جو هن کي سماءُ به
 نه پوي. ته ان مان اهو ثابت ٿي پيو ڇا ته جنهن کي گهڻا ايذاءَ مليا
 اهو وڏو ماڻهو ۽ جنهن کي گهٽ ايذاءَ مليا اهو گهٽ درجي جو
 ماڻهو؟ ماڻهوءَ جي عظمت جو معيار رڳو اهو ته ناهي ته ان کي
 ڪيتري اذيت سان ماريو ويو. لڙائيءَ ۾ اڪثر سپاهين کي بيدرديءَ
 سان ماريو ويندو آهي، سپه سالارن کي عزت سان رهايو ويندو آهي.
 ان جي معنيٰ اها ٿي پئي ڇا ته جنهن کي ايذاءَ گهٽ مليو اهو
 گهٽ ماڻهو ۽ جنهن کي وڌيڪ ايذاءَ مليو اهو وڏو ماڻهو؟ ڇا ان
 حساب سان سپاهيءَ جو رتبو سپه سالار کان مٿي چڙهي ويو ڇو ته
 کيس ايذاءَ وڌيڪ مليو؟ جيڪڏهن فرض ڪجي ته ٻئي کي اياز
 جي اندازي کان گهٽ اذيت ملي ۽ ٻين شهيدن کي وڌيڪ ملي
 ته پوءِ به سندس غلط اندازو اهڙو ڪهڙو اڻڌو وڏو گناه ٿي پيو
 جنهن اياز کي هڪدم اڪيڻپ ۾ سنڌ جي عظيم ۽ شاندار قومي
 شاعر سان ڦيرائي شاه حسن ارغون ۽ نواب اعظم خان مغل بڻائي
 وڌو، هو مخدوم بلاول ۽ شاه عنايت جي قبر کي ٽٽڻا هٿائيندڙ وحشي
 درندو ٿي پيو ۽ مارئيءَ جي لوڻي رنڊيءَ جي ڪوئي جو پردو بڻجڻ
 جي خطري ۾ پئجي ويئي! رب منهنجا خير!

هن سڄي لمبي چوڙي مضمون وسيلي اياز کي نام نهاد

قومپرست شريعت موجب ڪافر، ملحد ۽ واجب القتل ٺهرائڻ جو سمورو بنياد ان هڪڙي اکر تي آهي ته اياز جو خيال آهي ته جنهن جيترو وقت وڌيڪ لوڙيو ان جو ايذا اوترو وڌيڪ، ان نهايت معمولي ۽ نهايت فطري راهه کي هڪڙي خوفناڪ ۽ بيانڪ شڪل ڏيئي لفاظي جا طومار ٻڌي، تبلي ۽ مان ٽپ ۽ گالهه مان گالهوڙو بنائڻ مان ثابت آهي ته اسان جا نام نهاد قومي پوليس به ڪوڙا ڪيس ٺاهڻ جي شريفائي فن ۾ عام پوليس کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ ناهي. هونئن ڪوڙو ڪيس ٺاهڻ هڪڙو وڏو هنر آهي. جيئن گهڻا ڪوڙا قلم لڳايا تيئن ماڻهو وڌيڪ ماهر ليکبو، جيئن پوليس جنهن کي وڏيس تنهن کي راهه ويدي رنبو ۽ ڇاڀن جو چڱو پٺيان لڳائي، چياهم ۾ رسو وجهي قلم ۱۰۹ ڪيڪ ۾ پاڪا ۾ چالان ڪري سگهي ٿي، تيئن هتي به اياز جهڙي مڙس کي به هڪڙي ان اکر ۾ جهلي، چور ڪري، شاه حسن ارغون ۽ اعظم خان جهڙن رهنن جا ڪوڙا پارائي، قومي سورمن جي قبرن کي ٽڌا هندي ڏيکاري قومي خون جي ڪيس ۾ چالان ڪرڻ ۽ واجب القتل ٺهرائڻ لاءِ به محنت ڪئي، پورهيو ڪئي ۽ دليلبازي جي ڪرتبازي ڪئي. ظاهر آهي ته جيترو عقل الله سائين ڏنو هوندو اوترو ئي هوندو، ان کان وڌيڪ ڪونه ٿيندو پر خدا جو ڏينهن رکيو آهي ته حال سارو چالاڪي ۽ محنت ۾ گهٽتائي باڪل ڪيل ناهي.

هاڻي هي ڊرامائي منظر ڏسو: جن اسان جو فاضل مضمون-نگار سامهون ايندو آهي ۽ سمورو لقاء بيٺو ڏسي، ”۽ شاه عنايت جو ڏسدي وائيندي جلاد جي سامهون هليو ويڃڻ ۽ تلوارن جي هيٺان مرڪي ڪٽ ڪهائڻ ۽ جلاد کي هيٺن مخاطب ٿيڻ—

”بيا بيا قربانت شوم..... الخ“

(اڄ اڄ آه توتان قربان ٿيان مون کي تنهنچوئي انتظار هو.)

يا: سر به قلم يار فدا شد، ڇم بجا شد،

اين باه گران بود، ادا شد ڇم بجا شد.

(سر يار جي قدمن تان گهورو سٺو ٿيو، هي گهرو بار هو ادا

ٿيو سٺو ٿيو،)

منظر نگاريءَ جا جلوا ڏسوا

يعني جلاد ڏانهن ڪونه آيو پر پنهنجي جاءِ تي بيٺو رهيو!
چئن سندس شاه عنايت سان يا کيس قتل ڪرڻ سان ڪوبه واسطو
ڪونه هو ۽ جيڪڏهن شاه عنايت ”ڏسندي وانسندي“ ڏانهن نه
غايو وڃي ها ته جلاد جيڪر اتي ئي بيٺو هجي ها! پر شاه عنايت
کي جو شهادت جو شوق کٽيو بيٺو هو سو ”ڏسندي وانسندي“
يعني سعيو ڪري سڌو او انهن هليو ويو ۽ وڃي تلوار جي هيٺان
ڪنڌ ڏنائين پوءِ مرڪيو ۽ پوءِ ڪنڌ ڪپايائين ۽ (چنبوٽ ڪنڌ
ڪپائڻ کانپوءِ!) جلاد کي هيئن مخاطب ٿيو ”بيا بيا قربانت
شوم..... الخ.“

جيڪي معجزا تاريخ ۾ ان دور جا لکندڙ نه لکي سگهيا
اهي اسان جي فاضل لکندڙ لکي ڏيکاريا! يعني پهريائين ڪنڌ
ڪپائي پوءِ تقرير ڪرڻ جو معجزو.

هاڻي هي ٻڌا، اکر بازبون، قلابازبون ۽ آدمون ملاحظه
فرمائي ڏسجن:

”هي اهو انساني ذهن ۽ ضمير جي عظمت جو تصور آهي
جيڪو اهڙي ئي ماڻهوءَ جي دل ۾ پيدا ٿي سگهي ٿو، جيڪو جزا
۽ سزا، اميد ۽ خوف، زندگي ۽ موت جي سطحي قدرن کان مٿي
ٿي، ڪائنات جي وحدت ۾ پنهنجو پاڻ گم ڪري چڪو هجي،
جنهن وٽ فتح ۽ شڪست، زندگي جي رنگا رنگي ۽ گونا گونگي
جا معمولي پرتو هوندا آهن.....“

غور فرمايو؟

”هي اهو انساني ذهن ۽ ضمير جي عظمت جو تصور.....“
هي ڪڍرو؟ هن ڏان اڳ ڪوبه تصور پيش ٿي نه ٿيو آهي. هن
کان اڳ ته هڪڙي عملي واردات بيان ڪيل آهي. ڪنهن ۽
تصور جو ذڪر ٿي ناهي. تصور ڪٿان آيو؟ ”جزا ۽ سزا، اميد ۽
خوف، زندگي ۽ موت جي سطحي قدرن کان مٿي.....“

سطي قدر ڪهڙا؟ جزا ۽ سزا، اميد ۽ خوف، زندگي ۽ موت،
 ڇا جزا ۽ سزا جا قدر سطحي آهن؟ ٺيڪي ٺيڪي جزا ملي ۽ پئسي
 کي سزا ملي اهو قدر سطحي آهي؟ اميد جي آجيان ڪجي خوف
 سان مقابلو ڪجي، بهترين جي اميد رکجي ۽ برترين جو اندشو
 رکي ان سان مقابلي لاءِ تياري ڪجي. زندگي سان محبت ڪجي.
 اهي عظيم انساني قدر سطحي آهن؟

لنڊن، نيويارڪ ۽ ٽورنٽو کان ۴ خط

لنڊن

۷-۸-۸۶

پيارا اياز،

جنهن وقت هي خط لکان پيو تنهن وقت تو وٽ رات جا آڻ
 ٿيا هوندا. هتي چار آهن. هڪڙي تنهنجي ڪمري جي آڌ جهيڙي
 ڪمرڙي ۾ ويٺو آهيان. سڄو ڪمبلن سان ڍڪيو پيو آهيان. موسم
 شاندار آهي ته به مون کي سيءُ ٿو لڳي. ڪاٻي دريءَ پاسي هڪڙو
 شاهي وڻ بيٺل آهي جنهن جون ڇهه سايون ٽاريون تنهنجي دريءَ
 سان پيون گسن. سامهون به ننڍا ٻار هٿ هٿ ۾ ڏئي ڏري گهٽ
 ڊوڙندا وڃن. هتي ملڪن ۾ گهڻي اينيشن ۾ ڪجهه حصو سيءُ جو
 به آهي. سال جا اٺ مهينا ايترو ته زوردار سيءُ ٿو پوي جو ماڻهو
 ٻاهر جوهر ڪم تيز رفتاري سان نه ڪري ته برف ٿي وڃي.
 ايندي مهل واٽ تي ٿوري دير لاءِ دٻي ايئرپورٽ تي لٽاسين. هي
 وقت کان اڳ پهتاسون. ڪرامت ۽ ٻيا دوست هئا. هتي وارا اصل
 دوست ليٽ ٿي ويا. ايمينيستي انٽرنيشنل جي مرڪزي دفتر وڃي
 انهن جو شڪريو ادا ڪيوسين. ڊاڪٽر سر رچرڊ بئلس سان ملياسون.
 ٽيسٽون به ڪرايوسون. نتيجو ڪونه مليو آهي. راب حفيظ پيرزادي
 ۽ عطاءُ الله بينگل جي دعوت هئي. ڪافي بحث مباحثو ٿيو. دوستائي

نموني وري گڏجڻ لاءِ چئي موڪلابوسون. رات سسيءَ هڻي پڇي ڇڏيو. ڪار تائين پهچندي چڻ سڻ ٿي ويس. حالانڪ پيا سنڌي به قيص ۾ پئي گهميا. هتي جي دنيا واقعي اور آهي. في الحال گهڻو ٻاهر ڪونه نڪتو آهيان جو ٽڪل هوس، آهستي آهستي هري وڃڻ کانپوءِ ٽنگ ڊگهي ڪبي. اڄ ارشاد احمد حقاني انٽرويو وٺڻ آيو سنڌ جي مسئلن بابت ذنومانس جنگ ۾ ايندو. پنهنجي ۽ دوستن جي احوال کان واقف ڪندو رهج. سلام سمورن گهر جي ڀاتين کي.

تنهنجو

بابا

* * *

لنڊن

۱۱-۸-۸۶

پيارا اياز،

ڪلهه پرائيٽن کان ٿي موٽيا آهيون. پرائيٽن لنڊن کان اٽڪل سٺ ميل ڏکڻ ۾ سامونڊي بندر آهي. ڪار جي سفر ۾ ڏاڍو مزو آيو. چڻ ماڻهو مريءَ مان ٻڌو لڳي. ساوڪ ٿي ساوڪ. پهراڻين جو حسن پنهنجو آهي. ماڻهن مان گهٽ ٿي ملان جو ٽڪل آهيان. پرائيٽن ڏانهن سيف الله به گڏ هو. ڪجهه ڏينهن اڳ جن دوستن دعوت ڪئي هئي انهن مان گرما گرم بحث ٿيو. همراهن کي ٽنگ مٿان رکڻ جي پٽ آهي. انڪري هڪ حد تائين ٻڌي ۽ ٻي حد تائين ڇڪتاڻ ڪڍو ڪڍ هلائين. طارق علي جنهنجو نالو ڪڏهن ڪڏهن ابي بي سي تي ٻڌو آهي ان هتي جي ئي ويءَ لاءِ انٽرويو جو ٽائيم رکيو آهي. هتي جي ئي وي جا چار چينل آهن. هر وقت ڪٿان به ڪٿان خبرون پيون هلنديون آهن. نيوزڪاسٽر جو انداز مشيني نه پر عام ماڻهوءَ جيان هوندو آهي. ۱۵ تاريخ تي هتي قومي سوال تي مذاڪرو رکيل آهي جنهن ۾ شير محمد مري ۽ آئون ڳالهائينداسين. سوال جواب به ٿيندا. اڄ هڪ چيني فلم ڏسڻ جو دوستن پروگرام ٺاهيو آهي. طبيعت اڃا خراب آهي پر هتي

نيسن جي رزلتن اچڻ تائين مريض جي علاج جو رواج ٻنهي ۱۹ تاريخ کان هالينڊ، بيلجيم ۽ پئرس وڃڻ جو خيال آهي. پوءِ جلد ئي نيويارڪ وڃڻو آهي. اتان هڪڙو همراھ پاڪستان آيل آهي. اهو موٽي ته نيويارڪ وڃڻ. جلد ان ڪري ٿو وڃان جو هڪ ته اتي جا دوست جلد اچڻ لاءِ زور ڏيندا ۽ ٻيو ڪجهه عرصي کانپوءِ سي ۽ تيز ٿي ويندا. گڏوگڏ دستور موجب خراب آهي. نيويارڪ ۾ پاڻ ترقي پسند دانشور پروفيسر اقبال احمد ۽ ايمينيستي انٽرنيشنل جي نمائندي پائولا نيويرگ جا مهمان هوندا سين. پائولا آغا ساڳي عورت آهي جنهن سان توهانجي ملاقات ڪراچي ۾ ٿي هئي ۽ جنهن سنڌ ۾ انساني حقن جي صورتحال تي انگ اکري ڪيا.

ڪراچي ۽ مان ريسرچ فورم تي رسالو نڪري ٿو. ان جي چوٿين پرچي ۾ عالمي مزدور تحريڪ، سنڌ هاري ڪميٽي تي اهم مضمون آهن تون به پڙهه ۽ همراهن کي به چئو ته پڙهن. لائين ڪنهن حد تائين ڊينڊون جي آهي پر پڙهڻ ضرور گهرجي. تون پنهنجا لکيل مختلف مضمون ۽ رپورٽون مونکي سيف المله جي ايڊريس تي ڏياري موڪل.

سلام سچي سنگت کي

ٽهنجو

بابا.

* * *

نيويارڪ

۲۰-۹-۸۶

پارا اياز

شام جا ست ٿيا آهن. اڌ ڪلاڪ ٿيو جو آڻو آهيان. سچو ڏينهن ستو آهيان. ڪلوه آمريڪا جي ڏاکڻي ڇيڙي تي، هنان هوائي جهاز جي چئن ڪلاڪن جي پنڌ تي، هوسٽن جي شهر ۾

هوس. ٻن ٻهرن جو هڪڙي هنڌ دعوت هئي. پر آئون سمجهي رهوس، جو اوجاڳو هئم شام جو آئڊاڊائون نه وري ڪونه سٿس. رات جو هڪ ڌاري ڪچهري ختم ڪري جتي رهيل هئس آئي آياسون. ۱۰۰ ميل ڪار جو سفر ڪري سايي ٽين بجي رات جو هوٽلي اڏي تي پهتاسون. آٽان صبح جو پوئين آئين نيويارڪ جي هوٽلي اڏي تي پهتاسين. مطلب ته سڄي رات هل هلاڻ. چوٿين سيپٽمبر کان وٺي نيويارڪ کان آمريڪا جي دوري تي هوس. اٽڪل پنجن ڇهن رياستن جي ڪن مکيه شهرن ۾ ويس. پروگرام اڳي طئي ٿيل هو. جنهن ۾ شهر جي دوستن واهيو ٿي ته وٺن وڃي تن کي چيل هو ته نيويارڪ جي ذميوار دوست سان پروگرام طئي ڪن. ان هر هنڌ فون رستي ڪنٽرول ۽ چيڪ ڪيو ٿي ته سڀ ڪجهه ٺيڪ. ٺاڪ آهي يا نه. هن ملڪ جي مختلف شهرن ۾ جمهوريت پسند ۽ ترقي پسند دوستن جو هڪڙو چڱو موهارو حلقو آهي، انهن صلاح ڪري پروگرام بنايو هو. مونکي ڪجهه به ڪرڻو ڪونه هو. هوٽلي جهاز مان لهڻ شرط ٻارڇ ٻين حوالي. مشين وانگر هلڻو ٿي بيو. نتيجو؟ ٺٽڪ، بيحد ٺٽڪ! حقيقت ۾ جناح اسپتال مان آزاد ٿيڻ کانپوءِ پتي ڏينهن جيڪي جنگشاهي يا پنڌ ڪالوني هئاسون تن ۾ جيڪي پتي ڪلاڪ فرصت جا مليا ٿي انهن کي ڇڏي باقي سمورو وقت هن هٿان ۾ رهيو آهيان. محفل آهي ته اها به پروگرام مطابق. گندي ڪلهي تي ماني راج ٿي- الورڙي واهي. جيئن اسپتال ۾ فيصلو ڪيو هوسين ته پاڻ پئي گڏجي بيليمين راند ڪنداسين ۽ لانگ ڊرائيو تي نڪرنداسين اهو ڪم به رهجي ويو. بهرحال عمل ضرور ڪيو. هن ملڪ جي چئن ئي ڪنٽون کي چيو اٿم. آخر ۾ ڊٽرائٽ (رياست مشيگن) ۾ جتي USA جي آرٽن سرحد ختم ٿي ٿي ۽ ڪنٽاڊا شروع ٿي ٿو. اولهه ۾ سان فرانسسڪو (ڪئليفورنيا) ۾ جتي آمريڪا وڃي پئسفڪ سمنڊ جي ڪناري ختم ٿئي ٿي. ڏکڻ ۾ هوسٽن (ٽيڪساس) ۾ جتي USA جي سرحد وڃي ميڪسيڪو نار جي ڪاري تي ختم ٿئي ٿي.

هن دوري ۾ آمريڪا جي ڇهن ناميارين يونيورسٽين ۾ جمهوريت پسند ۽ انساني حقن جي محافظن نظرين جي دعوتن تي شاگردن، اساتذن ۽ دانشورن کي خطاب ڪيا اٿم. موضوع هن قسم جا هئا: پاڪستان جي موجوده صورتحال، پاڪستان ۽ انساني حق، پاڪستان ۾ قومي سوال، موجوده عالمي صورتحال ۽ ڏکڻ اوڀر ايشيا وغيره. اهي يونيورسٽيون:

- 1- Madison University Wisconsin
- 2- Kansas University Manhattan,
- 3- Berkely University California
- 4- Stanford University California
5. Denver University Colorado
- 6- Houston University Texas

ڪالريڊو يونيورسٽي جي Department of south asia studies ۾ ”قوم ۽ قوميت“ جي موضوع تي هلندڙ ليڪچرن جي سلسلي ۾ ”سنڌي قوم ۽ سنڌي قومي جدجهد جو تاريخي پس منظر“ تي منهنجو ليڪچر رکيل هو. ڏنم. پروفيسر موضوع جو ماهر. باقي شاگرد گهٽ ڄاڻ رکندا هئا. هڪ ويٽنامي چوڪري به بحث ۾ حصو ورتو. ڪي ٻيا به پروفيسر ليڪچر ۾ اچي ويٺا ۽ سوالن جوابن ۾ حصو ورتائون. هتي هر علمي جاء تي ماڻهوءَ جي ڳالهه پهرين مڪمل ٻڌي آهي ۽ پوءِ سخت جرح ڪندڙ سوال پڇيا ويندا آهن. پاڻ تي ته هونئن قدرت جون مهربانيون آهن سو اڪثر هلڻ تي هڪ چڱي موچاري مخالف لابي نه صرف موجود هئي بلڪ گڏوگڏ ٿيلائين جي ڪوشش به ڪيائون ٿي. برڪلي يونيورسٽي ۽ واري ليڪچر ۾ اهو صاحب به اچي پهتو جيڪو UNO ۾ افغانستان جو نمائندو هو ۽ اڃان پڇي اچي برڪلي ۾ پروفيسر ٿيو آهي. ان ڏاڍا ڇوڙ ڇنڊيا ۽ ڳوڙ مچايو. جماعتي بزرگ به هئا. مطلب ته هر هنڌ خفني موجود هئا ۽ داويلا ٿي مچايائون. پنجن ئي ڪنهن جا ماڻهو هئا. ڪن تيرا ئي ڪيا، ڪن ڏاڍي محبت ٿي ڏني. هڪڙي هنڌ هڪڙي ميڪسيڪو جي جوڙي موڪلائڻ مهل بي اختيار ڪشي

يڪر پاڻا هتي جا ڏيندڙا بزرگ به مليا. وڏيون ڪچهريون، قرب، وڌيڪ هوشيار ۽ ر بنيادي روبا ساڳيا، اها ساڳي معتبري، خدائي فوجداري ۽ اڪرن جي مار. ماڻهو سڳي به ٿو اهو به محسوس ٿو ڪري ته اسانجا اندازا ايڏا غلط ته ناهن. هتي اچي پاڻ تي ۽ پنهنجي رستي تي ايمان وڌيڪ پختو ٿئي ٿو. جيڪو مخالفن کان وٺي ٿو وڃي تنهن کي خبر ئي نه پوندي ته دراصل هو پاڻ جيڪڏهن صحيح آهي ته ڪيتري قدر صحيح آهي. بحث مباحثن سان نوان دوست ٺهن ٿا. دشمنن جو پاڻي ڪڇجي ٿو. هر جذباتي طرح ٽڪل آهيان. پانيان ته لانيون هجن، سير هجن، چاريون، لائا، ليون، محفلون، لطيفي لانيون، ڊڙا لڙا هجن: ماڻهو ويٺو ته ويٺو ۽ لٽيو ته لٽيو پيو هجي. ننڍڙا پار هجن، زرينه، پڪي ۽ مٺي جا راڳ هجن، ٿون هجن، ظفري هجي، اسلام هجي، گندليون، ڪلميون، سوجيون ۽ مسرتون هجن ۽ ڪوبه شيدايو وارو پروگرام نه هجي. هڪو هڪو سڀ شروع ٿي وڪو آهي پر اهو هڪو هتي وارن لاءِ آهي منهنجي لاءِ چڪو خاصو. پنهنجن خيالن کي ريليو اسٽيشنن انٽرويو ڪيا. هتي رواج آهي ته ريليو تي انٽرويو هليدي ماڻهو فون رستي سوال پڇندا آهن. انهن جا جواب به ڏنا ويا. سوالن دوران تڪرار به ٿيا ٿي. هڪڙي انگريزي جابلوئن واري مٿان اچار نڪ مان گهٽا. ڪافي سنڀالي ٿو ڳالهائڻو پوي. بهرحال پاڻ هر هٿ ڏسيواريءَ سان پنهنجو سمورو قومي، ماڳي ۽ بين الاقوامي موقف رکيو ٿي. منهنجو خيال آهي ته توکي هتي گهرائجي پر آءٌ اڃا پاڻ گردش ۾ آهيان. بهرحال توکي اهو ذهن ۾ طئي ڪري ڇڏڻ گهرجي ته اڄ نه ته سڀا دنيا ضرور ڏسڻي آهي. سڀا ڪنڊا وڃڻو اٿم. اتان وري ۳ آڪٽوبر تي لنڊن موٽبو. تون بدستور اڳوڻي ايڊريس تي احوال ڏيندو ڪر. نئون نياپو، ڪچهري، برسات ۽ ٻيا جيڪي به رسالا نڪرن سي موڪليندو ره. ڪٽنگس عبرت، هلال ۽ جنگ جون جيتريون وڌيڪ موڪلي سگهين ته بهنتر. سان فرانسسڪو ۾ هڪڙو سنڌي گڏيو. لاڙڪاڻي جو انجنير هو.

ڇيائين ته هتي سنڌي آهن. توهان سان محفل ڪري خوشي ٿيندي. هڪ هنڌ ٺهري پئي ڪيم ته پريان پئڪن ۽ اجرڪن وارا همراھ ايندي ڏٺس ۵-۶ هئا. ٽيليفون نمبر ڏنائون. ڇيائون ٿي ته همراھ پنهنجو ڪو ايندو آهي ته ان کي روزگار سان لڳائيندا آهيون. هتي جي سهولتن واري زندگي کان مطمئن هئا باقي ڪچهرين لاءِ آنا هئا. سندن چوڻ هو ته هر نئين ماڻهوءَ کي پهريون مهينو اڌ آمريڪا ڏيو وڌندو آهي. پوءِ وري وطن ياد ايندو آهي پر ڇهه مهينا گذرڻ کانپوءِ ماڻهو ايڊجسٽ ڪريو وڃي. انهن مان اڪثر جون زالون سنڌيائون آهن جيڪي گهران پرڻجو آهن پوءِ انهن کي انگريزي ۽ ڊرائيونگ وغيره سيکاريو پڙ ڪريو ڇڏين. اقبال ترين، ڊاڪٽر فيروز ۽ ٻيا ڪيئي اڳوڻا سياسي ڪارڪن آمريڪا ۾ آهن. پر انهن سان اڃا رابطو نه ٿيو آهي.

زرين، اچن ۽ عثمان جي عيال، ليلا بابل سڄي راڄ کي سلام. گنڊلين ڪليلين ڪوٺ جواب ڪونه ڏنسو آهي. انهن کي ڪن ڪوشي ڪرائج. تون پنهنجي مصروفين، سوچن ۽ احساسن کان واقف ڪندو ره. گهٽ ٽڪڙو ٽڪڙو ويندو ڪر. اتي جو ماحول دستوري ڪٽڪٽ ۽ گيلائن وارو لڳندو پر ماڻهو آهي ڪم به ڪري جيڪي دل کي نه وٺن. گوشتوءَ جي پيءُ (غلام قادر) ۽ نعيءَ جي پيءُ (فضل راهو) جا ڪهڙا حل آهن. هرڪي سلام. تنهنجو باپا.

* * *

ٽورنٽو ڪينڊا

۸۶-۹-۲۷

رات جا ساڍا ٻارنهن.

پارا اياز،

ڪلهه رات کان وٺي هتي آهيان. نيويارڪ کان پهريائين

مانٽريال آيس. اُتي مشهور منڪل يونيورسٽي ۾ لڪچر هو، اهو
 ڏنم. هڪڙي فرينچ اخبار ۽ راتر خبر رساڻ ايڄنسي انٽرويو ورتا.
 هتي سڙ وڌيڪ آهي. آمريڪا جسي نارٿ وارن شهرن کان به
 ڪجهه وڌيڪ. ماحول تقريباً ساڳيو آهي. اهي ئي رستا، بلڊنگون،
 ڪارون ۽ اڇا ڇهرا. مانٽريال فرينچ طرز تي ٺهيل تمام حسين شهر
 آهي. فرينچ ڳالهائيندڙ ڪٽيڪ صوبي جو تخت گاهه آهي. اتان
 بس رستي ڪئناڊا جي گادي اوتاوا آيس. اتي سڌو يونيورسٽي ويس.
 همراهن هڪڙي ڏکڻ ايشيا ڊپارٽمينٽ جي سربراهه مان ملاقات
 رکي هئي. پروفيسر صاحب پنهنجو ڪلاس به ڏيکارڻ وٺي هليو.
 اتي تعارف ڪرائڻ کانپوءِ بنا اڳواٽ ٻڌائڻ جي اوچتو چيائين هاڻي
 فلاڻو توهانکي خطاب ڪندو:

”سٽر بلڄو! Now the Class is yours.“

بس پوءِ ته اوچتو ڳالهائڻو پئجي ويسو. بهرحال خير ٿيو. ان
 کان پوءِ يونيورسٽي ۾ رکيل ليڪچر ٿيو. سيزبان ڊان اخبار جي
 ايڊيٽر احمد علي جي صاحبزادي ۽ سندس نائي هئا. ٻي ڏينهن وري
 بس ۾ ڪنگسٽن پهتاسين. بس ۾ منهنجي ڀر وارو مسافر ڪوشغل
 ڪري آيو هو سر هرر مٿو منهنجي ڪلبي سان ٿي اچي لڳو. آخر
 رت ٿي سڌي ٿيڻ جي اڀيل ڪئي مائس پوءِ سڄي واٽ پئي
 ايڪڪيور ڪيائين. ڪنگسٽن ۾ ساڳي ڏينهن لائونسي وي
 انٽرويو ٿيو. ٻي ڏينهن آناڻ ڪار ۾ هتي نورنٽو پهتاسين. هي
 ڪئناڊا جو وڏي ۾ وڏو شهر آهي. هتي سنڌي گڏيا، ڪچهري ٿي
 ڪجهه ڳالھ به سڄهائايون. اڄ نياگرا آبشار ڏي آيا آهيون. دنيا
 جي مشهور ترين جاين مان هڪ آهي. ماڻهن جا هجور هئا، پر
 هرڪو پنهنجي ۾ پورو، ٻئي ڏانهن ڌرو به ڌيان نه. طرح طرح جا
 ڇسرا لباس ۽ رنگ هئا. رڳو تبصرو ڪرڻ لاءِ ڪنهن نيوانٽي
 جي ڪوٽ هئي. سڀاڻي جلسو آهي. پهرين واشنگٽن وڃبو جتي جڳ
 مشهور ڊاڪٽر آميا چيڪاپ ڪندو. آمريڪا ۽ ڪئناڊا ۾ ڪجهه
 نه ڪجهه تنظيمي ڦاٽو ٺاهڻ جو خيال آهي. ڳالھ هلي پئي. ٻن ٽن

مهنن ۾ چڱي ڏينهي جي آبهوا آهي.

ڏينهي جو

پڙهائڻ

جھيل مان سائين ڏانهن خط

منجهنجا پيارا....

ننڍن توڙي وڏن گهر جي ڀاتين ۽ عزيزن ڏانهن پيار ڀريا سلام.
ڪجهه وقت هڪٻئي کان ڌار رهيا آهيون ۽ هڪٻئي سان
احال احوال ڪري نه سگهيا آهيون. پر اهي جداپون، فاصلا ۽
ڪوٽ ڪڙا پاڻ کي نه اڳ ڪڏهن صفا چڻي ڌار ڪري سگهيا
آهن نه هاڻي ئي ڪري سگهيا آهن. پاڻ دلين ۽ ذهنن ۾ هر وقت
هڪٻئي جي اکين اڳيان آهيون. ”جي چئڪن ڇت ۾، سي ڪئين
سڄڻ ڏور؟“ ساڳئي عظيم ترين مقصد جي رشتي جا جيڪي
بي شمار مضبوط ڏاڳا پاڻ کي هڪٻئي سان جڙيو ۽ جڪڙيو ويا،
آهن تن کي ان مقصد جا دشمن ڪڏهن به توڙي نه سگهندا. پنهنجي
دلين ۾ حق ۽ صداقت جي جيڪا روشني روشن آهي ان کي ڪو
طوفان وڌائي نه سگهيو آهي ۽ نه ڪڏهن به وسائي سگهندو.

آءٌ سڌائين توهان سڀني بابت ۽ پنهنجي مسئلن، مشڪلاتن
۽ انهن جي حلن بابت ويچار ڪندو رهندو آهيان.

مون کي خبر آهي ته اوهين وس پڇندي ڏانڊو وسائڻ ڏيڻ
وارا جوان ڪونه آهيو. ضرور مڙس ماڻهو ٿيو مڇايو ويا هوندا. پر
ماڻهوءَ کي پنهنجي گهر جو حال ستو ڪوهن تان به ساريو پيو
هوندو. پنهنجي گهر ۾ ڪهڙن خوبين سان گڏ ڪي اوڻايون به هيون.
مون کي ڀڄ آهي ته اڃا پاڻ مان صفا ڪونه نڪتيون هونديون. ان
ڪري مون کي گهرو ڪم ڪار بابت دل ۾ ڪي انديشا به رهن ٿا.
ڀاتيان ته انهن ۾ اوهان کي به ڀاڻيوار ڪريان.

هاڻ سڀني کي چڱي طرح خبر آهي ته ڪنهن جا ڪم تڏهن هلندا جڏهن ڪنهن جا سڀ ڀاتي هٿ هٿ ڪندا. نازي به هڪڙي هٿ سان وڃي نه ٿي سگهي. هي ته هيندا جبل هيندا ڪم آهن. انسان ۽ جانور ۾ هڪڙو بنيادي فرق اهو آهي ته جانور پنهنجي دليان ڪم ڪري نٿو سگهي، انسان ڪري ٿو. جيئن انسان ڪم ڪرڻ نه سگهو هو تڏين جانور هو. ڪم جي وسيلي ئي هو آهستي آهستي جانور مان ڦري انسان ٿيو. ”وينس شيپن به بڪ مرڻ، هلندي گذرڻ به ڏين.“ ڪم ئي ماڻهوءَ جي گذران، عزت ۽ نيڪيءَ جو وسيلو آهي.

پر ڦورو نظامن ڪري غلامدار ۽ جاگيردار نظامن ڪم کي عام ماڻهن لاءِ ڦيرائي هڪڙي چٽي ۽ بيڪار بنائي پئي رکيو آهي. جنهن کان جيڪو ڀڳو سو چٽو. ظاهر آهي ته ڪم کان ڀڄڻ ۽ نٿائڻ جو رويو هر حالت ۾ صحيح ئي نٿو سگهي. جڏهن ته ڏڃاڻو چٽيءَ کان ڀڄي جند ڇڏائڻ فرض آهي تڏهن پنهنجي ذاتي ۽ گڏيل فائدي جي ضروري ڪمن کان نٿاڻ ۽ ڀڄڻ ڏوهه آهي، پنهنجو به ته ماڻهوءَ جو به، گذريل ٻن ٽن صدين کان تاريخي، جاگرافيائي ۽ سماجي حالتن سان ڪي هڪڙي ڪم چور قوم بنائي وڌو آهي. ڏٺو ويو آهي ته هن ملڪ ۾ ئي ٻين قومن جا ماڻهو ڪنهن به ڏهه ڀاتي هوندا ته ڏهه ئي ڪونه ڪو ڪم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا. ڪيترا اهڙا آهن جيڪي پنهنجي پٽيءَ جي ڪم کان سواءِ ٻيا ڪم به ڳولهي هٿ ڪري ڪندا. نوڪري هوندين ته ٻني ۽ واپار به ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا. ڏينهن جي نوڪري هوندين ته رات لاءِ به نوڪري هٿ ڪندا. ننڍي وڏي زال مڙس کي ڪم سان لڳائيندا.

پر اسان وٽ ڪم کي اڪثر گهٽائي ۽ ڪم نه ڪرڻ کي وڏي عزت جي ڳالهه سمجهيو ويندو آهي ڪيترا ماڻهو وڏي فخر سان چوندا آهن ”اسين ڪوبه ڪم ڪونه ڪريون!“ جي ڪنهن جو ڪو هڪڙو ڀاتي ڪنهن چڱيرڙي نوڪريءَ يا ڌنڌي

سان لڳل هوندو ته گهر جا ٻيا ڪيترا ڀاتي ڪوشش ڪري ڪم ڪن ٿا، ٿيندا ۽ ان هڪڙي جي ڪڏي اٿسو ٻڌي ويهي رهندا. نه رڳو مفت ڪمائيندا ۽ پئسا ڪون هڻندا پر واندڪائيءَ جي وندر لاءِ اوڙي پاري ۾ اهڙا ڦڏا فساد ڪڙا ڪندا جو اهو هڪڙو ڪمائيسٽر ۽ ٿوري گهڻي عزت ۽ اثر رسوخ وارو ڀاتي نه ٿيو اهڙا ڏهه ٻيا هجن ته به انهن ڦڏن فسادن جو بڻ پري نه سگهن.

اسان ماڻهن مان جيڪي ڪوڪم ڪن ٿا تن مان به گهڻا پنهنجن سمورين گجهين ٻڌرين صلاحيتن کان پورو پورو ڪم وٺي، ٽيهن نسر جو زور ڏيئي دل جان سان ڪم ڪرڻ بدران رڳو وقت ٽپائيندا ۽ آڱ لاهيندا آهن. ان ڪري هن دور ۾ اسين دنيا جي ”مڙيئي ٽائمر پاس ڪنڊڙ“ ڇت قومن ۾ شمار ٿيون ٿا.

اسان جي ان قومي اوکڻ کي ڏيڍ سو سال اڳ سر چارلس نيپيئر به نوٽ ڪري ويو هو ته ٻويان ايندڙ ٻين غير ملڪي مبصرن جهڙوڪ ڊاڪٽر سورلي وغيره به نوٽ ڪيو آهي. ان قومي اوکڻ جو اسان جي گهرو ڪم ڪار تي به تمام برو اثر پيو آهي.

اسان مان جيڪي گهر جا ڀاتي پهرين پلاڪم ڪري پوءِ ويهي رهيا آهن تن جي ويهي رهڻ يا خراب ٿيڻ جو ٻين ڳالهين سان گڏ هڪڙو بنيادي سبب اهو به آهي جو اسين سمورا گهر جا ڀاتي پنهنجي پنهنجي پتيءَ جو گهر جو ڪم نٿا ڪريون. اسان وٽ ڪي ٿورڙا ڪجهه ڪم ڪن ٿا ٻيا اسين پنهنجو ڪم فقط ايترو سمجهون ٿا ته تماشينن وانگر وڏا مشاهدو ڏسون. گهرو ڪم ۾ واڌارو اچي ته پنهنجي گهر ويهي خوش ٿيون ۽ شاباس ڏيون ۽ جي گهڻائي ٿئي ته افسوس ڪريون ۽ ملامت ڪريون. ”ويشي گهر گهوري، مٿان پرينءَ جندڙو!“ هر ۾ جي هڪڙو ڊگري گهو ٿو ڪري ته ٻيو ٿيو پئي. اسان جي ڪم ۾ به ائين آهي. جڏهن سڄي گهرو ڪم جو بار ڪن آڱرين تي گهڻ جيترن ڀاتين تي هوندو ته پوءِ اهي ٿئي نه پوندا ته ڇا ٿيندا؟ ڏهن جا ڪم هڪڙي تي ڪري پوندا ته پوءِ

اهو ڇيترا ڏينهن پيو ڊوڙندو ۽ اول پتن ٿيندو اوترا ڏينهن ائين ڇو نه پيو سوچيندا ته ”هن گهر ۾ ڪم جو ماڻهو آهيان ئي آئون! پيو سڄو گهر نڪن، ڪوڙن ۽ مفت خور ماڻهن جو آهي!“ اهڙي حالت ۾ جي هو بيزار بيزار، وڙڇڙو ۽ تنگ ٿي پوي، ڪنهن سان سئون منهن ڏئي ڳالهائي نه سگهي، جي هن جي دل ۾ ٿڌو ٿڌو ڪري سڄي گهر جي ماڻهن لاءِ، سڄي گهر لاءِ حقارت جو زهر ڀرجي وڃي ۽ جي هو پاڻ تي حد کان وڌيڪ فخر ۽ غرور ڪرڻ لڳي ته ان ۾ ڪهڙو عجب ۽ ان لاءِ هن تي ڪهڙي معيار؟

دنيا ۾ ائين ئي ٿي نٿو سگهي ته ڪو عمل ڪجي ته ان جو ڪوبه نتيجو ٿي نه نڪري، ڪو اثر نه ٿئي. سڌو دير سان يا سويل، ظاهري طرح يا گجهي نموني هر ڳالهه جو سڌو يا برو اثر ضرور ٿيو آهي. ڪونه ڪو چڱو يا مندو نتيجو ضرور نڪرڻو آهي. پنهنجي پتيءَ جي ڪم نه ڪرڻ بابت جڏهن اسان کي يادگيري ايندي آهي ۽ اسان جو ضمير اسان تي ملامت ڪندو آهي تڏهن اسين ائين سوچي پاڻ کي ۽ پنهنجي ضمير کي تسلي ڏيندا آهيون ته ”ڪم ته خراب ٿيو پر شڪر جو ڇيترا سارا ٻيا مڙس ويا آهن. مون هڪڙي جي ڪشي به ڏينهن سستي ڪشي ته آئي ويئي ڪانهي. ڪم خدا جي فضل سان بيٺو ڪونهي. اڀرو سپرو پيو هلي.“ پر اها اسانجي وڏي ڀل آهي. اسان جي پتيءَ جي ڪم جي ڪوٽ پنهنجي اثر ڏيکارڻ بنا رهي ٿي نٿي سگهي. في الحال ڪير لکي نه لکي، سمجهي نه سمجهي، حال گهوڙا گهوڙا ٿئي نه ٿئي پر اها ڪوٽ ڪئين نه ڪئين، ڪنهن نه ڪنهن نموني گهر ڪسي نقصان پئي پونجائي. اسان کي ڏسي ٻيا به ائين ٻيا ڪن. ڪم چوري هڪڙي ويا وانگر سڄي گهر کي وڪڙيو ويئي آهي. انگريز نوڪ طور چوندا آهن ته ”بي خبري وڏي نعمت آهي“ واقعي جيڪڏهن اسان کي سموري حقيقت جي چڱيءَ طرح خبر پئجي وڃي ته اسان مان هڪڙي هڪڙي جي سستي، لاپرواهي ۽ غفلت جي گڏيل نتيجي طور اسان جي گهر جا ڪهڙا ڪهڙا ضروري ڪم رهجي ويا، اسانجي واڌاري

جي رفتار حسابي حساب جيتري هجن گهر جي ان جي ڀيٽ ۾ ڪيڏي
مست رنجي ويئي. اسان جي واڌاري جي هن ڏاڪي جي مڪمل
ٿيڻ ۾ نئين ڏاڪي جي شروع ٿيڻ ۾ ڪيڏي دير ٿي ويئي. ان
ڪري اسين واڌاري جا ڪهڙا ڪهڙا نوان موقعا هٿان وڃائي
ويٺاسون ۽ اسان جو هڪجيڏن ۾ مان وقار ڪيترو متاثر ٿيو ته
جيڪر اسين پاڻ کي اهو ڏوهه بخش ٿي نه ڪري سگهون.

جڏهن به اسين گهر واندا وينا هجون يا رڳو پنهنجي ذاتي
۽ خانداني هٿ ڪوهه ۾ پورا هجون تڏهن اسانکي پاڻ کي ياد ڏيارڻ
گهرجي ته اسانجي هٿي جو گهر و ڪم ڪونه پيو ٿي ۽ جي ان کي
ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ٿي ته ڪو اهڙو ٻيو ٻائي ان کي ڪرڻ
جي ڪوشش پيو ڪري جيڪو اهڙن واڌو بوجن جي ڪري ٿي
سگهي ٿو ته اڄ نه ته سپان، سپان نه ته پرينهن ٿي ڪرڻ وارو
هجي يا رڙهيون ڪري گهر ڇڏڻ وارو هجي.

گهر جي جنهن به ڪم يا ڪاٺي ۽ پنهنجي هٿي جو وزن
نه کنيو ۽ اهو ٻين تي اڇلائي ڇڏي ڏنائين تنهن ڄڻ گهر کي ڊاهڻ
جو ڏوهه ڪيو. ان کي پنهنجو پاڻ کي، پنهنجو پنهنجي گهر جو ۽
قوم جو مجرم سمجهڻ گهرجي.

هڪڙو ماڻهو ڏهن ٻين کي کوٽي ڪري سگهي ٿو. جنهن کي
هڪ ڪٽي اڇڻ لاءِ موڪليو وڃي سو وڃي وات ۾ ملا ڪڙو ڏسڻ ويهي
رهيو ته هر به کوٽي، جوڙا به کوٽي ته هر وهائڻ وارا مڙس به کوٽي.
پريس کي مواد پهچائڻ واري مواد نه پهچايو ته ڪمپازيٽر به واندا
ته مشين وارا به کوٽي ته پيو عملو به بيڪار.

ڪيترا ڀار هٿي سگهن ٿا ته اسان کي ته ڪو خاص ڪم
مليل ٿي ڪونهي! ڀلا جي اسين ڀرڻ ڪن وٽ هوندا سين ۽ اڳ
مليل ڪم دل جان سان ڪيون ٿي نه هوندوسين ته اسان ۾ وڌيڪ
ڪم جي ڪهن کي ڪهڙي اميد هوندي جو ٻيهر اسان کي ڪم
لاءِ چونڊو؟ هونئن به اسين جي پنهنجي دليان گهر جي فائدي لاءِ
ڪرڻ جهڙا ڪم ڳولينداسين ته هڪڙو ڇڏ، هزار نڪري پوندا.

ان کي ڀڄي ڏاڍا ڪم ڏيندي ڏسي ٻين جي دل ۾ چوڻدي
 ته ”هاڻو ڀلي“ هن مڙس تي ٻيو ڪو ڪم ڏجي“
 اڀري ٻار ٿان وٺي سو ورهين جي پوڙهي ٿاڻن، سڌ وڙي
 عورت هر ڪو ڪم جو ڀاتي ڪونه ڪو نهايت ڪم ٿو ڪم ڪري
 سگهي ٿو.

گهرن جا ڪم رڳو گهرن ۾ ٿيڻ کپن ڇوڙا ڪونه هوندا
 آهن. گهڻي اهم ۽ ڪارائتا ڪم ٿاڻدي جي ٻارڻ لاءِ سڄي دنيا
 ڪنن جون هٿيون سڙڻ ڇوڙا سولا به هوندا آهن جن کي ڪم
 ڪمزور زالون، پوڙها ۽ ٿاڻڙا ٻار به ڪري سگهن ٿا. ڪي نهايت
 اهم ڪم ته جڏن، بيمارن ۽ ڪٽ داخل ماڻهن جي ڪرڻ ڇوڙا
 به هوندا آهن. مثال طور جي ڪنهن جي پٽ ۾ چار اکر آهن ته
 اهو جي ڪٿي جڏو به آهي ته به ٻن ۽ ٽن اکر هيلن کي ڪونه ڪتاب
 پڙهي ٻڌائي سگهي ٿو. انڌو ماڻهو جي اندر جو سچو آهي ته سڙي
 وڌائڻ واريون گهڻيون ٻين کي ٻڌائي سگهي ٿو. ائين ڪرڻن
 ڪن جو ڪو اٿو متو ڪونهي. جيڪڏهن ٻراڻي ڪم چور، ڀڙي
 ۽ نابين سوچ جي ٻي مان سڀي ٻاهر ڪڍي دنيا تي چڱي طرح
 نظر وجهي ته حيران ٿي وڃي ته دنيا ۾ هيترا ۽ هٿڙا قسمن قسمن
 ڪارائتا ڪم به ٻيا آهن جي ڪونه ڪو انسان ضرور ڪري
 سگهي ٿو! درحقيقت دنيا ۾ هڪڙو به جيئرو انسان ڪونهي جيڪو
 جيسين نڙي ۾ ساهه اٿس تيسين ڪهڙين به حالتن ۾ ٿورو ٻڌو،
 وڏو يا ننڍو، رو ڄڻ يا غير معمولي ڪارائتا ڪم نه ڪري سگهي.
 ڪو ماڻهو پاڻ کي ڪڍو به نه ٿو ڪن چوڻو ۽ ٿاڻن تي
 ڪم ۾ غرق ٿيڻ ۽ ٻلي کيس پنهنجي ۽ ٻي ۾ مٿي کڻڻ جي به
 فرقت ٿانه هجي، پر جيڪڏهن هو واقعي چاهي ۽ گهريل رٿا به ۽
 ڪوشش ڪري ته هن کي ڪنهن نه ڪنهن ڪارائتي گهر جي
 ڪم لاءِ ڪجهه نه ڪجهه فرصت به ضرور ملي سگهي ٿي. دنيا جي
 هڪڙي به انسان کي گهر جي ڪم لاءِ نڪو ۽ نااهل ثابت ٿيڻ
 جو لاچار ڪونهي. هر انسان پاڻ کي قيمتي ۽ ڪارائتا ثابت ڪري

سگهي ٿو بشرطڪ هو پنهنجي ظاهري توڙي دٻيل ۽ اڪل صلاحيتن کان پورو ڪم وٺڻ ۽ ڏاڪي به ڏاڪي پنهنجي ڪم ۾ جون صلاحيتون وڌائڻ لاءِ تيار ٿئي يا کيس تيار ڪري سگهجي ۽ کائنس صحيح نموني سندس ڪرڻ جهڙو ڪم ورتو وڃي. جنهن به پانيءَ کي ڪنهن به سبب جي ڪري پنهنجي پتيءَ جو ڪم مليل ناهي تنهن کي واسطيدار ماڻهوءَ وٽ ويهي کائنس حڪما حڪميءَ پنهنجي پتيءَ جو ڪم وٺي انهن گهرجي.

ڪوبه ڪم ڪرڻ لاءِ دلي خواهش ۽ صلاحيتن سان گڏ ڪي نه ڪي وسيلو ۽ وانڊڪاڻي به ڪپي. ان ڪري لازم آهي ته پنهنجي صلاحيتن ۽ وسيلن ۽ وقت جو ڪجهه حصو اڳواٽ رٿا سان گهرجي ڪم لاءِ پاڇي ڪيو وڃي. جي اسين پنهنجن سمورين صلاحيتن، سمورن وسيلن ۽ سموري وقت سميت گذران، جهڙن جي مٿ ٿيڻ يا کائنس اڳرو ٿيڻ ۽ ٻين ڪٿراڳن جي ڇڻ ڪوهه ۾ غرق ٿيا پيا هونداسين ته باقي پيا گهرو ڪم ڪرڻ لاءِ صلاحيتون، وسيلو ۽ وقت ڪٿا آڻينداسين؟ ڇا اسان جي ذات ۽ اسان جي ڪٽنب جي واڌاري، عزت ۽ مان شان لاءِ اسان جا گهرو ڪم به لازمي ناهن؟ دنيا جا روزمره جا ڪٿراڳ ڪڏهن ڪٿا آهن يا ڪٿن جا آهن؟ گذران، ذاتي ۽ خانداني ترقي ۽ ٻين ضرورتن کي به ڇيڪ ڇڏي ڏبو ته ماڻهو ڏينهن ڏينهن ويندو تهائين وڌيڪ دٻڻ ۾ گچندو. ان جو علاج اهو آهي ته دورانديشي کان ڪم وٺي، دل ڏاڍي ڪري ۽ رٿابنديءَ سان زندگيءَ کان پنهنجو گهرون، ذاتي ۽ خانداني گذران، سک، بچاءَ ۽ نالي ناموس جون گهڙون گهڙايون ۽ اهڙيءَ ريت پنهنجي صلاحيتن، وسيلن ۽ وقت تي انهن گهڙن جو بوجو گهٽ ڪريون، پنهنجي صلاحيتن، وسيلن ۽ وقت جو خرچ گهڙايون، ان ۾ ڪفايت ۽ ڀڄت ڪريون ۽ اهي ٻڄتون، صلاحيتون، وسيلو ۽ وقت پنهنجي اهم ۽ بنيادي گهرو ڪمن تي صرف ڪريون. اسان کي پنهنجي جذباتي نا بالغيءَ جو مسئلو به حل ڪرڻ جي ضرورت آهي ماڻهوءَ جي جيئن جسماني عمر ٿئي تيئن ئي

ڪريو وجهن.

خالد بن ولید، مسلمان فوجن جو ڪمانڊر انچيف هو. ۷۵۰ع ۾ روسي جنگ ۾ هڪڙي زبردست لڙائي هارندي خلفي عمر رضه جي حڪم تي کيس سندس عهدي تان برطرف ڪري، پنڪڙ ڪڇي ۽ ۶۰ ورهين جي عمر ۾ قيد ڪيو ويو ۽ سندس ماتحت ابو عبیده بن جراح کي سندس جاءِ تي ڪمانڊر انچيف مقرر ڪيو ويو. خالد پنهنجي اڳوڻي ماتحت ابو عبیده کان موڪل وٺي، هڪري عام سهامي ۽ جي حيثيت ۾ عام لڙائي ۾ حصو ورتو ۽ وڏي سورهيائي ڏيکاريائين.

صدر ڪارٽر صدر ريگن هتان شڪست کائي، کيس چارج ڏيئي، ٻئي ڏينهن نئين صدر جي ماتحت ۽ نمائندي جي حيثيت ۾ ايران مان چنل آمريڪي قسبن جي آڳاٽن لاءِ يورپ ويو. صدر سادات جي جنازي ۾ شامل ٿيڻ لاءِ صدر نڪسن، صدر فورڊ ۽ صدر ڪارٽر صدر ريگن جا معمولي ايلچي بنجي قاهره ويا. اهي ماڻهو جذباتي طرح بالغ هئا ۽ احساس ڪمٽري کان بچل هئا.

اسان وٽ ماڻهن لاءِ اڳتي جي پوزيشن کان ٻوٽي هٿ ۽ سٺن پوزيشن کان هيٺين پوزيشن وٺڻ هڪڙو ناقابل برداشت جذباتي صدمو ٿئي ٿو. اسين ماڻهو اڳيان وڌي وري پويان هٿ، پويان هٿ وري اڳتي وڌڻ، هيٺيان مٿي وڃڻ، مٿي وڃي هيٺ اچڻ، هيٺ لهي وري مٿي چڙهڻ انهن ڳالهين مان ڪونه ڄاڻون. اسان جي سمجهه ۾ هڪڙو پيرو ماڻهو اڳتي وڌي وري ٻوٽي هٿو يا مٿي وڃي وري هيٺ لٿو ته پوءِ وري اڳتي وڌڻ يا وري مٿي چڙهڻ جو سوال ئي نٿو پيدا ٿئي. نئين پوزيشن تي راضي رهون جيستائين ڳالهه ئي ناقابل برداشت آهي. هڪڙو انج به ٻوٽي هٿ يا هيٺ لهڻ معنيٰ عزت آيو هميشه لاءِ ختم ٿي ويو. هاڻ ان ڪم سان ڪو به واسطو رکڻ ٿيندو پنهنجي رهيل ڪٽيل عزت آيو ختم ڪرڻ تنهنڪري عزت ان ۾ آهي ته ”چڏ سڏو واريءَ ۾“ ”جوڳي رستا پلا!“ وري ان پاسي منهن به نه ڪجي! اهڙي ريت اسان وٽ هٿ جو مطلب منظم

نموني پوئتي هتي وري اڳتي وڌڻ لاءِ تيار ڪرڻ نه پر بدحواسي ۽ وارو ٺاهه ۽ ٻڪي پاڇ آهي. ”بيچ ڀريا! مست ڪڏيا ائيني! مڙس هٿن سان ويوا نه تو ڏٺو نه مون ڏٺو“

اسان جي گهر جا اهي باضمير ماڻهو جيڪي هينئر يا اڳوڻي ۽ وارين اهم ذميوارين سان لڳل ٺاهن، جيڪي هينئر ڪوبه ڪم نٿا ڪن، جيڪي وڏا ۽ اهم ڪم ان ڪري نٿا ڪري سگهن جو ڪين ڪي مجبورين آهن جيڪي ٻيا ڪم ان ڪري نٿا ڪن جو اهي ننڍا ۽ خسي ڪم آهن، تن کي جذباتي بلوغت ۽ بالغ نظري ۽ کان ڪم وٺي، مانهتي ۽ واريون، ”ننڍڙي ۾ ننڍڙيون“ ”خسي ۾ خسي“ ”نڪي ٽين پٽن واريون“ ذميوارين وٺي، اهي سڀئي نموني پوريون ڪري، ٻين گهر جي پٺين لاءِ مثال قائم ڪرڻ گهرجي.

اسين ٻڌڻ ۾ واڌارا آڻڻ جي مسئلي تي به پورو ڌيان نٿا ڏيون.

اسان کسي محنت سان دل لڳائي پنهنجو ڪم ڪرڻ ۽ پنهنجي صلاحيتن کي پوري طرح ڪتب آڻڻ سان گڏ پنهنجي موجوده انفرادي ۽ گڏيل صلاحيتن ۾ واڌارو آڻڻ جي، نيون نيون صلاحيتون حاصل ڪرڻ ۽ نوان ڪم پرائڻ جي ۽ پنهنجي گهر کي مختلف ڌاڪا نڪهائيندو اڳتي ۽ اڃا اڳتي وٺي هاڻ جي ضرورت آهي.

اسين ٿورا ۽ ٻين جي پيٽ ۾ نهايت پوئتي پيل ماڻهو آهيون، اسان جي ملڪ جون ٻيون قومون اسان کان جفاڪشي، سرفروشي، ڪنهن نه ڪنهن قسم جي تنظيم، ويڙهه جي قوت، تجربي ۽ تيار ۽ ٻين گهڻين ۾ ڪڏهنون اڳڀريون آهن. جي هميشه پويان بيچ لڙڪائيندو رهيو آهي ۽ سدائين رڳو روئندو پڇڪندو، گهوڙا گهوڙا ڪندو، مٿو پٽيندو ۽ ٻين تي ٻڪا ڏک ڪندو رهجي ويٺو ٺاهي ته پوءِ اسان کي نه رڳو انهيءَ ڳالهه پر ٻين ۽ اسان جي وچ ۾ جيڪا زبردست وٺي آهي سان گهڻائي پوندي پر مجبوريءَ جي ڪري

حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيترين گبالهن ۾ ڪانئن گوءِ به ڪشي پوندي. اهو ڪم پڻ گبالهن کانسواءِ جديد سائنسي طريقي جي رٿابندي تياري ۽ عمل وسيلي ۽ نوان نوان گڻ ۽ نيون نيون صلاحيتون حاصل ڪرڻ ذريعي ئي ٿي سگهندو. اها گبالهه نه رڳو لازم آهي پر بلڪل ممڪن به آهي.

شيشا پاشا ۽ وارا چمارا آهن. نار جا لوڻا قرن پيا. ڪڏهن ڪهڙا هيٺ ڪڏهن ڪهڙا مٿي. اسان جو وارو اچڻ به لازمي آهي. رڳو ندي وڌائي يا اڳ پٽ جي گبالهه ناهي. تاريخ ۾ ڪئين ننڍڙا ڪوٽا وڌڻ جا ڪن ڪٿيون وينا آهن ۽ پيا اڃا به ڪٿين پيا. ڪڏهن مٿ مٿيءَ تان ڪڏهن مٿي مٿ تان. ڪن کي اڳيان مينهن ڏيڻ ڪن کي پويان! روس، چين، هندوستان، ايران، جرمني، فرانس جهڙن وڏن ملڪن جي ڀيٽ ۾ يونان چڻ آگر جيئو ننڍڙو ملڪ آهي. پر پنهنجي سخت محنتي ۽ گوناگون صلاحيتن ۽ ڪن وارن هرفن سولا ماڻهن جي ڪري ڪنهن زماني ۾ ان جي اڳيان ڪنهن جي به چلي نه هئي. يونان يونان هو لاجواب ۽ بي مثال. وري ڌرتي ماءُ اهڙو پٽ نه ڄڻيو ته نه ڄڻيو.

وينامي قوم به دنيا جي وڏين قومن جي ڀيٽ ۾ ننڍي قوم آهي. فلسطيني ته مورڳو اسان جي نين پتيءَ جيترا مس آهن. ڪل آبادي اٺن ٽيهه لک کن! پر وينام سان ڪير ٺڪر هڻي ۽ موجوده سموري افراتفريءَ جي باوجود فلسطيني قوم ڪير سڏائي؟ ماڻهو پاڻ کي ذهني طرح ڪهڙو به تيس مارخان سمجهيندو هجي پر جي سرت سان پاڻ کي نه بچائيندو ته پراڻي نظام جي صديون پراڻي سوچ جي گهيري ۾ گهٽجي اندر ئي اندر ختم ٿي سگهي ٿو. اسان کي پراڻي چسي وچ ۾ رهندي نئين سان پنهنجو لاڳاپو ۽ ڳانڍاپو اٽ ٿي پهر قائم ۽ سلامت رکڻ گهرجي. اسين ڪهڙي به حد تائين پراڻي وڳ ۽ جڳ سان پراڻي وڳ ۽ جڳ جهڙو ٿي رهڻ تي مجبور هجڻ ته به اسان کي هيئن سان ”هٿ“ رهي نئين وڳ ۽ نئين جڳ جا ڪٿوريءَ ڌار چرڻ گهرجي:

وهي منجهن وڪ، ڪڏريءَ ڌار هري!
 ماءُ منهنجي ڪرهي، پٿر هڪ نه لڳا!
 جيڪ سون چوڙو جيڪا، هيٺن سين هٿ هري! (س)

اسان کي پنهنجي نئين سوچ، نئين ادب ۽ نئين تاريخ سان
 هر وقت لاڳاپو ۽ ڳانڍاپو قائم رکڻ ۾ ڪئين رڪاوٽون آهن.
 اسان کي گهربل گهڻو مواد انگريزيءَ ۾ آهي، تمام ٿورو اردوءَ ۾
 ۽ ڪو قليل سنڌيءَ ۾. اسان وٽ انگريزي پڙهڻ وارا آڱرين تي
 گهڻن جيترا سمجهڻ وارا تهائين گهٽ. اردو ڪتاب گهٽ، انهن کي
 سمجهڻ وارا اسان ۾ ان کان به گهڻا گهٽ. سنڌي ڪتاب اتي ۾
 لوڻ ۽ سي به گهڻو ڪري سڀني جا پڙهي ڇڏيل. وڃي ڪيڏانهن؟
 ان جو جواب آهي ته انگريزي پڙهجي، جي ٻيا نه ته جيڪي
 انگريزي پڙهيل آهن ۽ هينئر لکي لکائو پڙهي الله نو، ٿي ويندا آهن
 تن کي محنت ڪري ان ۾ قابل ڪار ٿيڻ گهرجي ۽ سمورا ڪتاب
 پڙهڻ ۽ چڱيءَ طرح سمجهي سگهڻ ۽ سمجهائي سگهڻ جي لائق ٿيڻ
 گهرجي. اردوءَ کي ته نه ڇڏجي ان تي به پورو پورو قبضو ڪجي.
 اردوءَ ۾ ڪيترائي اهڙا ڪارائتا ڪتاب ٻيا آهن جي اسان مان
 ڪنهن نه پڙهيا آهن جيڪي ٻه چار درجا سنڌي پڙهيا آهن ۽ ان سان
 گڏ ڪجهه ٿورو ڪڙهيا به آهن سي جي اڃا ٿڪا نه ٿين، هٿ
 ڪن، سخت پورعشي کان نه ڊڄن ۽ لهرائين ته ته ٻيا ته ٺهيو پر اردوءَ
 جا ”سوسي سس مارڪس..... نڪ“ جهڙا وڙندار ڪتاب به پڙهي
 سگهن ٿا. جيڪي سمجه ۾ نه اچي سو ٻين کان پڇجي. پڇندڙ نه
 سمجهندڙ. ڇڻ ۾ شرم ڪهڙو؟ سمجهي ڳالهه نري پرزي سمجه ۾ نه
 اچي ته قربان ٿي! جيڪو ڪن ٻچ سمجه ۾ اچي ويو سو سون ٿيو!
 وري ٻي ملهه ڪبي. ٻيءَ پٺيان ٿي، ٽيءَ پٺيان ڇوڻين. ڇڏيون
 ڪي ٻرن؟ ڪتاب جا ڪن آهن جو ٻڌ ٻڌ ٻڌي هڻي ٺٽ ان کي
 سمجهي وڃن! هونئن به پاڻ ڪهڙا ٺڪا خرچ ڪيا آهن؟ ٿورو
 نه ٿورو ٿي سهي! ”جي ماسو مليئي مال ته پوڄارا پرنئين!“ جن کي
 چڱي اردو اچي ٿي سي مٿو هڻندا، لاهي پاسي لڳندا نه فلسفي،

اقتصاديات ۽ سياست باب ۾ اردوءَ ۾ موجود ڪجهه اعليٰ درجي جا ڪتاب سٺي نموني سان پڙهي ۽ سمجهي ويندا. هونئن به ٿورو ٿورو ڪم جو ادب اردوءَ ۾ ٻيو به ڳوليو ته ڪڇ لپي بوندو، خود جيڪي سٺا اردو سنڌي ڪتاب يا ناول وغيره اسان اڳ ۾ پڙهي ڇڏيا آهن، تن مان جيڪا سمجهه ماڻي هئي، جيڪو مزدو ۽ فائدا حاصل ٿيا، هئا سي ولجي ختم ٿي ويا ڇا؟ نه! سٺا ڪتاب دائمي ۽ ڪڏهن به نه ڪٽندڙ مزي ۽ فائدي جا سرچشما آهن.

ان تڙ منجهان تڪ، ڏني پائان اڃ ٿي!

جيئرو انهن کسي وڌيڪ پڙهيو اوترو انهن جا نوان نوان لڪل نقطا ۽ اثر، معانون ۽ مزا پٿرا ٿيندا. ٻيا اهڙا ڪتاب ته پري رهيا، ماڻهوءَ کي خود پنهنجون سٺيون لکڻيون وري وري پڙهي به هميشه نئين سمجهه ۽ نئون مزدو حاصل ٿي ٿو، تازو وڻسامي ڪهڻيون پڙهي ائين لڳم ڄڻ رت جون ڏم ٻوٽون ڇڙهي ويون. حالانڪ اهي ڪهڻيون اڳ ڏم پيرا پڙهيل هونديون! ان ڪري ٻيا ڪتاب نه ملن ته اڳ پڙهيل سنڌي توڙي اردو وغيره ڪتاب وقتي وقتي کان پوءِ وري وري هميشه لاءِ پڙهندا رهڻ کپن. ٻلي ياد ٿي وڃن، آخر ماڻهو وڏا وڏا ادبي ۽ مذهبي ڪتاب به ته ياد ڪريو ويٺا آهن!

مطلب ته پنهنجي نئين سوچ، نئين نظرين، تاريخ ۽ ادب مان ڪنيڪشن هر وقت ۽ هر حال ۾ قائم رهي. نه ته پراڻي سوچ ۽ نظريي جا واڳون ڏسندي ڏسندي ماڻهوءَ کي ڪرڻي ڪاڻي ويندا. پڇاڙيءَ جو هئا به ڪونه لهنداسون.

مارئي به ٻي هر مصيبت سھڻ لاءِ تيار هئي پر مارن سان ڪنيڪشن قائم رکڻ بنا، سندن نياپن ۽ ڪيائين بنا، جيئن جنجال ٿي سمجهيائين:

نڪو اير نه پير، نڪو اوڻي آڻو

مون وٽ آيو ڪونه ڪو پائراڻ پري پير،

ڪتابتون ڪير، آڻي ڏيندم ان جيون؟ ”لطيف“

اسان وٽ به اسان جي ٻائرن جا ٻيا اولي اچي اير پير
ڪري نٿا سگهن ته به مارن جون اهي ڪاٺيون نه آهن. اهي اٺ
ٺٽي پير اکين اڳيان هونديون ته ماڻهو جهڙوڪر ملير ۾ ويٺو
هوندو. پراڻي سوچ عمل جا قهر جا ڪوٽ جڪ ماريندا رهندي
ويندا.

اهي ڪتابتون ۽ ڪتاب جن ۾ پنهنجي سچين جي سوچن
۽ ڪارنامن جو بيان آهي تن کان اسين پنهنجي لاءِ آئيني جو ڪم
به وٺي سگهون ٿا.

اسان جو پراڻو يار ۽ اسانجي زندگيءَ جو ساٿي يعني اسان
جي انا جو شيطان جيڪو ويچارو ڪوشش ڪري ڪڏهن به اسان
کان ڌار نه ٿيندو آهي. جنهن کي تڙي ڇڏيندا آهيون ته به پري نه
پيچيندو آهي ۽ اسان کي هر وقت مفت ۾ قيمتي قيمتي مشورا ڏيندو
رهندو آهي. سو جڏهن به حسب دستور اچي اسان جي ڪن ۾
ڦوڪ ڏئي، ته ”ميان فلاڻا خان! دنيا ۾ ٻلايليءَ جو برابر ڇهه
ڪونهي پر توکي به يارا ماءُ ڪير پي ڄاڻو آهي! ٻيلي! هٿڙيون
مڙسيون، هٿڙا ڪارناما ۽ هيڏيون قربانيون! شايس آهي توکي جو
هٿڙي ڪين جهڙي بي قدري گهر ۽ قوم لاءِ پاڻ تي ٿاڻڻ جا
سچ ٻاريو ويٺو آهي! آفرين! ٻيلي صد آفرين!“ تڏهن اسين انهن
ڪتابتن جي آڙهيءَ ۾ پنهنجو منهن ڏسي، پاڻ کي انهن ۾ بيان
ڪيل گالهين جي ڪسوٽيءَ تي پرکي، پنهنجو عوش جاءِ تي رکي
سگهون ٿا ۽ ٿوند ۾ ڀرجي پوريءَ کان ٻاهر نڪرڻ کان بچي
سگهون ٿا.

جي عمل بنا علم آهي سگهون ڦلهيار ۾ ڦوڪون ڏيڻ ته
علم بنا عمل به ويچارو اٿندو ناهين آهي. پورهيت دانشورن جي اثاڻ
۽ ان جي ڪري عملي ۽ نظرياتي ڪم جي گهٽتائيءَ جي ڪري
اسان جو ڪم گهربل رفتار سان اڳتي وڌي نٿو سگهي.

گهر ۽ اسانکي اهڙا ماڻهو ڪن جي ٻيو گهر و پورهيو ڪرڻ
سان گڏ اعليٰ پايه جا استاد، اديب، شاعر، عالم، تاريخ دان، دانشور،

محقق ۽ مصنف ٿين، سبق پڙهائين، اخبارن ۽ رسالن ۾ گهربل عملي ادبي تاريخي نظرياتي مضمون ۽ مقالا لکن، ڪتاب تصنيف ۽ مرتب ڪن، اعليٰ معيار جا ترجما ڪن، سنڌي مان اردو ۽ انگريزيءَ ۾، انگريزي ۽ اردو مان سنڌيءَ ۾ سنڌ جي عملي ادبي ۽ نظرياتي اسٽيج تي نالو ڪڍي، وڏو اثر پيدا ڪري، ان اسٽيج کي عوام جي دسترس ۾ آڻين ادب ۽ ثقافت جي اڳواڻي ڪن.

ڄمندي ڄام ڪير به، ڪونهي، ماءُ پٽان ڪير به پڙهي ڪونه ٿو اچي، سڀڪا ڳالهه ڪرڻ سان آهي، جن ۾ گهربل صلاحيت آهي تن کي جي هينئر اهي ڪم ٿا اچن ته نڪر ڪونهي، هو ڏکي به ڏاڪي آهي ڪم سگهي سگهن ٿا، ڪٿان نه ڪٿان شروعات ڪبي، مشقون ڪيون، غلطيون ڪيون، غلطيون سان سبق سکيو، سخت ۾ سخت محنت ڪبي ته ماڻهو ٺيڪ پڙهي ويندو، جيڪي اهي ڪم ڪن ٻيا سي به ڪي الله جا پٽ ڪونهن، پاڻ وانگر ئي ماڻهن جا پٽ آهن، جيڪي ٻيا ڪري سگهن ٿا سو اسين (ڇو نه ٿا ڪري سگهون؟)

اسان جا اهي مڙهيل باصلاحيت ڀائي جن کي في الحال ڪو ٻيو اهڙو خاص ڪم ڏنل ڪونهي تن کي اهي وڻي جا ڪم ڪرڻ گهرجن کين ان لاءِ پنهنجي تربيت ۽ تياري شروع ڪرڻ کپي بيمعده خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو اسان جي ڪن ڀارن پنهنجي دليال لکت پڙهت جا ڪي ٻيا ڪم ڪيا آهن ۽ انهن مان ڪي شيون شايع به ٿي ويون آهن، آئون انهن سڀني کي سلام ڪريان ٿو ۽ کين ان پاڻ مرادي پيش قدميءَ لاءِ دلي مبارڪباد ڏيان ٿو، هن گهر جي ڀائرن کي انهن جي مثال مان سبق سکي اڳتي وڌڻ گهرجي ۽ گهر جي اها زبردست ڪوٽ پوري ڪرڻ گهرجي.

ايمان جي پاڙ عشق آهي، محبوب سان محبت ۽ سندس دشمن سان نفرت پاڻ ۾ لازم ملزوم آهن ۽ هڪڙي ئي حقيقت جا ٻه پاسا آهن، عشق ۽ نفرت ڪٿي ويا ته ايمان جي ٻولي به هلي هلي ڪٿي ويندي، بنا هج ۽ شوق جي، بنا عشق جي، دنيا جون

واقعو وڏيون منزلون سر ڪرڻ ناممڪن آهن. سهڻي لطيف ٿڌي
ٿي ويو آهي؛

هيچ نه هوندو جن، سي ڪئن وندر وينديون؟
سلطاب باهوءَ ايمان جي سلامتيءَ جي جاءِ تي عشق جي
سلامتيءَ جي دعا گهرڻ جي هدايت ڪئي آهي. هني:
ايمان سلامت هرڪوئي منگي، عشق سلامت ڪوئي!
هرڪو ايمان جي سلامتيءَ جي دعا ٿو گهري. (حالاڪ
دعا ته) عشق جي سلامتيءَ لاءِ (گهرڻ ڪهي جيڪا) ڪي ڪي
گهرن ٿا.

ڪوشش ڪري، ڏک سک ۾، مارڻ جي وچ ۾ رهيو،
سدائين ساڻن واڳيو رهيو، لطيف پڙهيو، پيا پلا شاعر پڙهيا، سڏون
سڏيون ڪچهريون ڪيون، عشق کي جدوجهد ۽ قربانيءَ جي
سراڻ تي چڙهيل رکيو ته عشق کي ڪڏهن به ڪٿ نه لڳندو،
سدائين سلامت ۽ سدا بهار رهندو.

ڏينهنون ڏينهن نئون، مونکي وره وڙهين جو!

منهنجو من ميان! واڳيون وڙهين سان!

پڇاڙيءَ جي ڳالهه آهي مڙسيءَ جي.

چوندا آهن ته مڙسيءَ کي پڪ آهن! ڀڙين مٿان پٽ،
ڪنگن ڪيرائي وڌي! سورهيائي ۽ قربانيءَ کانسواءِ رڳو ٺلهي
چالاڪيءَ ۽ سڪڻي ٻاڙي عقل جي زور تي ميدان مارڻ جي آس
اجائي آهي.

مڙس گهڻي عقل جو ويرا ڳالهين جو گهير ۽ ڪچهريءَ
جو مور هوندو پر جي ٻاڙيائيءَ جو حساب هوندس ته سندس ڪس
ٺڪو به مله ڪانه ڪندي.

”آپ ٺڳاڻ، ٻڙا سک ٻاڻ“ واري ڳالهه اجائي ڪانهي
پريائين پهتو ڏٺو وائو نقصان ڪرائيو تڏهن ئي ڪي وڏا فائدا
حاصل ٿيندا. پهرين پنج زمين ۾ ٿيو ڪري، حال هٿان وڃائون تڏهن
وهي ڪنڙ فصل جي حاصلات جي امداد ٿيندي. قربانيءَ ۽

سورمياڻي ۽ چي ڳالهه ۾ اسانکي پنهنجي ڳوٺ ۾ پسن ڏان اڳيرون ٿين
کڏي، پر اسين اڃا انهن ڏان جهڙوڪر پڙهي پيل آهيون. اها ڏوت
پوري ٿيڻ کپي.

سگهي اڳيان ڊوڙ ڪانه وجهي آهي. اوهين پاڻ سمجهو
آهيو. اموڊ ته هنن ڳالهين تي غور ڪندا ۽ جي ڏيک ڏيکڻ ته انهن
بي ڌيان ٻن ۽ عمل ڪرڻ جي پوري پوري ڪوشش ڪندا.
موڪلاڻي ڪانهي. سدائين گڏ.

هميشه اوهانجو

ڪنڊ ھـ

(’ڪوچ‘ مغرن جو، ڪهاڻين جو مجموعو)

ڀارت جي ’نئين‘ سنڌي ڪهاڻي ۽ جي هاڪ گهڻي زماني
ڪرڻ سنڌ ۾ پڙهي اچي، پر ڪيترا ڀيرا ڪوشش ڪرڻ کانپوءِ به
ان ڪهاڻي ۾ ڪهاڻيڪار جو هورو اندازو نه لڳي سگهيو. سبب
اهو هو جو نئين ڪهاڻين جي نه ٻولي سمجهه ۾ ٿي آئي، نه وري
اسٽائيل ۽ نه مطلب. هر ڀيري پنهنجي ان ڇاڻائي ۽ مستي ۽ ڪي
ڏوهه ڏيئي، بي دفعي ضرور به ضرور گج ڪهاڻيون پڙهڻ جو دل
ني دل ۾ وعلو ڪيو هو.

آخر هن پرچي جي ڪهاڻين کي اول ڏسائي، پوءِ وڙو
ڏيئي پڙهي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ اڪرن جي معنيٰ، لکڻ جي
ڍنگ جون رسزون ۽ مقصدن جون ماسون پروڙڻ کانپوءِ ڪجهه
ڪجهه اندازو ٿيو آهي ته ڳالهه ڇا آهي.

ڪوچ رسالو هن ’نئين‘ سنڌي ڪهاڻي ۽ حوسپ ڪان وڻو
سرچشمو ۽ علمبردار آهي. ان جي هن وڻند ڪهاڻي پرچي جي
ڪهاڻين پڙهڻ مان پتو پوي ٿو، ته ڀارت جي ’نئين‘ ڪهاڻي جا
ٻار پتا ڪهڙا آهن.

هن مجموعي ۾ سڀ کان اول ڪهاڻيڪارن جو مختصر ادبي تعارف ڏنل آهي. ان بعد شيام جنسنگهاڻي جي لکيل ۱۱ صفحن جي سبازڪيم (ايڊيٽوريل مضمون) مان کڻو ساماڻي، نيمه زرين، هريش واسواڻي، وشنو پانڀا، ايشور چندر، انند ڪيهڻي، شيام جنسنگهاڻي، جون ست ڪهاڻيون ڏنل آهن. تعارف مان ڏسي سگهجي ٿو ته جن ڀارتي سنڌي ڪهاڻيڪارن جون ڪهاڻيون مجموعي ۾ شامل آهن، سي ڀارت جا ناليرا 'نوان' ڪهاڻيڪار آهن. منجهانئن جنهن گهٽ ۾ گهٽ ڪهاڻيون لکيون آهن، يعني شيام جنسنگهاڻي، سو به چوڏهن جي انگ کان چڙهيل آهي. چئن چئن ويهن کان مٿي ڪهاڻيون لکيون آهن. منجهانئن هڪڙو (وشنو پانڀا) ته ڏيڍ سؤ کان به گهڻيون ڪهاڻيون لکي چڪو آهي ۽ سندس ڪهاڻين جا سڃاڻا سارا چار مجموعا ڇپجي چڪا آهن. گني ۽ شيام جو هڪڙو هڪڙو ۽ ايشور چندر جا ٻه ڪهاڻين جا مجموعا ڇپجي چڪا آهن. اهي سمورا ڪهاڻيڪار ناول نويس به آهن.

گني سامتاڻيءَ جي ڪهاڻي 'ڪلههر' ۾ هڪڙي عورت هڪڙي مرد جي دل ۾ ۲۰-۲۲ سالن جو پراڻو پيار جا ڳاڻا نئون ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿي، مگر هو پڪجهه وساري ويٺو آهي ۽ پاد ڪرڻ نٿو چاهي.

نيمه زرين جي ڪهاڻي 'هي گيت ايل سورن جا' ۾ هڪڙي خوبصورت جوڙي کي هڪ ٻئي لاءِ تڙپندو ڏيکاريو ويو آهي. آخر ۾ انڪشاف ڪيو ويو آهي ته هو وڇڙيل ڌيءَ ۽ پيءُ آهن.

هريش واسواڻيءَ جي ڪهاڻي ۾ هڪ پٽ کي ٻه ٻنهي پيءُ جي موت بعد پٽس جي زندگيءَ تي ويچار ڪندو ۽ قياس ڪندو ڏيکاريو ويو آهي.

وشنو پانڀا جي لمبي چوڙي عنوان واري ڪهاڻي 'هينگوني نلوار، ڊگهي جا سڱ ۽ شينهن جا سڱ' هڪ اهڙي مرد جي ڳالهه آهي، جو ڪهڙيءَ آواره ڪردي ڪرڻ ڪري مرداني طاقت ويهڻي زال اڳيان پشيمان ٿيو ويٺو آهي.

ايشور پندر جي ڪهاڻي 'اڻٽي روڻن' ۾ وري هڪڙي مرد کي ٻارن جي وڌڻ جي ڊپ ۽ ڄم-روڪ جي وسيلن بوقت موجود نه هئڻ ڪري لاچار زال سان هر بستر ٿيڻ جي ڊوٽ چڙهيل جذبي کي دٻائيندو ڏيکاريو ويو آهي.

شيام جنسن ڪهاڻي جي ڪهاڻي 'ڪوٺي جو موت' هڪ فلمي اسڪرپٽ لکندڙ مرد ۽ فلمن ۾ ڪم ڪندڙ هڪڙي ڇوڪريءَ جي وچ وٽي ميلاب ۽ وڇرڙي جي ڳالهه آهي. آندڪيماڻي جي هڪ 'نئين شروعات' ۾ زال جي معاشي ۽ ظاهري طرح آزاد خيال ۽ دل نبي دل ۾ جلندڙ مرد جي ڳالهه آهي. جو پنهنجي زال کي نوڪري ڪم ۽ ٻين مردن سان ملندو ڏسي پنهنجو حسد نٿو لڪائي سگهي.

ڪهاڻيڪارن جي لکڻي جي نموني جو ٽلهي ليکي ۽ مٿاڇرو اندازو شايد هيٺان هيٺان ڪنيل هن ٽڪرن سان لڳائي سگهجي:

گني جي ڪهاڻيءَ جي شروعات اجهو هيئن آهي: ".... رستو هن جو سڃاڻل ته هو، پر گهڻي عرصي بعد اٺان لڪهڻي هن پڻ کي سڃاڻل رستي تي اجنبِي محسوس ڪيو.

هيءُ موڙ هو؟ ڪٿي هو؟ ها، هو، يا شايد هن موڙ تي جڳهم نٿن ٺهي آهي، يا شايد جڳهم نه هئي، پر ڊڪٽرن جي اڏاوت نئين ۽ رستي جي ساڄي پاسي نئين نمبر گهڻيءَ ۾ اندر مڪان نمبر ڇوڻون (ڇوڻون؟) هن سوچيو. هن ڪجهه ياد ڪيو. ه-ا. ڇوڻون. شڪر جو گهر...."

ٽيميره جي ڪهاڻيءَ ۾ ٻارڙيءَ اندر فريال جو پنهنجي ٻيءَ ڏانهن ڌيان اجهو هيئن ڇڪايو وڃي ٿو:

"او....!!" حيرت مان هن جا چپ گول ٿي ويا. هن فريال کي آهستي ڇيو: "ڏي فريال.... هوڏس بازيد! اسان جي پر واري ٽيبل تي...."

فريال کان ذري گهٽ چرڪ ڀرجي ويو "هان سچ؟!...."

هن ڏٺو- پروقار صورت، ڪشاده پيشاني ۽ ذهنت ڀر وڻ

اکوڻ، جن مان اداسي صاف پکي رهي هئي. هو جهڪي سگهيت
کي لائينر جي شعالي جي قريب آئي رهيو هو.
پوءِ نچاڻ گهڻا دانا فريال جون لکاهون سندس چاهري جو
طواف ڪري موٽي آيون ۽ هڪ دفعو به بازيد جي نگاهه هن جي
نگاهه سان نه ٽڪرائي....

هرش جي ڪهاڻي ۽ وارو پٽ وهجي پيو. سندس سڄي
شهر مان پاڻي گهڙي رهيو هو.... هنجي هرش انگ تي به وار حاوي
پنهي ويا هئا. جن ان جي مٿان ڪا ڪاراڻ ڪوٺر سان چنبڙي
پئي هجي.... کيس لڳو سندس چال بدلجي وئي آهي ۽ جيئن ئي هو
ڪاري مان ناول چڪيندو، تيئن ئي پاٽ روم جو دروازو کليل ۽
هڪ ننڍو پار ڏانهس هل لاه ڪهوري نهاريندو، سندس وات سان
نڪرندو هئس ۽ ٿٽاڪ سان دروازو بند ٿي ويندو....

وشنوپاٽيه جي ڪهاڻي وارو ذري گهٽ ناسرد مٿس سوچي پيو.
مونکي ڪجهه به ٿو سڄي، سوراخ تي سوراخ پر ناگ
بدوان جيڪڏهن شينهن ان ۾ گهڙي وڃي ته ڇا ٿيندو؟ ٻوني ۽ چر
سوراخ!

ڪٿواس تي ڇهيل مردانه عضوا.

مٿلڻس + مٿلڻس = جينيس.

جوش! ڏيکي جو، شينهن سڀني ۾ قيد. هينگري سرگواسي
ٿي ويو. ان سان گڏ سوگواس ٿي ويا. همت ۽ طاقت.
ايشور چنلر جي ڪهاڻي ۽ وارو مرد زال سان گڏ ستل آهي:
هن جو ڪي ٿورو ڌونداريو، هن جي آگرين کي زور ڏيئي
جولس ڇو ڇا آهي؟

— اهوئي روئن....

— نه، اڄ نه!

— اون هون! نه ته ننڍي نه ايندي.... توکي شايد خبر

نه هوندي ته پهرين اڄڪلهه اسٽرين کي "سليپنگ پلس" ڇو،
شروع ڪيو آهي....

جوئس چپ رهي.
هو ڪپٽ مان ڪجهه کڻڻ لاءِ آيو. ڊبل چڪ واري
جالي تيوب جو آئبليڪيٽر ڪٿي آهي؟
— اتي ئي هوندو....
هو وري هيٺانهن هوڏانهن ڳولهن لڳو. ”هتي ته ڪونهي....“
شمار جسنگهائي جي ڪهاڻي ”ڪوئي جو موت“ جي
شروعات:

”ڪيس سامهون ڏلو اٿم. هو، آهي. منهنجا چپ پائمرادو
نڌي وڃن ٿا. عجيب آهي، وقت جو هي خال....خ....آ.... ڪهڙو
ذريعو آهي ماڻهن لاءِ؟ لنبائي. ويڪرائي. ايراضي. گهير. دائرو. تور.
ڪهڙو ماڻهو؟ جن پراڻي دائريءَ جي ڪنهن پني مان ”بگ مارڪ“
اڇانڪ اچي ٻاهر ڪري آهي، نڪمي.

”هي، هن طرح جا ڳنڍ (؟) مسريزم جي ”زبردستي“ جي
ننڍ. جيان. مان شايد ڪجهه به ليڪ سمجهڻ جي اسٽي ۽ ڀاڻهيان.
پڪ ئي پڪ ٺاهيان. اهو ”شايد“ جو ”پڪ“ بنهڻ ڪيترو نه.
شارت آهي. ڪيڏو نه شارت آهي، ان پڪ جو وجود! ڦٽ!....“

آئند ڪيمائي جي ڪهاڻي ”نئين شروعات“ جي پڇاڙيءَ ۾
نوڪري ڪندڙ زال استعيفا ڏئي ٿي ۽ ڪهاڻي هيئن ختم ٿئي ٿي!
”.... روما پڇيو. ٿيڪ آهي نه؟ راجيندر ڪجهه ڪچي نه
سگهيو. البت ڪيس هڪ نئون احساس ٿيو. روما جن سندس لاءِ ٿي
اڀسار ڪيو هو. چند منٽ اڳ روما جي وارن سنوارڻ کي هو
هن ۾ وري ڏسي رهيو هو. ۽ من ئي من ۾ هن روما جي وارن
جي هڪ لٽ کي الجهايو. جن روما چيو هو. ”ڇٽ!“ من
کي لڳو اتيڪ صدين کان پوءِ هن روما سان گڏ شام جي واپس
پيٽي هئي. هن جي تمنائن جي باغ ۾ هڪ خوبصورت ڪلي ڪلي
هئي، جنهن کي هن ٿوري پنهنجي شخصيت جو انگ بنايو هو. ۽ هن
پن کي ايندڙ هر ڏينهن اهڙي ئي هڪ خوبصورت احساس کسي
پنڀندو ڏنو. ليڪن هـ. و روما وڃي، ”ٿيڪ آهي نه؟“ جو ڪوبه

جواب نه ڏيڻ سگهيو. ظاهر آسڪرائي نه سگهيو. ڏاڏي ٿي نه سگهيو. ڏيري ڏيري صرف ڇانئڻ پيشو رهيو....

شمار پنهنجي 'سنڌي ڪهاڻيڪار' موجوده صف-پس منظر جي عنوان واري سجادڪي هر ڀارت جي 'نئين' سنڌي ڪهاڻيڪارن جي خصوصيتن، ان جي ارتقاء، ان جي لکندڙ پراڻن ڪهاڻيڪارن، سندن خامين ۽ خوبين، فن ۽ ڪلا جي فلسفي تي راءِ ڏيئي ڪئي آهي. سندس لمبي سجادڪي جو نچوڙ ڏسبو ته هي آهي!

"سنڌي ڪهاڻيڪار".... (هر) سنڌي جيوت (زندگي) انڳ ورتي ٿي چئجي.... (اها) آس پاس طرف ايماندار آهي 'ڪٽيڊ' (ڪٽيڊ سان ٻول هر ٻڌل) ڪونهي.... آزاد طبع آهي.... مارڪسواد جي... بيٺل ٻاڻي کان دور فاصلو ٿي ڪندي اڳيان نڪري ويهي آهي. ڪهاڻيڪار کي هر چار جو هٿيو بنائڻ جي ڪوشش هر پرچار وادين صرف پنهنجي ڇاڻي ڪٽي آهي.... (شروعاتي) هڪ دور (ڪهاڻيڪار جي حوالي هر) شور، هڪسو، ڪشمڪش، ختم دور، قبرون ۽ ڪٽر، هڪ انداز ختم ٿيل، ڏلا ٿيل، چڪجي ويل، بڪريل، ٻي ٿيل. سڌيون ۽ مورتون، ڪجهه هلندڙ چلندڙ مورتون به، ڪوڪليون، لنگڙائي هلندڙ ٿڌا ريس جا گهوڙا، ڪجهه گهوڙا گهوڙي هاڙ ۽ ڪجهه سرخ روسي هلا لڳائي منڊڪاڻيندڙ.... اڄ جو ڪهاڻيڪار ڪاميابي ۽ ناڪاميابي جي چٽا بجاء پاڻ سان وفادار رهڻ ٿو چاهي.... روناڪار کي الوهڪ (نقاد) جي پرواه ڪرڻ بجاء مٿس رحم کان وڌيڪ پسند ڪرڻ کپي. ان طرح پرواه ڪندي ختم ٿيڻ جو مثال برنارڊ شاو جو جينيس به آهي.... اسان وٽ ڪهاڻيڪارن جو وڏو حصو ڊرھوڪ هو، هالڪن جي پسندگي ۽ جو ذر، آلوچڪن جي حملن جي ترتر، بزرگ اوليائن جي درشن جو لحظه، ڪاميابي جي ڪسوٽي تي هار اُڪرڻ جو فڪر، بدنامي جي پرواه. ان ڪري يگه - چٽا ڏانهن وفاداري نه هئي.... (نوان) ڪهاڻيڪارن پاڻ سان يگه ۽ سان لڳو ۽ سڌو رستو جوڙيندي اچي رهيا آهن.... اڄ آدرشن وڌڻ ڪابه هل، زندگي ۽ جي پٿارت ۽ ان جي پيچيدگين

کان ٻار پوڻ لاءِ ڪونهي جليل ٻليون آهن. ڪاهي آهي. ڪهڻي جو جنم هڪ مجبوري آهي. مونجهه پيريل نئل آدرش، رک ٿيندڙ ان جون جڙون ۽ قهلاڻ ۽ مٿان جيون جو ڪڙو يثارت - ميهه ۽ پيچيده. مڏا لفظ ۽ زندگي ۽ موت جي ملاوت... اڄ جي فرد، اڄ جو هوجاهه سر مٿان ڪڏندي (اڄ ڇا ڇا مان گهيري ڪونهي!) مٿاڻي جي بيقاڻي (Uncertainty) ۽ رگيل، ايندڙ وقت لاءِ آمانتو رهن جي فلسفہ ۽ پيريل ڪواس تي لڳڻ کان سچيت ڌرم ۽ سماج وغيره جي دقيانوسي تنگ خيالن کي، مانسڪ سطح تي گهٽي جي اونڌاهي سوڙ وٽ رکيل، ڪچري جو دٻو سمجهندي - غير سلاستي، مالي لوڏن ۽ راجنيتي دهاون ڪري جهنبدار شيخن جيان پاڻ طرف سڀني طرفن کان وڌندي محسوس ڪري ٿو - يا - ان طرح جي حالت جي الڳ الڳ تصورن مان گذري ٿو. تصور ڏوٺي ٿو. پڇي ٿو سگهي. جيسين ميري تيسين جيئي ٿو. سماج، نظام، ڪٽنب (ڪٽنب جي مڃل معنيٰ پر رشتن ۽ رشتن جي هڪ ٻئي طرف موٽ واري توجہ ۽ ان ۾ آيل فرق ۽ تبديلين) ۽ گهيري، پنهنجي سماج ۽ مالي رتبي جي انفرادي سطح تي معنيٰ پائڻ لاءِ ڪنهن حد تائين منجهيل، بي واه ۽ پنهنجو پاڻ ۾ اڻڇٽو رهي ٿو... اسين پنهارا سنڌي... هيءَ ڀوسيءَ تي، ٻين جانين سان ملي، پنهنجن ريتن رواجن ۽ جيئڻ جي ڍنگ کي حالتن موافق بدلائي جيئڻ جي ڪشڪش ۾ مصروف آهيون....

هن مجموعي جي لاءِ ڪهاڻين جي چونڊ ۽ ڏسجي ٿو ته انهن اصولن جي روشنيءَ ۾ ڪٿي وئي آهي، جن جو مجموعي جي ايڊيٽر ذڪر ڪيو آهي. ان ڪري ايڊيٽر جي خيال ۽ نظرين کي سمجهڻ خود مجموعي ۾ آيل ڪهاڻين کي سمجهڻ ۾ وڏي مدد ڏيندو. شيار جي لمبيءَ سمبادڪه جي ڇنڊ ڇاڻ ڪجي ته هيٺيان مکيه نڪتا نظر ايندا:

(۱) "نئين ڪهاڻي" آزاد طبع آهي. زندگيءَ جي ڪهن نظريي سان وعادار ڪانهي.

(۲) ”نئين ڪهاڻيءَ“ ۾ زندگي جي ڪنهن نظريي جو اظهار نه هئڻ ڪري.

(۳) ”نئين ڪهاڻيءَ“ کي (الف) ڪهاڻي جي ڪاسب (ب) جو فڪر نه هئڻ ڪري. (ب) تنقيد کي نظر انداز ڪرڻ ڪري. (ت) ڪهاڻي پڙهندڙن کي پسند اچي ٿي يا نه، سو لحاظ نه رکڻ ڪري. (ث) ادبي روايتن جو خيال نه رکڻ ڪري. (۴) آئنده بابت ڪابه سهڻي اميد رکڻ بڪواس آهي. (ه) اڄ جو انسان زندگيءَ کان پڇي نٿو، ان جا تصور ڏوٿي ٿو. جيسين مري، تيسين جيئي ٿو. (۶) انهيءَ بيان ظاهر آهي ته اڄ جو انسان زندگيءَ کي فقط برداشت ڪري ٿو. ان کي بدلائڻ جي جدوجهد نٿو ڪري. (۷) اڄ جو انسان فقط اڪيلو سهي، جيئي مري ٿو. گڏيل ڪوشش، جدوجهد ۽ واڌاري جي ڪا ڳالهه ڪانڌي.

شيام پنهنجي سمپادڪيءَ جي بيان ڪيل اصولن جي انهي سمپادڪيءَ ۾ ئي گهڻي ڀاڱي عملي ترديد ڪري ڇڏي آهي. هو آلوچڪن (نقادن) تي ڪفر جي فتوا ڏئي هڪدم اڳين، پوين ۽ نين ڪهاڻين تي، فن ۽ ڪلا تي، تاريخ تي بلاڪ زندگيءَ تي لمبي چوڙي آلوچنا (تنقيد) شروع ڪريو ڏي. هو نئين ڪهاڻيءَ کي آزاد طبع ٺهرائي وري ويهي انلاءِ بڪ سان سڃاڻي، بڪ - چيٽنا، من - چيد وغيره جا ايڪ شرط لڳائي ٿو.

هو نظرين کان آجوهڻ جي گهر ۽ دعوا ڪرڻ کان پوءِ هڪدم پنهنجا خاص نظريا پڙهندڙن ۽ ڪهاڻيڪارن تي سڙهڻ لڳي ٿو.

هو بزرگ اوليائن جي آدرشن جو لحاظ نه ڪرڻ جو حڪم ڪرڻ کان پوءِ خود ئي بزرگ اوليا پنهنجي زور شور سان پنهنجا آدرش بيان ڪرڻ لڳي ٿو.

فن ۽ ڪلا بابت دنيا ۾ ٻه نظريا، ٻه فلسفا، ٻه آدرش موجود آهن. هڪڙو هيءُ ته ڪلام ۽ فن زندگيءَ جي تقدير به

آهي ته ان جي پر لاء به زمانو، اها زمانن جي پراڻن جي لاء به آهي ته ان جي سونهن ۽ چڱائي جو قصبو ۽ اسان جي روشن مستقبل ۾ ايمان جو ثبوت به. ڪلا ان روشن مستقبل تي به ڪم ڪرڻ ۽ حاصل ڪرڻ جي جدوجهد ۽ سگهه ۽ سڀني جي اڳواڻ جهنڊو کڻي هلي ٿي، پهرين باغي لڙڪار ڪري ٿي، پهريون زخم کائي ٿي، پهريون وار ڪري ٿي ۽ پهرين جيت حاصل ڪري ٿي. ڪلا اها طاقت ۽ شڪن آهي جا کي سائنسي جو وڏو موجب: ”يگ (زمانو) بدلائي سگهي ٿي، نئين يگ کي جنم ڏيئي سگهي ٿي. اها شڪن جا اياز جي کين جي مٿي گونج کي پنهنجي وطن ۽ پنهنجي دور جو سڀ کان مٿي ۽ شڪن وان آواز بنائي ٿو، جا لفظن کي انهن کان وڌيڪ پير ڪندڙ ۽ آوازن ۽ رنگن کي جا جادو کان وڌيڪ طلسمي قوت بخشي ڇڏي ٿي جا مهاڪوي ٺهڻ جو جي چوڻ موجب: سچ ۽ سونهن عدل ۽ انصاف جو اڪيلو دل ۽ گهرو ديس آهي.“

فن ۽ ڪلا بابت پيئونظريو، پيئونظريو، پيئونظريو آهي، ته ان کي حاڪم ۽ قورو طبقن جي نظرياتي حرم سراج جي سرپرست ۽ چٽا وروڌي عوام دشمن آدرشي ڪوئي کي سينگاريندڙ وڻڻا ٿي رهڻ کپي. کيس سچ ۽ سونهن انصاف ۽ نيڪي خلاف ٽڪي بلوار طور استعمال ٿيڻ کپي. جي انهن نه ٿي سگهي، ته هو ڪلا جي شڪن کي ٽوڙي ڇڏجي، ان جي تيز ڌار کي مڏو ڪري ڇڏجي، ان جو قدرتي طور جيئانهن رخ هڻ کي کيس اتان ڦيرائي ڇڏجي، کيس بتال ڪجي، گمراه ڪجي، وانڙو ۽ بي اثر ڪجي، جيئن اها خصي ٿي هجي، منجهانئس ڪي به نه سرجي، نه آسري، ۽ نه نسري. فن ۽ ڪلا بابت حيترا به ”نظريا“ بيان ڪيا وڃن، انهن کي ڪهڙا به لفظي ريشم پهرايا ۽ آڌري انهن اودايا وڃن، اهي سڀ ڦري گهري وڃي انهن ٻن نظرين مان هڪ سان ملندا.

سوال آهي ته شيام جو بيان ڪيل فني فلسفو ۽ ڪلائمڪ آدرش انهن ٻن نظرين مان ڪنهن سان مٺي ٿو؟

شيام آزاد طرح، ڪنهن سان ٻول ۽ نه ٻڌل ۽ ايماندار
 ڪهڙيءَ جي پرواز جي اوت ۽ ڪلا جي پهرين عوام-دوست،
 جناوادي نظريي ۽ آدرش هو زبردست پرواز ٿو ڪري.
 غيرجانبدار اديب جي پردي ۾ هو بيحد ڪٽر قسم جو
 طرفدار اديب آهي. البته هو انهن نظرين، انهيءَ سوچ جو حملي
 آهي جيڪا جتنا ۽ عوام کي پنهنجي ادب جي سهاري، رهبريءَ ۽
 پل کان محروم رکڻ گهري ٿو.

لکندڙ جي ضمير جي آزاديءَ جي نمري جي اوت ۾ هو
 سماجي هوش رکندڙ لکندڙن کي سندن ضمير موجب لکڻ جي آزادي
 کان محروم ڪرڻ گهري ٿو ۽ اڻوچڪن جي ڪلا جي اوت ۾ هو
 پڙهندڙن کي چٽا - وروڌي ساسراجوادي لکندڙن بابت آزاد راءِ قائم
 ڪرڻ کان اڻ سڌيءَ طرح مع ٿيو ڪري ۽ ڊيڄاري ٿو. ٻين
 اڻوچڪن تي چوه چڙهي هو حقيقت ۾ الوهنا جو ميدان فقط پاڻ لاءِ
 ۽ سندس هر خيال ليکڪن لاءِ محفوظ رکڻ گهري ٿو. ڪهڙيءَ ۾
 مارڪسواڊي پرهاري کي نڪڻ جي بهاني هو انهن ڳالهين جو پرواز
 ٿو ڪري، جي ساسراج کي بچائين ۽ هتي ٿيون ڏين.

اڄ جيڪڏهن ڪو ماڻهو صفا نابين ناهي يا ايماندار
 وهان زوريءَ اکيون بند ڪري ٿو هلي، ته هو اهو ڏسڻ بنا رهي
 نٿو سگهي، ته اڄ هيءَ سموري ڌرتي هزارن ميلن ۾ پکڙيل هڪ
 شاهي ميدان جنگ بنجي چڪي آهي. جنهنجي ٻي ٻي تي هر قسم
 جي هٿيارن سان هر قسم جي ويڙهه چالو آهي.

هڪ طرف ڏکويل ماڻهو، پڙهيل طبعا، ستايل قومون آهن،
 ته ٻئي پاسي ڏکونيندڙ ماڻهو، پڙهندڙ طبعا ۽ ستائيندڙ قومون آهن.
 ان جنگ ۾ هر ڪو ڄاڻي ٻي يا اڻ ڄاڻائيءَ ۾ ڀڄڻ ڪنهن
 نه ڪنهن پاسي ضرور آهي. ڪوبه غيرجانبدار ڪونهي. گهٽ ۾
 گهٽ سچو فن ۽ سچي ڪلا هرگز غيرجانبدار ناهن. سندن روح
 جو ريلو، اندر جو آواز ۽ پائهن جو پل هميشه جيان ڏکويل،
 پڙهيل ۽ ستايلن سان آهي.

ڏکونيندڙن، پڙهيندڙن ۽ ستائيندڙن کي اها خبر آهي
 پنهنجي هڪ ڪلا جي مارئيءَ جو سبب ٿوڻ ۽ ٽائيس مظلوم
 ماروئڙن جي نانگهه ۽ ذات چڏائڻ لاءِ هزارين جيلا هلائي کيس
 گمراه ڪرڻ گهرن ٿا.

”آزاد فن“، ”ان - ڪميٽي ڪهاڻي“ ”الوجنا سان دشمني“،
 ”مارڪسوادي پرچار“ جي مخالف انهن سڀني دلفريب دليلن ۾
 هڪڙي ئي گهر لڪل آهي - فن حق جو پاسو نه وٺي.
 هو فن جو ڌيان ان مقدس ۽ پاڪ تاريخي سگهرش ۽
 جدوجهد تان هٽائي کيس جنس، من چيند، خود قياسي ۽ جي ڏهڻ
 ڏانهن منهن ڏيڻ گهرن ٿا.

”سپاڻي ابي بقائي“ سان رڳيل آهي. ايندڙ وقت لاءِ آڻائڻو
 رهڻ جو فلسفو بڪواس آهي. ان تي ٽڳڻ کان - چيت رهو! ان
 نيري جو مطلب صاف آهي. ان جو مطلب ماڻهن کي اهو چوڻ آهي
 ته ”توهانجي تقدير اصل کان خراب آهي. کڻي ڇا به ڪريو. اها
 نڪا اڄ بدلي، نڪا سڀا، اجايو پاڻي هلاڪ ڪندا. پنهنجي
 نقير سان لوڻ چڏي ڏيو!

ڏکونيندڙن، پڙهيندڙن ۽ ستائيندڙن سان تڪرار نه
 ڪريو. رڳو ويڻا سهو! جيستائين جيترا آهيو تيستائين اها سزا
 ڀوڳڻي آڻو.“

واشنگٽن کان وٺي ٽرڪيو تائين، ڪيپ ٽائون کان وٺي
 ڪناڊا تائين، سامراجي ۽ سندن ايجنٽ اهي پوائنٽا نعرا هڻي ماڻهن
 کي هيساڻي ڏيچاري ۽ ذهني اهاج پٺائي هٿيار ڏنا ڪرائڻ ۽ ڏاڍ
 جي ڪوٺڻ کي ڪيرڻ کان بچائڻ گهرن ٿا.

نئين بگ (زمانو) جڏا نوان ملان ۽ پنڌت، نوان ڀوپا ۽
 نوان جادوگر لکين ورهين جي پراڻي رينگت کي کڻي وڃن.

”گول نه ڪريو! گول نه ڪريو! ڪجهه ٿيندو سڀ اوهان
 جي اعمالن جي شامت آهي. توهانجي ٿل نصيب جي خرابي آهي.
 ٻي ڪنهن جو ڏوه ناهي! پراڻي پچار نه ڪريو! وڃي پنهنجو اندر

صاف ڪريو (من - چيد ڪريو) ته ته دين ڌرم کان تڙجي ويندا.
ڪافر ٿي پوندا! (ڪلا - وروڌي، مارڪسوادي، پرچار وادي، الوچڪ
ٿي پوندا!)

اهڙيءَ ريت هو ماڻهن جو انسان ذات جي اعليٰ آدرشن،
آئيندي جي ايندڙ مان ايمان ڪڍي کين پنهنجي گڏيل ڪوشش،
ٻانهن جي ٻل، سنگهرش ۽ جدوجهد کان نااميد ۽ مايوس ڪري،
گمدي ۽ ڊرپوڪ بنائي کين پاڻ تي قينس کائيندڙن، ميڪ مرڪ
ڪندڙن، روئي هٿيار ڦٽا ڪري، پيش پوئڙن ۽ ڪوئن وانگر ذهني
پرن ۾ لڪل پاڇو ڪڍڻ جو چڙوچڙ هجوم بنائي، کين ساراج جو
آسان شڪار بنائڻ گهرن ٿا.

انهيءَ پرچار ذريعي هو هر هٿ ڏهي طور گمدي پوڻي ۽ جا
اهڙا دها ٺاهين ٿا جن ۾ خود مطلبي، بي ايماني، چنڊا - دشمني ۽
فرقي پرستي جا زهريلو جيوڙا پلجن ۽ ٺهجن ٿا.

هن قسم جو پاڇو ڪڙ ۽ خصي ادب اهو سڪا، گهر آهي،
جنهن مان اڳتي هلي وطن جا غدار، ساراجي، ايجيٽ ۽ فاشسٽ
حيوان ڀرتي ٿين ٿا.

شيام باربار ”نئين“ ڪٽڙيءَ جو ذڪر ڪيو آهي. هن
”نئين“ ڪٽڙيءَ ۽ ان جي لڪندڙ جون ڪي خاص نشانيون ڏسجن.
مثال طور هن ”نئين“ ڪٽڙيءَ جي لاه سڀ کان پهريون ۽ لازمي
شرط آهي ته لڪندڙ پنهنجي ٻولي اصل نه ڄاڻي. ڪٽڙي جي ٻولي
غلط ۽ ڇريل هجي. جئن ڌاريان سيڪڙا ڳالهائيندا آهن. ان غلط
۽ ڇريل ٻوليءَ کي دادلن ۽ ريزائن ٻارن وانگر ڪوشش ڪري
وڌيڪ بگاڙجي ۽ آبتو سبتو ڪجي. پوءِ وري اهو ٻڌائڻ لاه ته اسين
اها ٻولي لاچار ٿا ڳالهائون، ته ته اسان جون اصل ٻوليون ڪي
ٻيون اڃا به اوچيون ۽ شاهي ٻوليون آهن، سڄڻ سولن سنڌي اکرن
جي بدران اهڙا لفظ ٺاهجن، جن جو تڙ ريلو ۽ سر ٻاڪرو هجي
يعني اڌ سنڌي ته اڌ هندي. ڳالهه چاهي مرد وائڻ هجي پر انداز
هڪڙو زناتو ۽ نغريلو هجي، جنهن ۾ قديم زماني جي هدي

نٽڪي شاعريءَ جو رنگ شامل هجي.

هن 'نئين ڪهاڻي' جي ٻي خاصيت اهي نئين اسٽيل، ڪهاڻيءَ ۾ خواستخواه دم، پورا دم، عجب ۽ سوال جون نشانينون، ڏنگيون، پڙيون ۽ خال هجي.

ٺي خاصيت اها ئي ٿي، ته پڙهندڙ کي جيترو گهٽ مطلب سمجه ۾ اچي، جيتري وڌيڪ بوريت ڏيئي سگهجي، جيترو وڌيڪ ڪڪ، جيترو وڌيڪ بيزار ڪري سگهجي اوترو ڇڱو، ستان ڪو مچڻو پڙهي. واس انهيءَ غلط ڇڙيل، بگڙيل، ملاوت ڪيل، جهليل، اڻ وٺندڙ ۽ خصي ٻوليءَ جو رڻ جهلجي ۽ غلط صورتبختيءَ، دم، فل اسٽاپ، ڏنگين، سوالن، عجب جي نشانين ۽ خالن جا اڻنگ پيچرا لٽاري ڪنهن مطلب جي منزل تي رسي وڃي، انهيءَ لاه ڪوشش ڪري ٻوليءَ جي ڪرنڪهي جو هڏو يعني گراسر ٽوڙي ڇڏجي ۽ جملن جون سسيون ۽ پيڙيون، هڏيون ڌار ڌار ڪري ڇڏيون ته جيئن خبر نه پوي ته ڪهڙي شيءِ ڪٿي ۽ ڪنهن سان ڳنڍيل هئي.

انهيءَ مڪمل ٻوليءَ کي سڻ ۾ جيتري ڏکيائي ٿئي، اوتري ئي اها ڪهاڻي وڌيڪ نئين ۽ وڌيڪ ڪامياب سمجهجي. ڪنهن ڪهاڻيءَ جو بلڪل سمجه ۾ نه اچڻ اعليٰ فن جو ثبوت ليکبو آهي ۽ لکندڙ وڏي فخر سان لکندو آهي ته ڳالهه هن کي سمجه ۾ اچي يا نه اچي تنهن سان منهنجو واسطو ڪونهي. ۽ انهيءَ خوبيءَ جي انٽر راشٽري رتي کي اڻ ڄاڻن اڳيان وڌيڪ ظاهر ڪرڻ لاه انگريزي سند به پيش ڪبي. — Incomunaca bily

جنهن ڪهاڻيءَ جو ڪوبه مطلب نه اچي يا اهڙو هجي جو 'نڪريءَ' کي سور ٿيا ڄاڻي ڪني' وارو مثال ياد ڏباري، پوءِ چئبو ته اها نئين ڪهاڻي فن جي ستين آسمان کي چهي چڪي. ان کان پوءِ ان جو لکندڙ قلم کي ٻٽ تي اچائي ڇڏي. وري ان قلم سان پيو ڪجهه لکي ان ڪهاڻي جي شان کي گهٽ نه ڪري.

نئين ڪهاڻي ۽ لکڻ منهن جهڙي تهرې جو ڪم ڪونهي.
ان لاءِ خاص ”نئين“ لکندڙ ”نئين“ ماڻهو بلڪ ڇٽڪي سنڌي ۽
”نئين چيز“ جي ضرورت آهي.

نئون ڪهاڻيڪار سڌائڻ لاءِ سڀ کان پهريائين اهڙو ضروري
آهي ته کيس پنهنجي اهميت جو پورو احساس هجي، کيس يقين هجي
ته دنيا جي سموري ڄاڻ ۽ ڏاهپ مٿس ختم آهي. سڄي ڌرتي سندس
فن (ڪلا) جي سڱن جي آڌار تي بيٺل آهي. جو جيتري ڦوند ۾
پرچي سگهي، سو اوترو وڏو ڪلاڪار.

ٻيو ته سندس منهن تي رڪ ڇڙهيل هجي، سندس ڏانءِ پريل
سامبر وارو پوز ڏسي ٻين کي ڪيتري به ڪل يا بچان اچي، پر عمر ۽
جي منهن تي سر به نه هجي.

ٽيو ته سندس نئين ڪهاڻي ۽ جوائن اٿي نه اٿي، هر ۽
جو زور هجي ٻڙي تي. اهڙو ”ڪلاڪار“ شل نه ڪا ”نئين“
ڪهاڻي لکڻ جي ڪئي ماري وجهي، بس پوءِ اسانجو تيسمار ڪن
ڏسندا ته پگهر ۾ شهر، منهن ۾ شور، سڄي جهان تي اڌ انگريزي،
اڌ هندي گارلين جو ڌوڙيو، هٿ ۾ ڪاميو ۽ سارتر جي چوڻين جا
سونڌا، نرا ڪٿيو وڙهن لاءِ تيار ٿيو بيٺو هوندو هي. ”خبردار جي
ڪنهن منهنجي ڪلا تي اعتراض ڪيو آهي.“

اسانجو نئون ڪهاڻيڪار پڙهندڙن جي مٿي بند ڪرڻ
لاءِ ڪهاڻي ۽ جي منهن ۾ ٿي نوٽ لکي اعلان ڪندو آهي، ته جيڪو
به پڙهندڙ سندس ڪهاڻي ۽ کي سمجهڻ يا پڙهڻ جي ڪوشش
ڪندو، تنهنکي نقاد يا آلوچڪ لهرائي، نقادن ۽ آلوچڪن لاءِ
”نئين ڪلا“ جي قانون ۾ مقرر ڪيل تعدي ڪئي ويندي. تنهن
ڪانسواءِ نئين ڪهاڻي ۽ کي سورن جو ڪهن کان سلامت رکڻ لاءِ
ان جو ويسو ڪرائبو آهي. ان جي آسپاس ”نئين ڪلا“ جي وڏن
گهرن جا منتر چڙها آهن، جن کي پڙهي ڪنهن کي به هٿ نه ٿيندي
جوکڻي اها جاچ ڪري ته مطلب ڳالهه جو ڇا آهي.
شيام چوي ٿو ته سندس چونڊيل ڪلاڪار نوان آهن.

ڏهن ٻڙهي ڏسبو ته سواهه هڪ اڌ جي (گڏو، اٿند) ٻيا سڀ ٻڙا،
ٻوڙا، مڏي خارج آهن. هو ايترا ٻڙا آهن جهڙا ”قال قولوا“ جو
ورد ڪري ويساھ وسول مالهن تي ڪوڙو رعب وجهندڙ مڪيل
ملان ۽ جستمندر جي گڏ ڪپيندڙ لوگي پنهنجي ۽ ”فدوعان فاسلن“
جو بي، قصد رنگت مچائيندڙ اردو ۽ سنڌي ٽڪيندڙ شاعر.

وڌيڪ وڌ سندن فائدي ۾ اهو چئي سگهجي ٿو ته هو شايد
ادبي ڪٽنب ڪرڻ ۽ رپ وان ونگل آهن. جي صديون اڳ
واري ماحول ۾ ستا هئا ۽ اڃا اڪ ڪانه کلي اٿن.

هنن ستل ماهرڪارن کي اڃا تائين اهو سماء ڪونه ٻڌو
آهي، نه ڪو دنيا ۾ ايشيا نالي ڪنڊ به آهي، ڪي ايشائي، آفريڪي
۽ لئٽن آمريڪي ماڻهو به آهن، جي يورپي ۽ آمريڪي سامراجين
کي تاريخ جي اسٽيج تان ڌڪي پاڻ ان تي قبضو ڪري رهيا آهن.
سندن ڪنن تي عوامي جنگ جي معاهدن جي مڙج ڪندڙ قدمن
جو پڙاڏو به نه پهتو آهي. کين اڄوڪي دور ۾ ادب جي اعليٰ پند،
ان جي انقلابي حيثيت ۽ ڪارنامن جي خبر نه پئي آهي. کين خبر
نه آهي ته اڄ ڪلهه جو قلم واقعي تلوار ڏان وڌيڪ طاقتور آهي. اڄ
قلم جا ڌڻي انقلابي مورچن جو مهر وارو دستو بڻيا پيا آهن. کين
خبر نه آهي ته اڄ اوڀر جي هوا اولهه جي هوائن ڏان زور آهي.

اڄ اوڀر جا بکيا، هيٺا، ڏکيا، بي حال ۽ بي وسيل ماڻهو بکر،
ڏکڻ، هيٺين ۽ ڪمزورين جي ٽنڊورن ۾ ٽپي، رڪ ٽپ سامراج ۽
سنڌس دلالن جي سياسي سماجي ۽ تهذيبي مورچن تي طوفاني هلائڻ
ڪري رهيا آهن.

اڄ رجعت پرستيءَ جي اولهه ٽپي سامراج ۽ سمجهه جون
ڪنوٽيون وارو وار لڳايو پيو آهن.

هو آزاديءَ ۽ سجاڳيءَ جي شاهراه تي فاتحانه مارچ ڪري
اڳتي وڌندڙ جتنا جي مجاهد قافلي مان گوهي ڏيئي پڇي وڃي ستر
مرغ جيان سسيون مٽيءَ ۾ لڪائي، پاڻ تي قياس ڪائڻ، ڪجهه
ڪرڪڻ ۽ ميڪ ميڪ ڪرڻ وٺا آهن. انهن پاڇوڪڙن مان

کي مورگو ۱-۴-۱۰۰۰ جي ڀرڻ مان ان قافلي تي پهچي ۱-۴-۱۰۰۰ پهڪرا نه
اڇلائي قافلي ۾ ٿڌو ٿو وجهي ۽ مڃهائڻ، ڪن ئي پرغلائي ٻڌي ۽
پرن ڏانهن اٿڻ جون ڪوششون ٻڌا ڪن.

اسانجي هنن نون ڪهاڻيڪارن مخالف نمونن سان ساڳئي
ٿي موضوع تي لکيو آهي. جنهن تي، جنسي لاڳاپن تي. ائين ٿو
لکي، جن کين پيو ڪوبه موضوع، خاص ڪري اجتماعي دلچسپيءَ
وارو موضوع يا ڪردار ڪونه ٿو سڃاڻي، يا موزون لکي.

هو چڻ ته پيلي جي وچ ۾ بيٺا آهن ۽ چوڻ ٿا 'هتي ته رڳو
وڻ آهن! پيلو ڪٿي آهي؟' هو ڀارت جي ڪروڙين انسانن جي
سنگهرش ۽ جدوجهد جي وچ ۾ بيٺي هون ٿا. 'هي ته رڳو سائو
آهي! هيرا ڪٿي آهن؟ هي ته رڳو فرد آهن. جڏا ۽ عوام ڪٿي
آهن؟'

من - چيد سندن دلچسپي اسٽائيل آهي. ڪاش کيس نمرود
مردن، اگهاڙو ٿي پيو ڪي ياد ڪندڙ پٽن، پيءُ سان عشق جهڙو
انداز اختيار ڪندڙ ڌيئرن وغيره کان ڪهن ڪهن وقت فرصت
ملي ها ۽ هو ڪن ٻين ڪردارن جو به من چيد ڪري سگهن ۽
ڪاش هو ڪهن پروفيسر ملڪاڻي ۽ جهڙي سنڌي بزرگ
جو من - چيد ڪري ڏيکارين ها، ته هو ڇو ۽ ڪيئن هن عمر ۾
هند سنڌ جي ادب جو ذرو ٻڙو پڙهي، پروڙي، هٽ، هٽ، ٺٽي
وڌي جي رهبري پيو ڪري. ڪنهن کي شاباس، ڪهن کي نصيحت،
ڪهن کي صلاح - سڏي جي مٿي تي بزرگي ۽ شرف جو مٿ
رکيو وينو آهي.

ڪاش ه - و هري دلڪير جهڙن جو من - چيد ڪري سگهن
ها، ته ڪن ۽ ڪهڙن جذبن سان هن ادي عيسيٰ جي خط جو
جواب لکيو هو. ڪاش هو ڪلا هر ڪاش جو من چيد ڪري سگهن
ها، جنهن جنگ جي زماني ۾ جڏهن سڀ ٻاگيل ٿي پيا هئا، تڏهن
اهو عظيم ڪلا جو ٺڪرو خانيو هو، جنهن ۾ جنگي جنون ۾
ورتل ٻار آخر بندوق ٿئي ڪري هوي ٿو. امان مان اڳتي بندوق

سان راند نه ڪندس!

۽ ڪاش ڪو اياز جي من جي سام ٻروڙي ها، ته هن ڪئن
۽ ڇو پنهنجو سر واڳهه جي واٽ ۾ وجهي "نارائن شيام" نظر لکي،
پاڻ ڪسي، "ڏم ڏيهائي" ڏي سنڌا ميهه ميهڻا واري وٺل ۾ وجهي،
ڪلا ۽ فن جون ست پٿريون آجيون ۽ پنهنجون ست پٿريون ميهڻي-
هاب ڪري ڇڏيون!

هڪڙي "نئين" ڪهاڻيڪار اعلان ڪو آهي ته سنڌي
ٻولي سندس ڪلا جي ڀرپور اظهار جي طاقت نٿي رکي، تنهنڪري
کيس ٻولي ۽ ڪسي ڇيري ان مان نئين ٻولي ٺاهڻي پوندي. ڪاش
انهن ڪهاڻيڪارن کي عام سنڌين جيئري ۽ جهڙي سنڌي ايندي
هجي ها!

سپيادڪيم سان معلوم ٿو ٿئي ته هي شريمان اڳوڻن سنڌي
لکندڙن کي ليکڪن ٿي نٿا. نلي پٽ چاهي نوان جامڙا قليچ، ديوان
ڪوڙيمل، پرماتند ميوارام، لعل چند امر ڌڻي مل، جينمل پرمرام،
پروفيسر ملڪاڻي ۽ ٻين انيڪ جبل جيڏين ادبي هستين جي ڏنل
ورثي کي حقارت جي نظر سان ڏسن ٿا.

سنڌ جي سنڌي لکندڙن ڏانهن سندن رويو به بلڪل ساڳيو
آهي. مطلب ته مورن جو هي اولاد ڪانون جي ڇال تي موٽ
ٿي، اهڙي ڇال هلڻ لڳو آهي، جنهن کي ڏسي ڪنو به ٿڪا ٿيندا
هوندا.

"ڪنڊر" جيون اڪثر لکڻيون آفريل پٽن ۽ سندن قلم-
هلائيندڙ ڪماشتن جون ڪٿيون اوڳرايون ۽ اڻوڪا ڏياريندڙ آئينون
آهن، جن کي سنڌي ڪهاڻيون سڏڻ هند ۽ سنڌ جي ڪهاڻي ۽ جي
شاندار ۽ روشن نالي ۽ ناموس سان سخت زيادتي ٿيندي.

ڪوڙي ڪلا ۽ نقلي اسٽائيل جي قيدخاني ۾ ازخود سزا
ڀوڳيندڙ انهن قيدين مان اڪيلي، اهم ۽ سنجيڊي لکندڙ گني سائين ۽
جي لفظن ۾ هنن لاءِ فقط اها دعا ڪري سگهجي ٿي ته: "او ڀرپو،
هنن کي معاف ڪر! هو نٿا ڄاڻن ته ڇا ڪري رهيا آهن!"

(سپٽي ۱۹۶۹ع)

انٽرويو

پنل: مسعود نوراني، فقير محمد لاشاري،
هدايت منگي، عبدالرحمان نقاش.

مسعود نوراني: (انٽرويو جي ابتدا ڪندي ۽ رسول بخش ڏانهن نهاريندي) اسان کي پهرين اوهان پنهنجي اوائلي زندگيءَ بابت ڪجهه ٻڌايو. اوهان ڪڏهن ۽ ڪٿي پيدا ٿيو؟ ڪٿي ڪٿي تعليم حاصل ڪيو؟ ڪهڙن ڪهڙن استادن ۽ شخصيتن سان ان عرصي دوران اوهان جو پالو پيو، يا متاثر ٿيو؟ ان دور جا ڪي خاص واقعا به ٻڌايو جن اوهان جي زندگيءَ تي اثر وڌو هجي؟

رسول بخش پليجو: (اڳيان پيل نان مان ٽڪر چني، وات ۾ وجهي، کير جي گلاس مان ڍڪ ڀري، ڪجهه دير لاءِ نان کي چڙيندي ماضيءَ ۾ گم ٿي وڃي ٿو. چڻ گذريل اڃاٽ جون ڪڙيون ملائيندو هجي. ان عرصي دوران، رڳو سندس ڇاٻن جو آواز ڪمري جي خاموشيءَ کي ڀريندو رهي ٿو. اوچتو ڇاٻن جو آواز ڪجهه دير لاءِ ٽمجي وڃي ٿو ۽ هو نهايت خوداعتماديءَ ۽ پنهنجائپ واري لهجي ۾، سوال جو مقصد پوري طرح سمجهندي، تفصيل سان ٻڌائي ٿو) آئون ۲۰ جنوري، ۱۹۳۰ع تي ڄائس. منهنجي ڳوٺ جو نالو ننيوات آهي، جنهن جي ڀرسان جگشاهيءَ جو شهر ۽ ريلوي اسٽيشن آهي. اهو ڳوٺ ٺٽي ضلعي ۾ آهي. منهنجي والد صاحب جو نالو علي محمد آهي. منهنجي تعليم هڪ اهڙي مڪتب کان شروع ٿي، جتي رڳو قرآن شريف پڙهائيندا هئا. (ٿوڪ واري لهجي ۾، مطلب انگيز نگاهن سان سڀني ڏانهن نهاريندي). اتي سنڌي پڙهائڻ جائز ڪونه هئي! سنڌيءَ کي ڪٽ مٽ چوندا هئا. پر منهنجو ڏاڏو جيڪو پاڻ ان پڙهيل هو، سو وڃي ملا هلا وئي آيو. ٺٽي وارو مولوي سڳورو به انهن ملن ۾ شامل هو. پوءِ اچي ان ڳالهه تي جهڙو ٿيو

تم، ”سنڌي پڙهن (مذهبن) جائز آهي يا نه!“ ڳالهه وڃي فتويٰ
 ٺاهڻ پئسي! (گيت ڏيئي ڪافي دير کان ڇڙيل مانيءَ کي نڙيءَ
 کان هيٺ لاهيندي) پوءِ الائي ڪيئن منهنجي ڏاڏي اهـ و منهنجي
 ڪيو! (منسوب ڪيو) ۽ فتويٰ ورتي ته، ”قرآن شريف سان گڏ
 ’گيت ميٽ‘ به پڙهي سگهجي ٿي!“ اهڙي طرح اتي سنڌي تعليم
 شروع ٿي. پر تنهن هوندي به جيڪو مڪتب جو (مهم) ميان جي
 محمد طيب هو، تنهن جو اسان کي حڪم هو ته، ”جڏهن گهٽ
 جو ڪو ماڻهو مڪتب جي ڀرسان لنگهي ته اوهين زور سان قرآن
 شريف پڙهجو.“ (زير لب مشڪندي) مثلاً، (اسين) ”الف زير ان“،
 نبي زير نبي.“ جهڙو ڏئي پڙهندا هئاسين. ته خبر پوي ته اسين
 رڳو قرآن شريف پڙهون، ”گيت ميٽ“ ڪونه پڙهون!
 سنڌيءَ جو مسئلو وري هيءُ هو ته حڪومت (مڪتب وغيره کي)
 گرانٽ ڏيندي ئي رڳو سنڌيءَ جي (تعليم) جي ڪري هئي. ميان
 طيب رڳو سنڌيءَ جا ٻه درجا پڙهيل هو. (ظرافتي انداز ۾). هن
 کي حسابين جو جوڙ ۽ ڪٽ ته ايندي هئي، پر ضرب ۽ ونڊ ڪونه
 ڄاڻندو هو! ان لاءِ هو حيدرآباد ويو ۽ ضرب ۽ ونڊ سکي آيو ۽ پئي
 سال اچي اسان کي ضرب ۽ ونڊ سيکاريائين! اهڙي طرح ئي درجا
 سنڌيءَ جا پڙهيس. تنهن کان پوءِ جنگشاهي ۾ آيس ۽ اتي چوٿون
 درجو پڙهيس. منهنجي استاد جو نالو محمد شاھ هو. ازان وري
 اسڪالر شپ جو امتحان ڏيڻ ٿي ويس ۽ پاس ٿيس. پوءِ ٿئي ۾ ئي
 پڙهن لڳس. اتي آئون، ٿئي جي هڪ مشهور گهراڻي عابدائين جي
 گهر ۾ رهندو هوس. اتي پڙهيس، پر دل ڪانه لڳي، ڇو جو جنهن
 جي گهر ۾ رهندو هوس، ان جو ناليو ڀاءُ سونگي هوندو هو ته
 ”پڪريون چار“. هو مون کي پڪرين جي ڪم سان لڳايو ويندو
 هوندو هو. تنهن ڪري مون کي روزانو مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي
 پڪريون چارڻيون پونديون هيون. انهن پڪرين جو کير وري مون
 کي دڪانن تي ڏيڻو هوندو هو. هو مون کي ٻيا به ڪم هوندو هو،
 ان ڪري آئون اسڪول وقت تي وڃي نه سگهندو هوس. ان ڪري

اسڪول جي ٽن درجي جو ماسٽر صاحب مونجي ٽيوشن ڏيندو هو. پهرين درجي جو ماسٽر مائٽس ڊاڪٽر داس زبردست ماسٽر هو، ٻئي درجي تائين به هلاس، پر ٽين درجي ۾ گڙهڙ ٿي پئي.... نوراني: توهان ٻڪريون ڪير ڪري عرصي تائين ڇاريون؟ ر.ب. ٻڌجو: سال کن ڇاريون ڪيون. گئون ته اسين گهوٽ ۾ ڇاريندا هئاسين. (زاحيم انداز ۾) ائين ئي اسان جي دل ڇوندي هئي ته ڀڄي وڃي گئون پئون ڇاريون، گاهه ته اسين ننڍي هوندي کان ئي ڇاريندا هئاسين. منهنجي ته ڏيوت ڇوڻي هوندي هئي ته گاهه ڇاريان. بهرحال ان ڪري اسڪول ۾ دير ٿي ويندي هئي. اسان جو استاد صالح محمد انهن شاگردن کي چڱي طرح مار ڏيندو هو، جيڪي گهڻا ڇاريندا هئا. اهي ڇوڪرا وري سائين ۽ وٽ ٽيوشن وٺندا هئا. (گهڻا جو) اهڙي چونڪارو هو. اهڙي طرح مون به وڃي ٽيوشن ورتي ۽ مار ڪجهه گهٽ ٿي. پر دل ڪانه لڳي. اسڪالرشپ جو امتحان ڏنم، پر پڙهيو ڪونه هوس، ان ڪري فيل ٿي پيس. تمام ردي مارڪون ڪنيم. پوءِ وري پڌم ته ڊاڪٽر علامه دائودپوٽو اسڪالرشپون ٿو ڏي ۽ تمام رحمدل ۽ مهربان آهي. (وري ڪجهه ياد آڻي ٿي تلخ لهجي ۾) مونکي پنهنجي گهوٽ سان سخت نفرت هوندي هئي، ڇاڪاڻ جو روزانو مايون سوچڙا پيون کائينديون هيون ۽ ٻار پيا کڻيا هئا. ڇوڪري، ٻار ۽ ڪٽي جي ڪيڙيگري (حيثيت) هڪجهڙي هئي، اهو سڄو ڏينهن پيا ماريا هئا. ان ڪري، سڄو ڏينهن رڙيون پيون ٿينديون هيون. بس سڄو ڏينهن فلاڻي جنيءَ کي مڙس پيو ماري! فلاڻي فاطمه کي فلاڻو مڙس پيو ماري! مٿي سان رت پيا گڙها هئا، سوٽون، ماساٽون، ڇاڇيون پيون ڪڍيون هيون! اسان جي مٿي سان رت پيو گڙهندو هو! اهو معاشرو اهڙو هو جو ڪنهن ڇوڪري، زال يا جانور کي ڪير به ماري وڃي ته ان کالاهه جو نوٽيس ڪونه وٺيو هئا شرفاءَ يعني شريف ماڻهو، ان کالاهه کي ڀرو سمجهندا هئا ته ڪو (شخص) انهن عيس کالاهين تي اعتراض ڪري! (پٿر پائي نموني ۾) ڪنهن به عورت جو ڍاڳ يا مڙس

ونشو هوندو هو ۽ ان جي اڳيان زال ڏي سهرو سس، ڪو مائٽ
۽ ٻاڙي جا ڪو ماڻهو ماري رکندو هوندو خبر هوندو هو جيڪڏهن
اهو مرد ڪپندو ڪونه هو، ته اها سندس بردباريءَ جي نشاني آهي
ويدي هئي! مون بههجي ڪهائي ۽ به اها ڳالهه آندي آهي.
نوراني: ڪهڙي ڪهائي؟

رب. هليجو: ”جتي سامه پري.“ (ڳالهه جاري رکندي)
بيدي جا سنگ ٿيندا هئا. پنهنجي ڳوٺ جا ته ڇا، پر ٻاڙي به جني
به سا ئي گهر هوندا هئا، اتان شادي ڪرڻ جي اجازت ڪانه
هوندي هئي. منهنجي ماءُ پڻ ٻاڙي جي هئي، تنهن ڪري اسان جا
پڻ ڏاڏا ڇوندا هئا ته، ”تون پنهنجن ناناڻن سان نه مل. اها
بي غيرتيءَ جي نشاني آهي، جو تون هن سان ملين ٿو. اهي پنهنجا
دشمن آهن.“ ۽ گهر وري هوندا هئا ڪل ڏهه يا پنڌرهن! تنهن ۾
وري ٻڙون گهرن جو! (ٻوڳ واري انداز ۾) هڪڙي گهر جو ٻاڙو!
هن گهر گهر سان لڳو پيو آهي، جڏو جنڊي سان مليو پيو آهي،
پر، ”هو غير آهن، اسين غير آهيون!“ وارين ڳالهين جي ڪري،
آئون ڇڻ سڄو وقت بي قاعدي رهيو آهيان. اسان ۽ بابا جي شادي
به بي قاعدي هئي، ڇو جو چاچي جي ڌيءَ ڪانه هئي! مامي جي
ڌيءَ ڪانه هئي! پڻي جي هئي. ٻاڙو ٿورو پيو هو. ناناڻن سان ملڻ
بي قاعدي! پڙهن بي قاعدي! (ڇاڪاڻ جو ماڻهو ڇوندا هئا) ته ”عربي
شا پڙهون، سنڌي ٿا پڙهون.“ مطلب ته پيو به سڄو سسٽم (نظام)
بي قاعدي هو. پيو ته مونکي جيڪڏهن ڪو ماريڻدو هو، ته آئون
پڻ ڇوڪرن وانگر ويٺو ڪونه هوندو هوس، پر پري وڃي، انهي
کي پٿر هڻندو هوس. تنهن جي ڪري، هسو وري منهنجي پويان ۽
آئون اڳيان اڳيان هڃندو هوس. مطلب ته آئون (ان زماني جي)
سڄي قانون جي خلاف ورزي ڪندو هوس، جنهن مونکي ڏک هنيو،
ان کي پري ڏن ڏک هڻندو هوس. ڪير جيڪڏهن، ڪنهن مائي
پاڻيءَ کي ماريڻدو هو ته مون کي سخت ڪاوڙ ايندي هئي، ڪيترا
دفعو ائين ٿيو ته جيڪڏهن، ڪنهن ماڻهو ڪنهن مائي ۽ ڪي

ماريو هوندو ته ان کي پاڪر پائي، جهنڊيون به جهنڊيون هئي، رهڻڙا به وقتا هوندم. جانورن کي به آئون مار ڏيڻ برداشت نه ڪندو هوس. چوندا هئا ته، ”جانور ته ڏيکيو آهي.“ پر مون ڏان جانورن جو ڪڏهن برداشت نه ٿيندو هو.

نورائي: (مطلب ته) توهان ۾ قدرتي طرح (ظلم خلاف) اهو جذبو موجود هو؟

ر.ب. پليجو: (جذباتي نموني ۾) مونکي انهن حالتن کان سخت نفرت هئي. منهنجي لاءِ اهو سڄو نظام غلط هو. وري سڀ ناول به پڙهندو هوس. گل بگاڙي، داستان جان عالم ۽ دمساز وغيره. انهن ناولن ۾ دنيا ئي ٻي هئي. پريون هيون، وڏا وڏا بهادر هئا، تير تفڪ، ڪمان، پائين جا حوض، حسين نازنائون! ديوي پيا اچن، پريون آڏامن پيون! جان عالم آيو ۽ تلوار هڻي ديوکي ٽڪرا ڪري وڌين! پر هتي ته ڪابه شيءِ نه هئي بدلي! ڏينهن، مهينا، سال ساڳيا، ماڻهو ساڳيا، ساڳيو روڻ، ساڳيون پاڪارون، ساڳي بڪ، ساڳيا فاقا، ساڳي پيرحمي، سفاڪي، بيماريون ۽ مرض. چوٽرف ساڳيا ماڻهو ۽ ساڳيو ماحول! آئون ڏاڍو حساس هوندو هوس. منهنجي لاءِ اهو (ماحول) چڻ هڪ ظلم ۽ قهر هو. منهنجو خيال هو ته ڪا نئين شيءِ ٺاهجي. پوءِ جان عالم، دمساز ۽ ساساز جا گهڻا قصا ڪياسون، پر اها ڳالهه ته ٿيئي ڪانه هئي! ٻوٽن درجي ۾ جذبن آئون پاس ٿيس ۽ سئون مارڪون ڪنيم، تنهن تي مونکي هڪ ڪتاب انعام ۾ مليو. اهو هڪ اسلامي ڪتاب هو، جنهن جونزو هو ”سنڌ جي فتح“ يعني محمد بن قاسم واري سنڌ جي فتح. اهو ڪتاب مون پڙهيو ۽ مونکي ڏاڍو وڻيو. مون فيصلو ڪيو ته، ”اڄ محمد بن قاسم پنهنجي ڪٿي.“ مون دوستن سان صلاح ڪئي ته، ”گهوڙا ٻوڙا وٺون.“ پر گهوڙا ڪونه هئا. پوءِ مون دوستن کي چيو ته، ”فوج ٺاهيون.“ پر اها فوج به ڪونه لهي. دوست مڙئي منهنجا خيال ٻڌي، مون سان متفق ڪونه ٿيندا هئا. آئون دوستن کي ڪهاڻيون به ڏاڍيون ٻڌائيندو هوس، پر منهنجا دوست مون سان

منهنجي ڪونه ٿيندا هئا. بابا نوڪريءَ تي ويندو هو ۽ منهنجو وڏو ڀاءُ پڙهن ويندو هو. ان ڪري، گهر ۾ آئون، منهنجي وڏي ڀيڻ ۽ اسان اڪيلا هوندا هئاسون. رات ٿيندي هئي ته اسان وٽ جيڪي گهڻون پٿون هونديون هيون، انهن کي پڙهي ڪري، ڏهي بهي، پوءِ ڏيڻو ٻاري، ويهي ڪتاب پڙهندو هوس. اسان کي مڙني پڙهڻ جو شوق هوندو هو. سندس چاچو پڙهيل هو، پر وهابي هوندو هو. اسان جي گهٽ ۾ وهابيت جو به ٿورو زور هو. بهرحال، آئون ويهي پڙهندو هوس ۽ اسان ويهي پڙندي هئي. آئون دير تائين پوءِ پڙهندو هوس، تنهن جي ڪري، منهنجي پڙهڻ جو انداز ليڪ ٿيو. اسان وري ٻين ٻڙي جي عورتن کي بسم ڪڍ ڪيو، اهي به ويهي سونگي پڙنديون هيون ۽ سونگي داد ڏينديون هيون. آئون وري ڏاڍو خوش ٿيندو هوس. ماڻهو منهنجي پڙهڻ تي ڏاڍو عجب ڪندا هئا. آئون ان ڪري پاڻ کي هيرو محسوس ڪندو هوس ۽ سمجهندو هوس ته، ”آئون غير معمولي ماڻهو آهيان ۽ ٻيو ڪو ماڻهو هن گهٽ ۾ اهڙو ڪونهي جو ائين پڙهي، جيئن آئون ٿو پڙهان.“ ماڻهن جون ڪچهريون ٿينديون هيون. سڀ ماڻهو چوندا هئا ته، ”غير معمولي ماڻهو آهي.“ ان ڏينهن کان وٺي سونگي احساس ٿيو ته، ”آئون غير معمولي ماڻهو آهيان.“ پوءِ ته آئون ڪنهن کان پڇندو ڪونه هوس، وڏي ۾ وڏي ماڻهوءَ کي ڏک هڻي ڪيندو هوس. منهنجو والد صاحب تمام خدي طبيعت جو هوندو هو. اهو سونگي ماري ماري رتو ڇاڻ ڪري ڇڏيندو هو ۽ چونندو هو ته ان ماڻهوءَ کان معافي وٺان (جنهن کي آئون ڏک هڻي ڪيندو هوس). پر آئون معافي ڪونه وٺندو هوس. چونندو هوس، ”سون ڏوه ڪيو آهي ڪونهي! تنهن جي ڪري، آئون معافي ڪونه وٺندس.“ سونگي خبر هئي ته بابا وڌيڪ ماريندو (چوڄو) بابا طبيعت جو ڏاڍو سخت هو. رتورت ڪري ڇڏيندو هو، پر منهنجي وات مان رڳو هڪڙو ئي لفظ نڪرندو هو ”نه، نه، نه، نه.“

نوراني: هـ و اوهاڻ کي ڪنهن خاص مقصد لاءِ ماريندو

هو، ٻا...؟

ر.ب. ٻليجو: ان لاءِ ته ماڻهن کان معافي وٺان.
نوراني: اجتماعي طرح هو اوهان جي ڪيريئر کي ٺاهڻ يا
ڪنهن خاص مقصد لاءِ ته نه ماري ٿو هو؟

ر.ب. ٻليجو: (جيتوڻيڪ) منهنجي ڏاڏي جو خيال هو ته
”هيءُ پڙهي مولوي ۽ وڏو عالم ٿيندو“ ۽ بابا جو وري خيال هو
ته ”هيءُ آه سي ايس ٿئي.“ پر بابا اها جيڪا مار ڏيندو هو، سا
مون کي آه سي ايس بنائڻ لاءِ نه، پر رڳو منهنجي مدد جي ڪري
ماريندو هو. بابا منهنجي پڙهڻ کان مطمئن هو، پاڻ چوندو هو ته،
”سڄي رات ٿو پڙهين! اٿڻو ئي ويندين.“ پر بابا پورالو ماڻهو هو.
ڪڏهن پور آيس ته اسان کي مار ڪڍي ڇڏين! ڪڏهن خيال
آيس ته مون کي ڌڪ هڻي ڪڍين! باقي منهنجي وڏي ڀاءُ ۽ ڏاڏا
ڪن ڏيندو هو، پر جيئن ٻڌايم ته مون ۾ خد جي عادت هئي، جتي
به سمجهيم ته ڪا بي واهي ڳالهه ٿي آهي ته مقابلو ڪندو هوس.
ماسهون ڪڍي ڪڍڻ به وڏو ۽ طاقتور ماڻهو چونه هجي! پر وڙهيو!
بهر حال اوهان کي اڳهارو ٻڌايم ته اسان کي ڪهاڻيون پڙهي
ٻڌائيندو هوس، جهن جي مون کي ڏاڏي داد ملندي هئي ۽ آئون
وري ڏاڍو خوش ٿيندو هوس. ڪهاڻيون ٻڌائڻ جي ڪري، مون ۾
پڙهڻ، سمجهائڻ ۽ ماڻهن کي ڦٽل ڪرڻ جي عادت ٺيڻي هوندي
کان ئي پيدا ٿي هئي. ان وچ ۾ جاسوسي ڪتاب پڙهيسون، ڇهر ته
”جاسوس ٿو ٿيان.“ هليڪ جاسوس! شرلاڪ هومز وغيره. پسٽول
پسٽول ڪنيوسون ۾ مزو ڪونه آيو. پوءِ ڇيوسون ته، ”ڇور ٿا ٿيون.“
آرسين لوپن وغيره. پوءِ ڇور بنجڻ جي پريڪٽس ڪنيوسون ڏوسن
سان ملي، ڇورن جو ٿولو ٺاهيم. اسان جي اها اسڪيم ڪامياب وئي.

نوراني: اوهان ڇوريون ڪيون؟

ر.ب. ٻليجو: ها ڪيونسون. آئون ڏاڍو ڪامياب ڇور هوس.
اسان جو جيڪو استاد هو، اهو وڏو ماهر ڇور هو، پر هو مون کي
به مڃيندو هو. ڪيئن اٽڪل سان ڪيسما ن پي سا ڪڍي وٺجن!

بس جيئن ڪتابن ۾ لکيل هوندو هو، آئون اونهائيءَ تي عمل ڪندو.
۵. وس.

نوراني: تالا ٻالا به ڪڏهن پڳو؟ پٽيون پٽون ڪڏهن ٺهيو؟
پليجو: ها، تالا ٻالا پڳاسين، پٽيون به ٺهينس، هڪ دفعو
اسان جي دهري پورائي استاد کي ڏنم، پر منهنجو استاد جهلجي
پيو. پوءِ اها دهري هن سونائي ڏني.
نوراني: اوهان کي چوريون ڪرڻ جو شوق هو يا اوهان کي
مهر جوئي پسند هئي؟

ر.ب. پليجو: (نهایت ئي معصوميت سان) بس ڪتابن ۾
جنهن لکيو پيو آهي، تيئن ڪرڻ گهرجي! اها ئي سوچ هوندي
هئي، يعني آزمائي ڏسڻ، مثلاً، ڪتاب ۾ لکيو پيو آهي ته ”صاڻ
ٺاهڻ گهرجي.“ ته صاڻ ٺاهي ڏسجي! ڪتاب چوي ٿو ته، ”وچون
ڪيئن ٻالڻ گهرجن؟“ ته وچون ٻالڻ! بس ڪجهه ڪجي. معاشرو
ايڏو گندو ۽ ردي هو جو ڪا شيءِ ڪانه ٿيندي هئي. بس (دل
چاهيندي هئي ته) اهڙو ڪم ڪجي جو نئون هجي. نئين ڳالهه
ڪجي، ڪا شيءِ ٺاهجي. سو پوءِ ڪنيسون ۽ هڪڙي موٽر سائيڪل
پورائيسون. ان کي ڪيڪ هٽيسون، پر اها هلي ڪانه! مون
سمجهيو هو ته سائيڪل وانگر هلندي، اها اسٽارٽ جو نه ٿي، ته
ان کي ڪنيسون. ڌڪيندا ۽ گهليندا هلياسون. سڄي رات هلياسون.
(سڙي ۾ اچي) اسان جون تنگيون پگون، ٽڙي ويون! وڏو ويل پلينڊ
آپريشن (ڄڻي طرح سوچيل سمجهيل منصوبو) هو! بس جيئن ڪتابن
۾ لکيل هو، تيئن به ڪيسون. پر اهو ڌنڌو ڪونه هليو. (ان
مهل، پليجي صاحب جي گوت جو هڪ شخص خميسو خان اچي ٿو
۽ ڇانهن ڇانهن ٻياري ٿاڻو کڻي وڃي ٿو. ڳالهه جو سلسلو ٿوري
دير لاءِ منقطع ٿي وڃي ٿو. پليجو مانيءَ جو هڪ ٻوڱرو وات ۾
وجهي، وري کير جو پڪ پري ٿو ۽ ماني ٻاڙيندي پهر گفگو
شروع ڪري ٿو) پوءِ وري آئون ۽ منهنجو هڪ دوست گڏجي
حيدرآباد ويا. مون ته ”اتسي وڃي“ چوري ڪنداسون، کيسا

ڪٽر پنداسون. رهنداسين وري حيدرآباد اسٽيشن جي پليٽ فارم تي! (مزاحيم انداز ۾) ڇاڪاڻ جو ڪتابن ۾ ايئن لکيل هو نه! ڪتابن ۾ چور ائين ئي ڪندا هئا. سوچيو هوسين ته گهڻا ڏينهن ائين نڪري ويندا. پر مونکي وري شوق هو ڪتابن جو. جاسوسي ۽ ڏيپلائي ۽ جا ڪتاب ورتاسون. سڀئي پيسا ڪتاب (خريد ڪرڻ) ۾ ختم ٿي ويا. چوري به ڪانه ٿي سگهي. ماڻهو اصل سمهن ٿي نه! اسان سوچيو هو ته، ماڻهو شريف آهن. ضرور سمهندا. پر ماڻهو ويٺا آهن. هڪڙي جي اک لڳي ته ٻيو ويٺو آهي! ۽ ٽي راتيون اسان هلياسين، پر ماڻهو سمهن ٿي نه! اسين ڏاڍا قابل! ڪتابن ۾ جيڪي قانون لکيل هئا، سي سڀئي هلياسون، پر ماڻهو اصل سمهن ٿي نه! نيٺ اسان جا مائٽ پهچي ويا ۽ اسان کي هڪڙي وٺي ويا. انان بنا نڪيٽ گاڏي ۽ ۾ چڙهي پياسين. گاڏي ۽ ۾ هڪ انگريز ويٺو هو. ان سان مون انگريزي ۽ ۾ ڳالهائيو. (حالانڪ) مونکي انگريزي ڳالهائڻ ڪانه ايندي هئي. بس ٿوري گهڻي غلط انگريزي ايندي هئي، سو ان انگريز سان انگريزي ۽ ۾ بحث ٿي پيو. مون ڪتابن ۾ انگريزن جي باري ۾ پڙهيو هو. چيم، ”اوھين غصب آھيو.“ ”You are bad people“ (اوھين ڪنا ماڻھو آھيو). بس جيڪا به انگريزي مونکي (ان زماني ۾) ايندي هئي استعمال ڪيم. بحث بحث ڪري هيٺ لٿاسين، تيسين ئي ۽ اچي هڪڙيو. پر ٽي ئي ۽ کان گس ڏئي، مڙئي پڄي وياسون. اسان کي مائٽن گهر ۾ بند ڪري ڇڏيو، پر اتان به پڄي نڪتاسون. پر هڪڙي پياسون. آخر وڏو ڳوڙ ٿي پيو. اسان مونکي ڏهه روپيا ڏئي چيو ته، ”نون هي ۽ گسوت خالي ڪري ويڃ، نه ته ته ماڻهو توکي ماري ڇڏيندا. هتي سڀ ماڻهو تنهنجي خلاف آهن.“ ڏهه روپيا کڻي، آئون دنيا ۾ نڪري پيس. هاڻ وڃان ڪيڏانهن! ٻڌسون ته، ”ننڍي ٻاگي ۾ ڪو اسڪول آهي، اتي پڙهي سگهجي ٿو.“ سوچيوسون ته، ”چور ٿيون.“ مطلب ته اهو اچي خيال ٿيو ته ”ڏنڌو ڪهڙو اختيار ڪجي؟“. منهنجي عمر ان وقت ۱۳ سال کن مس

هئي. هاڻ آئون ان وقت ڪهڙي ٿنڌي ۾ وڃان؟ سوچيم، ”پرهان“
 سوبو ٿيان! ڇا ٿيان؟ امان بس ڏهر روپيا ڏئي چيو ته ”هاڻ تون
 وڃ، جڏانهن وٺي وڃ، تون ڄاڻين ته ههڙو ڪم ڇا ٿي! هاڻ ڇا
 ڪيان! مان دنيا ۾ اڪيلو نه خبر نه ڄار. پوءِ خيال آيو ته ڊاڪٽر
 جي پوٽي کي آزمائجي جنهن جي باري ۾ ٻڌو هوسون ته ”هاڻ به
 غريب آهي ۽ غريبن تي ڏاڍي مهرباني ٿو ڪري“. پوءِ دوست
 سان گڏجي، ڏهر روپيا کڻي ڪراچي ۾ آيس. ڊاڪٽر دائود پوٽي
 سان مليس. هن مون کان ڪجهه سوال پڇيا ۽ نيست ورتين. قصو
 مختصر ته هن مون کي اسڪالرشپ ڏني. هن مون کي ڪپڙن لاءِ به
 پيسا وٺڻ لاءِ چيو، پر مون اهي ڪونه ورتا، اسڪالرشپ جا پيسا
 ورتو. پوءِ گهر آيس. اسڪالرشپ جي خوشيءَ ۾ ٺڪيٽ ٺڪيٽ
 ها، پيسا ڪپڙا پڇڙيا سون ۽ گاڏيءَ ۾ بنا ٺڪيٽ جي چڙهي پياسين،
 پر پوليس مون کي جهلي ورتو. پر ڏاڍي اسٽيشن وٽ پهچي نڪتس.
 پوليس منهنجي پويان پويان، آئون اڳيان! پوءِ الائي ڪيئن گهر
 پهتس! بهرحال بعد ۾ مدرسي ۾ پڙهيس. انگريزيءَ جي چوٿين درجي
 ۾ داخل ٿيس. امتحان ٿيو. رزلٽ نڪتو ته آئون ۴۴ نمبر آيس.
 فيل ٿيندي ٿيندي مس بچيس! مون ٻن ٽن ٻين شاگردن سان ضد
 ڪيو هو ته پهريون نمبر ايندس. بغير اڀور جو هڪڙو چوڪرو،
 محمد اعظم هوندو هو، تنهن سان به شرط رکيو هوم، ۽ آيس وري
 ۴۴ نمبر! هيائين، ”اڃان به ضد آهي؟“ چيم، ”آهي“. پڇيائين،
 ”اڃان به پهريون نمبر ايندين؟“ چيم ”ايندس“ هيائين، ”سڀني
 کان هوشيار آهين؟“ چيم، ”ها سڀني کان هوشيار آهيان“. هيائين
 ”ٺيڪ آهي. مقابلو ٿيندو.“ ٻئي سال امتحان ٿيو. آئون ۵۶ ۾
 پهريون نمبر آيس. مدرسي جا سڀئي رڪارڊ سون ٽوڙي ڇڏيا! سڀني
 سبجيڪٽن ۾ پهريون نمبر آيس. سڀني ٻولين، عربي ۽ سنڌي وغيره
 ۾ پهريون نمبر آيس ته جاگرافي، ارٿميٽڪ ۽ الجبرا ۾ به پهريون
 نمبر آيس. مطلب ته سڀني سبجيڪٽن ۾ پهريون نمبر آيس. اعظم
 کي وڃي چيم ”سلام عليك“. هن (شڪست خورده لهجي ۾)

ٻو، "وعليڪم سلام" پهريون نمبر آهن تي مونکي محمد ابراهيم جوڻيجو صاحب، جيڪو اسانجو استاد هو، مونکي ٻانهن ڏنن جهلي ٽيچرس روم ۾ وٺي ويو. مونکي چيئين، "تو سڀئي رڪارڊ ٽوڙي ڇڏيا آهن. تنهنڪري، توکي اسٽاڊن جي ڪرسيءَ تي ويهاريون ٿا. هن ماسٽرن کي گڏ ڪيو. منهنجي لاءِ ڇانهن گهرايڻين ۽ مون جيڪو انگريزيءَ ۾ مضمون لکيو هو، اهو سڀئي کي پڙهي ٻڌايين. ان مضمون جو عنوان هو English Home (انگريزي گهر) مون ان مضمون ۾ لکيو هو ته "انگريزن جا گهر ڏاڍا سٺا ٿيندا آهن. پر انهن جا گهر انهي ڪري سٺا آهن جو اهي آزاد آهن. اسان جا گهر ان ڪري ڪڪتا آهن جو اسين غلام آهيون. اسين جڏهن آزاد ٿينداسين، تڏهن اسان جا گهر به اهڙا ئي سٺا هوندا." پوءِ لکيو هوم ته، "آزاديءَ لاءِ قرباني ڪهي." آخر ۾ لکيو هوم ته The tree of liberty is watered by the blood of tyrants (آزاديءَ جي وڻ جي آبياريءَ جا پرن جي رت سان ٿيندي آهي.) هن مونکي "شاهش" ڏني ۽ بعد ۾ مونکي انعام طور، لائبريرين مقرر ڪيائين، جنهن جو ماهانو الاٽونس ۽ رپيا هو. ۽ رپيا آئون اڳيئي اسڪالرشپ ڪندو هوس. ۽ رپيا گهران ملندا هئا. ۽ رپيا اهي وڌي ويا. پوءِ ته آئون شاهوڪار ٿي ويس هليو! لائبريريءَ ۾ اسلامي ڪتاب ۽ انگريزي ناول هوندا هئا، جيڪي ڪير پڙهڻ ٿي ڪونه ايندو هو. پر مون اهي ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيا. مطلب ته مون ۽ درجي کان انگريزي ناول پڙهڻ شروع ڪيا. پهريون ناول هو اڻٽوني ٿريلپ جو "ٿري ڪلاڊس" هو. رات جو دير تائين اهو ڪتاب پڙهندو رهيس. آڏي رات تائين رڳو پهرين پٿر پڙهي هئم! سمجهه ۾ ڪجهه نه آيو! پر خد ڪري پڙهندو رهيس. پوءِ وري اسلامي ڪتاب به پڙهڻ شروع ڪيم. مطلب ته لائبريريءَ جا سڀئي ڪتاب پڙهي ڇڏيم.

نوراني: ڪهڙي لائبريري؟

ر.ب. پليجو: سنڌ مدرسي جي هاءِ اسڪول واري لائبريري.

مولانا سليمان ندويءَ جا ڪتاب پڙهيم. خود اسين فقهو مولوي

عبدالرزاق وٽ پڙهندا هئاسين. آئون وري ٻنهي سٽين توڙي شيعن جي مسجدن ۾ نمازون پڙهندو هوس. ڇاڪاڻ جو منهنجو دوست شعو هوندو هو ان ڪري، آئون هن جي ۽ هـ و مـ هـ جي مسجد ۾ نماز پڙهندو هو. اسان ٽي تفسير وري مٿي صاحب داد پڙهائيندو هو. صبح جو تفسير پڙهندا هئاسين. جهڪي ديني ڏينهن هوندا هئا، انهن تي آئون تقريرون به ڪندو هوس. معراج شريف (واري موقعي) تي آئون تقرير به ڪندو هوس ته شعر به پڙهندو هوس. ان مهل مون تي گلاب پلاب جو عرق به ڇڙڪيندا هئا. ڪاليج جا شاگرد، استاد توڙي شهر جا ٻيا ماڻهو به منجهون اهي تقريرون ٻڌڻ ايندا هئا، ڇاڪاڻ جو آهي اسلامي تقريرون هونديون هيون. تقريرن جي ڪري آئون ڇڱو نالو ڪڍي ويس. اسڪول ۾ انگريزيءَ ۾ ڊيٽون به ٿينديون هيون. مون وري انگريزي ۽ انگريزيءَ ۾ تقريرون ڪرڻ شروع ڪيون. پوءِ وري مسلم ليگ گارڊ جي پريڊ تي. آئون ان جو ميمبر ٿي ويس. ان زماني ۾ مون پهريون سياسي ڪتاب ”خون ڪٽي آئسو“ پڙهيو. ان ۾ لکيل هو ته ”هندستان ۾ مسلمانن سان ظلم آهي.“ منهنجو هڪ پنجابي دوست فضل الرحمان هوندو هو، جيڪو مون کي اقبال جا شعر ٻڌائيندو هو. وري اقبال کي پڙهيم ته معلوم ٿيو ته ”اسين هندوستان جا مسلمان آهيون.“

عبدالرحمان نقاش: اهو ڪتاب ڪهن لکيو هو؟

ر.ب. پليجو: الائي ڪهن لکيو هو! هندوستان جو ڪو امڪ ڪو هو. پوءِ اهي ڪتاب پڙهياسون ته خبر پئي ته ”مسلم ليگ“ به آهي. بس پوءِ مسلم ليگ ٿي وياسين. ۽ وري ايترو مسلم ليگي ٿي وياسين جو ماڳهين اسان ۽ ارڙڻا پاڪستاني مجاهد بنجي وياسين! (ان موقعي تي نوراني، اياز لطيف پليجي کي مغلط زابن کان مسٽر پليجي جا فوٽا وٺڻ جي هدايت ڏئي ٿو. اياز ڪجهه هدايتن موجب ۽ ڪجهه پنهنجي سمجهه مطابق پنهنجي والد جا مغلط پوز وٺي ٿو. نهايت عجيب منظر آهي معالي ۽ پنهنجي ئي ٻيءَ جا بطور هڪ سياسي اڳواڻ جي حيثيت ۾ فوٽا وٺي ٿو. ٻيءَ ۽ ٻي ڪيترن

ڏينهن جي اوجاڳين ۾ هن هٿان جي باوجود، چست نظر اچن ٿا. مسٽر پليجو ڪوچ سان ٽيڪ لڳائي، پنهنجا پير ڊگهي ڀير ڏراڙ ٿئي ٿو. اياڙ ڪئمرا رکي ٿي ۽ جي قدس وٽ ويهي، سندس چوراب لاهي ٿو. جوان ٻٽ جو ٻي ۽ لاءِ اهو قرب، ادب ۽ احترام ڏاڍو متاثر ڪندڙ آهي. ٻي ۽ ٻٽ کان نهايت مطمئن ۽ خوش نظر اچي ٿو ۽ کيس هدايت ڏئي ٿو ته، ماني کائيندي سندس فوٽا نه وٺي. اندر اثباب ۾ ڪنڌ لوڙي ٿو. نوراني اياڙ کي ٽيپ وغيره چڪ ڪرڻ لاءِ چوي ٿو. گفتگو پهر شروع ٿئي ٿي.

نوراني: اهي چار چٽا ڪير هئا؟

ر.ب. پليجو: آئون، ڌڙي وارو ڊاڪٽر حسين بخش، فضل الرحمان ۽ محمد اعظم قريشي. اسين ٻارن جي چٽا، پاڪستاني مجاهد بنجي ويسين. ان دور ۾ به واقعا ٿيا. هڪڙو ته جويي صاحب کي خارج ڪري ڇڏيئون، اهو چئي ته ”هي ۽ ڪافر آهي.“
نوراني: جويو صاحب؟

ر.ب. پليجو: محمد ابراهيم جويو صاحب، هن کي ان الزام تحت خارج ڪري ڇڏيئون ته ”هي ۽ مسلمان نه آهي.“ هو اسان کي پڙهائيندو هو. آئون به سندس خلاف هوس. مون هن کان پڇيو هو ته ”روزا نٿو رکين؟“ چيئن، ”نه“ پڇيومانس ته ”توهان مسلمان نه آهيو؟“ چيئن ”آئون مسلمان ناهيان.“ اسان سڀني ش. گردن، ان ڪري فيصاو ڪيو ته، ”جيئن ته هي ۽ نماز نٿو پڙهي ۽ روزا نٿو رکي، ان ڪري هن ماستر کي تنگ ڪبو.“ اسين ته سڀ نمازون پڙهندا هئاسين. اسان جي ان ڏس ۾ حاضري به لڳندي هئي. اسين کيس تنگ ڪرڻ لڳاسون. هو انگريزي ڏاڍي سٺي پڙهائيندو هو.

نوراني: رڳو انگريزي ۽ وارو سبيڪٽ پڙهائيندو هو يا

ٻيو ڪو مضمون به پڙهائيندو هو؟

ر.ب. پليجو: فقط انگريزي پڙهائيندو هو ۽ زبردست انگريزي پڙهائيندو هو. بيت ڏاڍا زبردست ٻڌائيندو هو. سو هن کي

تنگ ڪندا هئاسون. پر هو تنگ ڪونه ٿيندو هو! به حال هن کي ان الزام نعت اسڪول مان ڪڍي ڇڏيئون ته، ”هيءُ ڪافر آهي.“ پر اسان کان اهو برداشت نه ٿيو ته اسان جي استاد کي ڪير ايئن اسڪول مان خارج ڪري ڇڏي. پوءِ مدرسي جي ٿوارين ۾ پهريون ڀيرو اسٽرائيڪ ٿي. مون وڃي گهٽ ۾ ڇڏيو. ڇڏيئون، ”مدرسو اسلامي آهي، ان ڪري ان ۾ اسٽرائيڪ ڪانه ٿيندي.“ مسلمان ٿڌو ڪونه ڪندا آهن. رڳو تعليم حاصل ڪندا آهن.“ مون چيو ”ٺيڪ آهي، پر جويي صاحب کي اسين موٽائينداسون.“ نيٺ جويي صاحب کي واپس آندو ويو. بس پوءِ ته اسين بادشاهه ٿي وياسون! پڙهندا ڪونه هئاسون، رڳو اسٽرائيڪون ڪندا هئاسون.

نقدش: اوهان اڳهارو چوي ته، ”پر اهم واقعا ٿيا هئا.“
پوءِ ڪهڙو اهم واقعو ٿيو هو؟

ر.ب. پليجو: ها. آخري سال ۾ ٻي پڙهيو سين ته هڪ وڏو ٺڪ ٿيو. وري پوءِ ٺڪ ٿيو. وڏو ڌماڪو ٿيو. آئون ان زماني ۾ ٿوري ٿوري اخبار پڙهندو هوس. مون سوچيو، ”الائي ڇا ٿيو؟“ خبر نه پئجي سگهي. پوءِ مون کي اوهانو ڪو خيال آيو ۽ ڊوڙي وڃي گهٽ ۾ ڇڏيو. ڇوڪرا ٻاهر نڪري آيا، گيت ٿي وياسون. ڏسون ته گڏيون پيون وڃن، انهن ۾ هڪڙا ماڻهو ويٺل آهن، جن جي مٿي تي پٽيون پتل آهن. پٽن جو رنگ ڳڙهو هو، جهڙو رت هائو هو نورا هندا پيا وڃن ته، ”هندستان زنده باد، آزادي زنده باد“ اسين ٻروڀر سمجهي وياسون ته، هي بحري فوج جا باغي سپاهي آهن. اسان اڳي ئي پڙهيو هو ته، ”هندستان جا بحري جهنڊا ايندا سي اهي انهن باغي بحري فوجين جي جهازن تي حملو ڪندا.“ سو اسان سمجهي وياسين ته هي بحري جهازن جا باغي سپاهي آهن، جن کي انهن بحري جهازن وارن ماريو آهي. اهي سپاهي گرفتار هئا. انهن کي اسان جي مدرسي جي گيت جي سامهون ٽرڪون کڻي پي ويون.

نقدش: اها هوء مشهور جهانن واري بغاوت هئي؟
 ر.ب. ٻليجو: (بلڪل) اها، اسان سڀئي شاگردن کي ٻاهر
 ڪڍيو. ڇيوسين، اسين مارچ ڪنداسون. آئون ڏکيس پي! ساور
 ۾ منهنجون ٽنگون پي ڏکيون! پر ڇيوسين ته، پونتي هٿو ناهي.
 مسلمان آهيون. اسان جو اسلامي جوش حد کان وڌيڪ ۽ سخت
 هو. بس سوچيوسون ته غازي ٿيڻو آهي. غازي مصطفيٰ ڪمال پاشا
 انور پاشا! بس اهي ڏيڍ لائي جا ڪتاب پڙهيا هئاسون. اڀل جا
 ترانا پراڻا سڀ ياد هئا. سوچيوسون هن سر ڏيڻو آهي. پوءِ ٻاهر
 نڪتاسون. اسڪول ۾ شاگرد به اسان سان گڏ نڪتا. سڪ
 ريجمينٽ جا ڪي فوجي اسان کي ڦري آيا. اسان ڏکياسون پي!
 اسان اڳي سڀاهي ڪونه ڏٺو هو، سو به اهڙي حالت ۾ جو ان جي
 هٿ ۾ مشين گن هجي! آئون ته پوليس وارو ننڍي هوندي ئي ٽسي
 ڏڪندو هوس. هڪڙي سڀاهي ۽ اسان کان پڇيو ته، ڪير آهيو؟
 ڇيوسين، اسين شاگرد آهيون ۽ آزادي چاهيون ٿا. تقرير به
 ڪئي. دل ۾ ته ڏکياسين پي! سڀني کان اڳي آئون هوس. خير،
 قصو مختصر، ان سڀاهي ۽ سان گڏ هليو. ڇيوسون ته آرام باغ
 تائين وينداسون، اتي تقرير ڪري موٽي وينداسون. پڇيئين ته
 پٿر هڻندو؟ ڇيوسون، نه پٿر ڪونه هڻنداسون. پڇيئين، شيشا
 پڇيندو؟ ڇيوسون، شيشا ڪونه پڇينداسون. پڇيئين، ڊڪن
 ڦريندو؟ ڇيوسون، ڊڪان ڪونه ڦرينداسون. پڇيئين، انڊر؟
 ڇيوسون، انڊر. پڇيئين، هٿ ملايو. هٿ ملاوسين. پڇيئين،
 هاڻ ٻلي وڃو. اسين نعرا هڻدا اڳتي وڌياسون. اين، جي. وي
 هاڻ اسڪول مان نڪرڻ جو جلوس پسي آيو، انهن جي اڳواڻي
 هڪڙي چوڪري ۽ پي ڪئي.

نوراني: چوڪري ۽!

ر.ب. ٻليجو: ها، چوڪري ۽ پي ڪئي، هندواڻي هئي. اسان
 سوچيو ته، شڪر آهي جو اسين پڇي ڪونه وياسون. اسان مسلمان
 نمازي جيڪڏهن اتان پڇي وڃون ها ته هي ۽ چوڪري ته ضرور

اچي سهڙي هئا ۽ اسان جو خانو ئي خراب ڪري ڇڏي هئا. ان واقعي کان اڳي هڪ ٻيو اهم واقعو ٿي چڪو هو. چار سال کن اڳي جڏهن آئون ٽيون درجو پڙهندو هوس ته هڪ دفعو صبح جو اسيمبلي ٿيڻ مهل هڪڙو حسين هندو ڇوڪرو اسيمبليءَ سان نڪري ٻاهر بيٺي رهيو ۽ چوڻ لڳو، ”ريڊيو تي خبر آئي آهي ته اڄ صبح جو ٻين جي اسان جي دوست، اسان جي ساٿي هيمنٿ ڪالائيءَ کي سکر جيل ۾ ڏهي ڏني وئي آهي. ان ڪري اسيمبلي ڪانه ٿيندي ۽ مظاهرو ٿيندو.“ سون دوستن کي چيو ته ”هيءُ انگريزن خلاف وڙهي رهيو آهي. اسان کي هن جو ساٿ ڏيڻ گهرجي.“ دوستن چيو، ”هاڻ مسلمان آهيون هاڻ کي انگريزن سان نه، پر هنن سان وڙهڻو آهي.“ مون چيو ته، ”هنن کي ته ماڻهو پڙيا هوندا آهن. پڙيا انگريزن سان وڙهن پيا ۽ هاڻ مسلمان غري ماڻ ڪيو ويٺا آهيون!“ چيئون ته، ”اهي ڪافر آهن، اهي ڀلي پيا وڙهن.“ اهي ڇوڪرا جيڪي مون سان گڏ آيا هئا، سي هليا ويا پر آئون اتي ئي بيٺو هوس. مون کي اهو خيال آيو ته ”آئون ته مسلمان آهيان ۽ مسلمانن سان گڏ آهيان.“ (منهنجو هندن ۾ چا وڃي!) پر ساڳي وقت مون کي اهو به خيال آيو ته، ”اهي هندو انگريزن سان هندستان جي آزاديءَ لاءِ وڙهن پيا.“ اها ڳالهه ذهن ۾ آيم ته آئون انهيءَ جلوس جي ٻوڙان ٻوڙان هلڻ لڳس، جنهن جي اڳواڻي هڪ هندواڻيءَ ٻي ڪئي، پر انهن سان مليس ڪونه. ٻوڙان ٻوڙان ٻي ويس. جلوس جڏهن شهر مان ٻي ويو ته آئون ٻوڙان ٻوڙان ٻي ويهي رهوس. اتي ئي پوليس جلوس تي لٽ بازي ڪئي. جلوس ۾ جيڪي ڇوڪريون هيون، انهن تي به لٽ بازي ٿي. انهن جو رت وهڻ لڳو ۽ اهي ٻٽ ٿي ڪري پيون. شهر جا ڪي ننڍا، جيڪي مسلمان هئا، انهن به کين ماريو! اهو لقاءُ ڏسي، مون کي خيال آيو ته، ”مسلمان ڀلي بهادر ۽ سٺا هجن، پر اهي ڪڇتا ۽ ذليل به ٿي سگهن ٿا.“ اهڙو واقعو ڏسي ڀڄ ڪري ويهي ٿا رهن ۽ مٿان وري غلها به ڇوڪرين کي پيا ماريون! اهو واقعو منهنجي ذهن ۾ اڳيئي

هو، ان ڪري اسين پـوئـي ڪونـه هـيـاسـين. (ان مهـل پـاڇو مانيءَ جو هڪ ٻيو ڪره وات ۾ وجهي ٿو. اياز ڪئميرا کڻي سندس فوٽو ڪڍڻ لاءِ آئي ٿو ته پليجو ڪيس ٻيو دفعو چوي ٿو، ”ماني ڪائيندي فوٽو نه ڪڍجڻين.“ اياز وري ويهي رهي ٿو. پليجو گفتگوءَ جو سلسلو جاري رکندي ٻڌائي ٿو.) بهرحال، مشرڪ پاس ڪم. ان دور ۾ هڪ ماڻهو مون کي گڏيو، جنهن چيو ته، ”مودودي ڏاڍا سٺا ڪتاب ٿو لکي.“ اهو ٻڌي مودوديءَ جا ڪتاب پڙهيم. وري هڪڙي چيو ته، ”قادياني تمام سٺا ڪتاب لکيا آهن.“ وري لڳي ويس قاديانين جي ڪتابن کي. هڪرو ڇوڪرو، صلاح الدين منهنجي هاسٽل جي سامهون رهندو هو، ساڳي هٿ ڇانين ۾ پيشندا هئاسين. هن وري مون کي نيون ۽ آڻيون سڏيون ۽ انهن ٻڌايون ۽ مون کان ڪئين سوال پڇيائين. مون هن تي قرآن ۽ حديث مان جواب ۽ حوالا ڏنا. هن وري ٻيا ٿڌا ٿڌا وڌو. بحث ٿو. نيٺ هن مون کي سوشلزم جي باري ۾ ڪتاب ڏنا. سوشلزم جي باري ۾ ڪهڙي خبر هن کي به ڪانه هئي! پـر پـوءِ ڪـئين ڪـتاب پڙهيـاسـين. ان زماني ۾ هڪ ترقي پسند مزدور ليڊر نبي احمد گڏيو....

نقاس: نبي احمد، ٿرپل يونيسٽ؟

ر.ب. پليجو: اهو ساڳيو نبي احمد هندوستان مان مهاجر ٿي منهنجي گهٽ ۾ آيو هيو. نهايت ئي خستہ، پچڙي ۽ خراب حالت ۾ هو. هن ڏاڍي ڏکي زندگي پي گذاري. منهنجو اتفاق سان گهٽ ۾ ڪنهن ميجر سان بحث ٿي پيو. منهنجو چوڻ هو ته، ”بادشاه حرامي آهن.“ هن چيو ته، ”بادشاهن کي حرامي چئي، تون سڌو سنئون ويڻو اسلام جي پي عزتي ڪرين!“ بحث ايترو وڌيو جو هو خجرجي ماڳهين مون کي مارڻ ٿي آيو. نبي احمد جيڪو اتي موجود هو ۽ اسان جو بحث پي ٻڌين، سو اڳتي وڌي آيو ۽ ميجر کي ڪٿي جهليائين. نبي احمد ميجر کي چيو ته، ”هن کي ڇو ٿو مارين! هي صحيح ٿو چوي. بادشاه واقعي حرامي آهن. آئون حيدرآباد دکن مان پيو اچان. دکن جا بادشاه به حرامي آهن.“ بس هو ميجر کي

بحث ۾ وڪوڙي ويو. بعد ۾ نبي احمد ڪراچي ۾ آيو. هن سان مذهبيون ملاقاتون ٿينديون هيون ته هو مونکي اردوءَ جا ڏاڍا شعر ٻڌائيندو هو. هن مخدوم محي الدين جا انقلابي نغما، گيت ۽ سردار جعفري ۽ ڪوفي اعظمي جا شعر ٻڌايا، جيڪي مونکي ڏاڍا وڻيا ۽ مونکي ڏاڍا سٺا ۽ فرست ڪلاس لڳا. مون ڏيپلائيءَ کي پڙهيو هو. ڏيپلائيءَ شاه صاحب جي باري ۾ لکيو هو ته، ”شاه جا شعر ماڻهن کي مستي ٿا سڪارين.“ مثلاً، ”هائي منهن مونن ۾ غربت - بين گذار.“ وغيره آئون ڇاڪاڻ ته ڏيپلائيءَ کان متاثر هوس. ان ڪري چوندو هوس ته، ”هيءُ بلڪل چٽ شاعر آهي، ان جو نالو به وٺڻ نه گهرجي، اقبال لکي آهي.“

پر نظريو (ان وقت) مونکي سمجهه ۾ ڪونه آيو. مارڪس پڙهيم، لينن پڙهيم، پر هڪڙو به آکر مونکي سمجهه ۾ ڪونه آيو. الاڻي ڇا لکيو پيو هو! باقي ناول مون کي مـزـو ڏيندا هئا. خاص ڪري، منهنجو محبوب ليکڪ، ايليا ايڪبرگ هوندو هو. پوءِ ته وري ڪانسٽنٽين فيڊر ۽ پيا پڙهيم. منهنجي ڪٽ سڄي ڪتابن سان پري پئي هوندي هئي، ماني (ڄڻ) آئون کائيندو ئي ڪونه هوس، رڳو ڪتاب وٺندو هوس، تنهن ڪري، مانيءَ جا پڻا ڪٿي پوندا هئا.

نوراني: عام طرح، اوهان جي ڪتابن ۾ ٽيسٽ مذهبي هئي ڇا؟

ر.ب. پليجو: نه. ۱۹۴۰ع کان پوءِ آئون مذهبي ڪتاب به پڙهندو هوس، تواريخ به پڙهندو هوس. مطلب ته هر قسم جا ڪتاب پڙهندو هوس. آئون اڃان تائين به مذهبي ڪتاب پڙهندو آهيان. هينئر به مون وٽ حضور ص جن جي سوانح عمري آهي. بهرحال، اهي ناول پڙهياسون. بعد ۾ انجمن ترقي پسند جي گڏجاڻين ۾ وڃڻ لڳس. اتي فيض احمد فيض ۽ ظهير ڪشميري به ايندا هئا. ممتاز حسن به ايندو هو ۽ تنقيدن ۾ حصو وٺندو هو. آئون ٻن ٽن نشستن ۾ ويس. هڪڙي ڏينهن مون پنهنجي طرفان تنقيد شروع

ڪري ڏني. ڏکي، ڏکي، نيڪ مون فيصاو ڪيو ته آئون به
 ڪجهه ڳالهائين. روز پاڻ تي لعنت ملايت ڪندو هوس. (تم ڳالهائين
 ڇو نٿو) بس پوءِ نيڪ ڳالهائيم. مقصد ڳالهائڻ ڪونه هو، پر اهو
 هو ته ڪيئن به ڪري، هنن جهڙو ٿيان. هيءُ سڀ معتبر ٿيو ويٺا
 ڳالهائين ۽ آئون نه ڳالهائين! پوءِ (هٿ ڪري) ڳالهائيم. فيض
 احمد فيض ۽ ٻيا به ويٺا هئا. اهي مون تي ڪليا ٻليا ڪونه، پر
 سونجي تڏهين جو جواب ڏنائين: اهڙي طرح، آئون تنقيد ڪرڻ
 لڳي ويس. پوءِ وري ميفارام هاسٽل ڪراچيءَ ۾ سنڌي ادبي سنگت
 لهي. اسين ميفارام هاسٽل ۾ هوندا هئاسون. نورالدين سرڪو،
 ڊاڪٽر انور ۽ حفيظ شيخ به اتي هئا. اها اسان جي وڏال ڇوڪڙي
 هوندي هئي. اتي اسان کڏ ٿيندا هئاسون. ان ئي زماني ۾ مون ايس
 ايم لاکاليج ۾ داخلا ورتي. ان لاڳي پهرين ئي سال ۾ هوس،
 ته حيدر بخش واري قبر- شهدادڪوٽ واري چونڊ ٿي. اتي ذات
 وڌيرو، ذات هاري ۽ ورڪر اچي کڏ ٿيو. اسين جهنڊا کڻي ورڪر
 تي نڪرندا هئاسون. ڀرين ساڻ! نه ڏٺو نه پيو! الله الله خير-
 صلي. هڪري دوست، تڏهي جي ماءُ هوندي هئي، جيڪا ويڇاري
 اسان لاءِ ماني پچائيندي هئي. بس، ڏيکڙي ۾ جيڪي آيو، وجهي
 ڇڏيندا هئاسون. پيسا پيسا اسان وٽ ڪونه هوندا هئا، نه ئي ڀڙو
 ڀڙو. ڪڏهن سکر وارو وڪيل شمس الدين شاهه وري ڪڏهن نور
 محمد پليجو، ڏم پندرهن رپيا ڏئي ڇڏيندا هئا. ڪجهه هوندو هو
 ته کائيندا هئاسون، نه ته بکيا ئي پيا هلندا هئاسون. (طنزيم لهجي ۾)
 ڪڏهن ڪڏهن اسان جا ماڻهو پني پني به ايندا هئا. اهڙي ريت،
 ورڪر پني هلائي هئي. وڏيرن کي خوب گاريون ڏيندا هئاسون.
 پوءِ وري جڏهن هو ڀت ڀت خيرات ڪندا هئا ته اهو کائي ايندا
 هئاسون. (زير لب مشڪندي) وڏيرا اسان کي ڏسي چوندا هئا ته،
 ”اسان کي گاريون ڏئي وٺو ته اوهان کي ڀت ڪارايون.“ پوءِ ڀت
 کائيندا هئاسون. بس پوءِ پيا هلندا هئاسون. سرخ جهنڊا هڻڻ ۾
 هوندا هئا. ٽڪل هوندا هئاسون، پر ڏاڍو مزو ايندو هو. انهن ڏينهن

۾ ورڪ ڪرڻ مهل، اسان هيءَ ترانو ڳائيندا هئا. مون. اهلچونهانت
 ٿي جوش ۽ جذبي سان، بلند آواز ۾ ترانو پڙائي ٿو.
 بوجنگ هئي، جنگ آزادي،
 هر هند ڪي رهندي والون ڪي،
 مظلومن ڪي محڪومون ڪي،
 مجبورون ڪي دهڪانون ڪي،
 وه سرخ سويرا آتا هئي،
 گلزار ترانا ڳاتا هئي،
 آزادي ڪا آزادي ڪا.

(ڳالهه جاري رکندي) اهو ترانو مون کي اڃا تائين ياد آهي.
 خيرپور جو هڪ مهاجر چوڪرو اهو ترانو ڏيڻو سڻو ڳائيندو هو.
 بس جوش هو، تقريرون هيون. قمبر جو هڪ ٻاءُ آهي، اتي قاضي
 فضل الله کي تقرير ڪرڻي هئي. اتي ڏاڍا گهڻا ماڻهو آيا ته ٺاهو به.
 ڪامريڊن چيو ته، ”هيندي وڏي جلوس کي سڀني ڪير ڏيندو؟“
 نيٺ چئون ته ”رسول بخش پليجو تقرير ڪيو.“ ڪامريڊن جي
 اسرار تي، مون اتي تقرير ڪئي. مون چيو ته، ”جيڪي ٺاهو هجن،
 سي ڀلي هتي وڃا هجن، باقي جيڪي مڙس هجن، سي اسان سان
 هليا اچن.“ بس پوءِ ته تماشو ٿي ويو! سڀني ماڻهو اسان سان گڏ
 هليا آيا. سڄو بئج خالي ٿي ويو. مون زبردست تقرير ڪيو. انهن
 ڏينهن ۾ وري تقريرن تي ماڻهو ڏاڍو اعتبار ڪندا هئا. (پڇرڻي
 انداز ۾) چئون ٻيا ته، ”الڪشن ٿي ويندي ته سڄو نظام ئي
 بدليجي ويندو. ڪامريڊ جتوئي هونديجي ايندو ۽ ڪامريڊ جڏهن
 هارين جي ڦاٽڻي ۾ تقرير ڪندو ته لڪاءُ جوڻيسو نه سڀ وڏيرا
 ڪٽي! قانون ئي ڇو! نيون چونڊون ٿينديون. اسين سڀني هونديجي
 اينداسين. بس سڄي ملڪ تي قبضو! حڪومت ئي ٻيهجي!“
 نوراني: معاف ڪيو، اڃان اوهان جي اوائلي دور بابت
 ڪجهه سوال رهجي ويا آهن؟
 ر.ب. پليجو: جي.

نورائي: توهان اسڪول وغيره جي زماني ۾ ڏينهن ويندو ۾
حصو ورتو؟

ر.ب. پليجو: ها، واندو هوس.

نورائي: ڏران ۾؟

ر.ب. پليجو: ها هڪ ٻن ڏران ۾ حصو ورتو.

نورائي: اوهان ڪا ٽرافي وغيره کڻي؟

ر.ب. پليجو: ٽرافي وڏي شيء آهي. باقي انعام به ۾
ملندا هئا.

نقاش: راندين ۾ اوهان کي ڇا پسند هو؟

ر.ب. پليجو: اسپورٽس ۾ مون کي ڪرڪيٽ وڻندي هئي.
پر منڇ ۾ اسڪور سڄي ڏينهن ۾ هڪ يا ٻه رنسون ڪندو هوس.
رڳو ٽڪ ٽڪ پيو ڪندو هوس. جڏهن اسان جي ٽيم هارائيندي
هئي ته مون کي ۽ منهنجي هڪ دوست عبدالواحد ميمڻ کي ٻشنگ
لاه موڪليندا هئا. اسين ٻئي چٽا سڄو ڏينهن نه ته آٽو ٿيندا
هئاسون، نه ئي وري اسڪور ڪندا هئاسون. رڳو ٽڪ ٽڪ پئي
ٿيندي هئي. (ٿورو مشڪندي) - ڇي ڏينهن ۾ اسڪور ٻه، ٽي آٽو
ان ڪم لاء اسين هوندا هئاسين.

نقاش: انڊور گيمس؟

ر.ب. پليجو: پتا پتا ڪونه ايندا هئا، باقي هو جيڪو ڊو
ٿيندو آهي....!

نقاش: ڪيرم بورڊ؟

ر.ب. پليجو: ها، ڪيرم بورڊ ڪيڏندا هئاسون، پر اسان
جي مدرسي ۾ انڊور گيمس ڪونه هونديون هيون. فٽ بال وغيره
به ڪندا هئاسون.

نقاش: شطرنج؟

ر.ب. پليجو: نه شطرنج نه.

نورائي: اوهان ڪهڙن استادن ۽ پرنسيپالن کان متاثر ٿيو؟

ر.ب. پليجو: اسان جو هڪڙو پرنسيپال، مسٽر غلام حسين

سومرو هوندو هو. ٻيو ايس ڪي پائي جي ۽ ٽيون مسٽر ٿامس هو. اهي ٽي پرنسيپال زبردست هئا. سڀئي جدا جدا خوبين جا مالڪ هئا. مدرسي جا استاد به پناه خوبين جا مالڪ هوندا هئا. ايس ڪي پائي جي ۽ کان پوءِ آلجبرا ۽ رياضيات ختم هيون. ناصر حسين کان پوءِ گرامر ختم هو. با اصول ماڻهو هو. مون امتحان ۾ ۷۰ سيڪڙو مارڪون ڪنيون. فرسٽ ڪلاس ۾ آيس، پر جيڪڏهن هوم ورڪ ڪري نه ايندو هوس ته ٻيون بئچن تي بهاري ڇڏيندو هو. بس پوءِ ٻيڻو هوندو هوس. چوندو هو ته ”تو اڄ ڪم نه ڪيو آهي، ڪالهه ٻلي سؤ سيڪڙو مارڪون ڪنيون هجي، ان جو مونسان واسطو نه آهي. تنهنجي ڪاهي ۽ تي گرامر لکيل آهي يا نه؟ اڄ ڪم نه ڪيو اٿئي ته ٻيڻو هج.“

نوراني: اوهان جي ڪلاس ۾ پوزيشن ڪهري ايندي هئي؟
 ر.ب. ٻليجو: آئون ڇهين ۾ فرسٽ آيو هوس. مشرڪ ۾ آئون ۽ هڪ ٻيو ڇوڪرو سڄي مدرسي ۾ پهريون نمبر آيا هئاسين. ان لحاظ کان سڄي سنڌ ۾ پهريون نمبر آيا هئاسين. ٻي جي-ون مارڪون هڪ جيتريون هيون.

نوراني: ان زماني ۾ بمبئي يونيورسٽي امتحان وٺندي هئي؟
 ر.ب. ٻليجو: ها. اسان جي فرسٽ ڊويزن آئي هئي. اسان جون مارڪون ۸۰ سيڪڙو کان به مٿي هيون. مون عربيءَ ۾ ۹۶ سيڪڙو مارڪون ڪنيون هيون ۽ ڪيترا رڪارڊ توڙي ڇڏيا هئم.
 نوراني: اوهان جو من پسند سبجيڪٽ ڪهڙو هو؟

ر.ب. ٻليجو: منهنجو فيوريٽ (پسنديدگ) سبجيڪٽ

انگريزي هو.

فقير محمد لاشاري: اوهان مئٿي ميٽڪس ۾ ڪيئن هئا؟
 ر.ب. ٻليجو: ڇهين درجي ۾ ان ۾ به پهريون نمبر آيو هوس، پر وٺندي ڪانه هئي.

نوراني: بنيادي طرح اوهان جو لاڙو سائنس ڏانهن هو يا آرٽس ڏانهن؟

ر.ب. پليجو: (منهنجو لاڙو) آرٽس ڏانهن هوءَ سائنس مون کي ڪونه وڻندي هئي. ان ۾ ڪنهن زماني ۾ ڇٽ هوس. پر پڙهي، هوشيار ٿي ويو هوس.

نوراني: تواريخ وڻندي هئي؟

ر.ب. پليجو: تواريخ منهنجو فيورٽ سبجڪٽ آهي. پر ان زماني ۾ ڪونه هئي، ڇو جو اسان وٽ تواريخ تي ڪتاب ڪونه هئا. باقي سنڌي، عربي ۽ انگريزيءَ جا سبجڪٽ مون کي وڻندا هئا. عربي ان ڪري وڻندي هئي جو قرآن شريف پڙهيل هوس. عربيءَ ۾ آئون پنهنجا مضمون ۽ جيڪي حديثون ۽ آيتون ٻيو لکندو هوس.

نوراني: اوهان جا ان زماني جا سڀا دوست ڪهڙا هئا؟
ر.ب. پليجو: اسين پنج مجاهد هئاسون. محمد اعظم قريشي، بختيارپور جو، جيڪو پوءِ ڀرپور ٿي پيو ۽ حسين بخش...

نوراني: ڇو ڀرپور ٿي پيو؟

ر.ب. پليجو: ان زماني ۾ ئي جذباتي هو. پوءِ وري سڌي هاديءَ جو ڪو مسئلو پيدا ٿي پيو. هو ڊاڪٽر صالح قريشي، سابق وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽيءَ جو ويجهو عزيز هو. ٻيو دوست هو حسين بخش، جيڪو دڙي ۾ ڊاڪٽر آهي. فضل الرحمان به منهنجو سٺو دوست هو، قازو پنڊيءَ ۾ مليو هو. چوٿون دوست الله ڏنوشاهه هو، جيڪو هينئر وڪيل آهي. اهو منهنجو بهترين ۽ بهترين دوست هوندو هو ۽ اڃان تائين آهي. اسان جا ماستر به بهترين هوندا هئا. تن ۾ محمد ابراهيم جويو صاحب به هوندو هو.

نوراني: جويي صاحب ۾ ڪهڙي خوبي هئي؟

ر.ب. پليجو: جويي صاحب جي اها خوبي هئي ته هو قربانگو هوندو هو. انگريزي بهترين پڙهائيندو هو. آزاد خيال هو، فاراض ڪونه ٿيندو هو، شفقت سان پڙهائيندو هو. هن جو انسان ۾ ڇاهه هو، (رڳو) ڪتابن ۾ ڇاهه ڪونه هو. ماڻهوءَ کي ماڻهو سمجهي ڇاهه ڏيندو هو ۽ انسان ٺاهڻ جي ڪوشش ڪندو هو. هو سراسر

شعبه سراسر نوڪي ۽ سراسر عام هو، هن جي هوندي اهو احساس
ٿيو هو ته، ”آئون به ڪو ماڻهو آهيان.“ اڳي اسين (جن اسان)
رول پارٽي هوندا هئاسين، ڦانڪا، ٻيراڳڙا ۽ ٻيا ۽ قبيلى نه ڏٺل
هوندي. هن جي هوندي، (جن نه) اسين ٻڌڻ ٿي ماڻهو سمجهندا
هئاسين.

نوراني: هن اوهان جي ڪڏهن مالي مدد به ڪئي؟
ر.ب. ٻليجو: نه، اهڙو نانو ڪونه هو. باقي اسان کي ڪم
وڻي وڃي مضمون ڪتاب پتلب پڙهائيندو هو. انگريزيءَ جي هڪ
اغبر ”ريڊيڪل“ به پڙهي پڙهائيندو هو.
نوراني: توهان کي مشرف - بم مارڪسزم ڪهن ڪيو؟
ابراهيم جويي صاحب ڇا ڪهن پئي؟

ر.ب. ٻليجو: جويي صاحب اسان جي ذهن ۾ اهي خيال
وڌا، پر مون اهي قبول ڪونه ڪيا. هو اهڙيون ڳالهائون ڪيو
هو، پر ٿوريون، انسانيت وغيره جي ڳالهه ڪندو هو. مسلم ليگ
جو مخالف هو. انهن ڏينهن ۾ هن هڪ ڪتاب لکيو هو، سيوسنڌ
سيو سب ڪنٽينينٽ، (Save sind save subcontinent) يعني
”سنڌ بچايو، ننڍي کنڊ کي بچايو.“ پر ان جو ڪو اسان تي اثر
ڪونه پيو. پير بهرحال، ڪجهه خبر پئي. پڻ هن جي خلاف
هئسون، (پرلڳي سان) ڇو جو پاڻ پاڪستاني هئسون نه. انهن
ڪري، انهن ڏينهن ۾ (سنڌس ڳالهين جو) اثر ڪونه ٿيو. پر اهو
ضرور سمجهي سون ٿي، ”هيءَ ماڻهو سٺو آهي.“ جويي صاحب جيڪي
ڳالهائون ان زماني ۾ اسان سان ڪيون، انهن وري پوءِ وڃي اثر
ڪيا، جڏهن ٻيون ڳالهائون سوچي سون به خبر پئي ته، ”وڃا جوڻو
صاحب به اهي ڳالهائون ڪندو هو.“ سنڌس ڳالهائون شايد ائين ئي
هيون. پر انهن ڏينهن ۾ جويي صاحب انقلابي خيالن ۾ ايم اين راڄ
جي خيالن جو ماڻهو هو. پوءِ جيڪي ڳالهائون مون ڪيون سي ذرا
مخالف هيون، پر وڏي ۾ وڏو اثر مون تي جيڪو پيو ۽ جيڪا
منهنجي (خيالن ۽ نظرين جي) ترنگ پوائنٽ هئي، اهي جويي

صاحب جا خيال ٿي هئا، جن شروع ۾ اڄ ته هڪٻيو ٻي سلا نه آيا. ٻيو ته صلاح الدين وڪيل هو، جنهن مون ۾ اهي گالهيون پيدا ڪيون ۽ ٽيون هو نبي احمد، جنهن شعر ۽ ادب جي حوالي سان مون ۾ اها تبديلي آندي. صلاح الدين فڪر جي حوالي سان تمام ظالمانه سوال پڇندو هو. اسان جيڪا پنهنجي خيالي دنيا ٺاهيو ويا هئاسون، ان کي صلاح الدين پنهنجن سوالن بلڪ، ڪرشنڪ (چيائيندڙ) سوالن سان درهم درهم ڪري ڇڏيو. ان سان سوشلزم تي بحث ٿيا. پر هو پاڻ وري سوشلسٽ ٿيڻي ڪونه! وڪيل ٿي رهجي ويو. اسان وري معاملي کي ٿورو وڌيڪ اڳتي هلايو.

لاشاري: ان جو مطلب اهو ٿيو ته ترقي پسنديءَ تي پهچڻ کان اڳ، توهان ڄاڻ نٿي هوندي ڪان وٺي جيڪي پريجوڊس (اڳر ذهن ۾ ويٺل ڪمان) هئا، اهي جامد نه، بلڪ متحرڪ هئا، يعني هڪ کان ٻيو ٻئي کان ٽيون (ٿيندو ويو)؟
ر.ب. پليجو: ها.

لاشاري: ته توهان جي ترقي پسنديءَ ۾ اينٽري (داخل) لٽريچر جي ذريعي ٿي؟ توهان سياست ۾ پوءِ آيا؟

ر.ب. پليجو: اينٽري ويا لٽريچر (ادب جي ذريعي ابتدا) ڪانه ٿي. صلاح الدين سان منهنجا جيڪي بحث ٿيا، سي ادبي ڪونه هئا. هن کي ادب تي ڪجهه به ڪونه ايندو هو. هن خالص منطقي ۽ فڪري لحاظ سان ان نظام تي جرح ڪئي، جنهن تي اسان جي تعليم پڌل هئي. هن دنيا جي باري ۾ جيڪي مون پڙهيو هو ۽ منهنجا جيڪي عقيدا هئا، انهن تي هن (فڪري طرح) حملو ڪيو. چوندو هو ته، ”هنن سوالن جا جواب ڏي.“ تنهن ڪري، فڪري طرح مون کي سمجهائڻو پيو. ڏينهن ڄاڻ ڏينهن اهي بحث هلندا هئا. مون کي ياد آهي ته آئون رڻندو هوس، جو انهن سوالن جا جواب مون وٽ ڪونه هئا. هو تمام عجيب و غريب سوال پڇندو هئا جن جا جواب مون وٽ ڪونه هوندا هئا. تنهن جي ڪري مسئلو پهرين فڪري هو، پوءِ وري ادب ۽ پڙهڻوسون.

لاڻاري: هاڻ سنڌي ادب بي ج.ڪامنظام نموني سان ترقي
سنڌي آئي آهي، اها سنڌي ادبي سنگت واري عرصي ۾ آئي آهي،
ان کان اڳ ۾ آئي آهي، يا پوءِ آئي آهي؟ ان سڄي عرصي کي
اوهان سوڙڻ چاهيو ته ڪيئن سهڙيندو؟

ر.ب. پليجو: اهو مینارام هاسٽل وارو دور هو، جنهن ۾
شروعاتي ادیب پیدا ٿيا. ان کان اڳ ۾ ڪوبه (سنڌي) ترقي پسند
ادب ڪونه هو. ان دور کان پوءِ ئي مینارام هاسٽل ۾ سنڌي ادبي
سنگت جو بنياد وڌو ويو. ان کان اڳ سنڌي ادب، ترقي پسند
ڪونه هو.

نوراني: ترقي پسنديءَ جو بنياد ڪنهن وڌو؟
ر.ب. پليجو: گهڻائي ساڻهو هئا. تنوير عباسي هو،
ششیرالحيدري هو ٻيا به گهڻي هئا. آئون گهڻ ويل هوس. مون تي
ايس ته هيءُ اڳ ۾ ئي ڊڪلريشن تي صحيح ڪيو ويٺا هئا. جتي
ماني کائيندا هئاسون، اتي ئي ميٽنگ ٿي هئي.
نقاش: اها ورهاڱي کان اڳ جي ڳالهه آهي يا پوءِ جي؟
ر.ب. پليجو: (نان جو تازو ڪره وات ۾ وجهي) کير جو
ڍڪ پري، ٽڪڙا ٽڪڙا ڇاها ڏيندي) بس ورهاڱي کان پوءِ اڳ
يا پوءِ جي ڳالهه آهي، هاڻ مون کي ياد ڪونهي.

نقاش: سنڌي ادبي سنگت جي جيڪا تاريخ ٻڌائي ٿي رهي
ان مان ته ائين ٿو لڳي ته جڏهن ۱۹۴۶ع ڌاري، سنگت جو بنياد
وڌو ويو هو؟

ر.ب. پليجو: اهوئي سال هوندو، ڇو جو مون کي ياد آهي
ته آئون هاسٽل ۾ ماني کائيندو هوس، ته ضرور اها پڙهندو به هوندس.
اپريل ۱۹۴۷ع ۾ مون (پڙهن) ڇڏيو. تنهن جي معنيٰ ته سنگت،
۱۹۴۶ع ۾ ئي لهي هوندي. (ان مهل فون جي گهڻي وڃي ٿي.
رسول بخش پليجي جو ٽيڙو ڀاءُ، غلام قادر پليجو، جنهن جي جاءِ
تي هيءُ انٽرويو ٿي رهيو هو، فون ٽٽي ٿيو. ٻئي پاسي کان تمام
هلڪو آواز اچڻ جي ڪري، هو تمام ڏاڍيان ڳالهائي ٿو، جنهن

جي ڪري ٻي ٻڌڻي ۾ اها آواز ڪلهي ڪري، اها خبر ٻي ٻي ۾ ڪهڙو ٻڌڻو ۽ ڪهڙو ٻڌڻو ٿي ٻيو ڪلهائي! ان ڪري وڏو مونجهارو ٿي پوي ٿو. اٽڪل پنج سئو کن ٻيو اهو ٻڌڻو ڪو سلسلو، ٽنهن ڪٿي ٿي ٿو، جڏهن قادر رسيدو رسي ٿو. ان وقت رسول بخش ٻڌڻي جو آواز ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. ۱۹۴۶ ع ۾ بغاوت ٿي هئي. ان ئي دور ۾ سنڌي ترقي پسنديءَ جو بنياد پئجي وڪو هو. اردوءَ ۾ به پئجي وڪو هو.

نقاش: توهان جي سنڌيءَ ۾ پهرين طبع زاد ڪهاڻي ڪهڙي هئي؟

ر.ب. ٻڌڻو: پهرين ڪهاڻي ۵۱-۱۹۵۰ ع ۾ لکيم. مون اها پنج ڇهر مهينا پي لکي، پر اها شايع ڪون ٿي. هوائي ڪهاڻي هئي، الانجي ڇا هئي! طوفان ميل ڪهاڻي هئي. وڏا وڏا ماڻهو، وڏا شخص ۽ وڏا قصا پر پوءِ هڏي ڏنر.

نوراني: (نقاش ڏانهن ٺهاري ٻڌي) منهنجي خيال ۾ پهرين ٻڌڻي صاحب جي وڪالت ۽ صحافت واري دور جو حال وٺون، پوءِ وري ادب تي اينداسين. (نقاش ڪٿي لڳوڏي راضي ٿي جو اها ڪري ٿو.)

ر.ب. ٻڌڻو: پوءِ وڪالت پڙهيسون. ان وچ ۾ هڪڙي اخبار هوندي هئي، صداقت، قادر بخش نظاماڻي ان جو ايڊيٽر هو. نورالدين سرڪي به ان ۾ سب ايڊيٽر هو. آئون به ان ۾ سب ايڊيٽر هوندو هوس. صحافت آڻان شروع ڪيم. تنهن کان پوءِ نواب وقت جو سب ايڊيٽر ٿيس. مولانا عبدالغفور سيالائي ايڊيٽر هو. تڏهن زبردست ايڊيٽر هوندو هو. ڀرسان سنڌ آرڊر جي آفيس هوندي هئي. علي محمد راشدي ان جو ايڊيٽر هوندو هو. وري آئون نئين سنڌ جو ايڊيٽر ٿي ويس، جنهن جو ايڊيٽر مشتاق هوندو هو. بعد ۾ آئون خود ايڊيٽر ٿي ويس.

نقاش: ڪهڙي اخبار جو؟

ر.ب. ٻڌڻو: نئين سنڌ جو. ان وچ ۾ مون وڪالت پاس

ڪٿي ۽ پوءِ ايڊيٽريءَ تان استعيفا ڏئي ڇڏيو.
 نوراني: ايڊيٽوريئل ته اوهان ايڊيٽر ٿيڻ کان پوءِ لکيا هوندا
 پر هونءِ اخبار ۾ اوهان ڪو مضمون ۽ ڪالم لکندا هئا يا نه؟
 ائين جنرل ڪم ڪندا هئا، جيئن عام صحافي ڪندا آهن؟
 ر.ب. هليو: نواب منڏ ۾ آئون ”ڇاڇا ڇيسر“ جو ڪالم
 لکندو هوس. تنهن کان پوءِ سون ٻه زبردست ڪالمر لکڻ شروع
 ڪيا. هڪڙو ”تعارف“ ٻيو ”س منظر“.

نقاش: اصلي نالي سان يا ڪنهن ٻئي نالي سان؟
 ر.ب. هليو: نه. اهي ڪالمر ڪنهن نالي سان ڪونه لکيا
 هئا. بس انهن جا نالا اهي ئي هوندا هئا، يعني ”ڇاڇا ڇيسر“ وغيره.
 ميان افشارالدين جي اخبار هوندي هئي امروز، ان کان متاثر ٿي،
 مون اهي ڪالمر پنهنجي مقصد ۽ مطلب مطابق لکيا. مهڪن آهي
 هاڻ شايد اهي ڪٿي ماري وڃن. آئون ڳالهين مان وري عوام جي
 مقصد ۽ ڪم واريون ڳالهيون ڪيندو هوس. هاڻ اخبار ته هئي
 ايوب ڪهڙي جي ۽ ممتاز دولتانه وري هوندو ايوب ڪهڙي جو دوست.
 (پٿريلي انداز ۾) ايوب ڪهڙي کي چوندا هئا ”قائد سنڌ“ ۽ ممتاز
 دولتانه کي ”نجر پاڪستان“ بهرحال، ته مثلاً ممتاز دولتانه صاحب
 تقرير ڪئي ته، ”اسين پنهنجي سرحدن جي حفاظت اڏڻ ڪنداسين،
 جيئن اسٽالن گراڊ وارن پنهنجي ملڪ جي حفاظت ڪئي.“ آئون
 لکندو هوس ته ”نجر پاڪستان، جناب ممتاز دولتانه اسٽالن گراڊ
 جي ڳالهه ڪئي آهي. تمام زبردست ڳالهه آهي پر اسٽالن گراڊ جي
 لڙائيءَ هيئن ئي هئي ۽ ان جو پس منظر هينئن هو. جنرل ٽراڪٽس
 جي فوج هيئن وڙهي.“ يعني، دولتانه جي تقرير جي آڙ ۾، ڪجهه
 ڪم جون ڳالهيون لکي ويندو هوس. اسان وٽ جيڪي ڪتاب
 ان زماني ۾ موجود هئا، اهي پڙهي، پوءِ انهن مان حوالا ڏيندو هوس،
 جيئن ماڻهن جي ڄاڻ ۾ اضافو ٿئي. ڪتابن ڏسڻ وارو مسٽر، هتي
 مون ايجاد ڪيو، يعني تواريخ ۽ جاگرافي وغيره تي لکندو هوس.
 وري مثلاً ڪن ماڻهن ڪا ڳالهه ڪئي ڪئي ڪئي ته، ”هيءُ معاملو

جدلي آهي ته پوءِ جدلي ماديت تي لکندو هوس ته جدلي ماديت جو مطلب اصل هيءُ آهي، رڳو جدلي ماديت تي مون چار ڪالم لکيا. وري جيڪڏهن ڪرشن چندر جو ناول اچي ويو ته (ان تي تبصرو ڪرڻ جي بهاني) لکي ويسو هوس ته ”ڪرشن چندر جي زندگيءَ جو احوال هيءُ آهي، فلاڻي هٿ ۽ فلاڻي ڏينهن پيدا ٿيو ۽ سندس ڪتاب فلاڻا فلاڻا آهن“ اهڙي طرح، آئون ڪهڙي صاحب جي اخبار ۾ پنهنجيون اهي ڪارستانيون ڪندو هوس. سڀني صاحب درويش هوندو هو. ان جي اڳيان ڳالهائڻو ڪونه هو.“

نوراني: مون اوهان جي ڳالهه ۽ لکڻين مان محسوس ڪيو آهي ته اوهان جو لاڙو گهڻو ڪري، بيميد ڏانهن رهيو آهي؟

و.ب. پليجو: پر اڄن ڪالمن ۾ ته بيميد ڪونه هئي. اهو دنيا جي بنيادي احوال تي عدم مهم ٻوليءَ ۾ بيان ڪرڻ (وارو ڪم) هو.

نقاش: توهان مولانا مسعوديءَ جي ڳالهه ٻي ڪئي؟

پليجو: سڀني صاحب هڪرو نهايت آخرو ۽ ايماندار ماڻهو هوندو هو. ائين سڀني هن کان ٻڌندا هئائين. هن جي ڪمري ۾ ڪونه وهندا هئائون. (هن جو هڪڙو تڪيو ڪلام هو) يعني، هو، اهو، اهو، اهو، پيو ڪيو هو. ڇا لاک ڇا لاک ماڻهو ڪونه هو. درويش هو. يعني سٺو. ڊڪٽيٽن ڏيڻ جو هوشيار. پوءِ وري نئين سٽ ۾ اچي، مون شايد، سنڌ جي تواريخ ۾ پهريون ڀيرو، روسي ڪهاڻيون ترجمو ڪيون. هڪڙي ”مٽيءَ جي مٺ“ اها شايع ڪانه ٿي ٻي ”ٻوليون ڏينهن“. بورسي پائيوواءَ جي ڪهاڻين جي مجموعي مان ڪٽيم. ان ساڳي ئي مصنف جي ناول جي ترجمي جو نالو آهي، ”چراغ جلتا رهائ“. پهرين ڪهاڻي، جيئن ٻڌايم ته شايع ڪانه ٿي پر ٻوليون ڏينهن، وري هڪ ماڻهو پنهنجي نالي تي شايع ڪرائي. نقاش: ٻئي ماڻهو ڪنهن جي نالي ۾ شايع ڪرائي؟ اوهان جي نالي ۾؟ يا...؟ (پليجو ان سوال جو جواب گول ڪري وڃي ٿو.) نقاش: ٻيلا اوهان کي ياد اچي ٿو ته ڪهڙي مجموعي ۾

يا ڪٿي اهو ترجمو ڇپيو هو؟

ر.ب. هاڻي: اهو ترجمو هڪڙي مجموعي ۾ ڇپيو هو. اهو سنڌي ادب جو پهريون مجموعو هو، بلڪل نئون، محمد قاسم نالي هڪڙو ماڻهو هو، تنهن ٻه ڦٽي ۾ جي نالي سان شايع ڪيو هو. ٻيو هڪڙو دوست هو، تنهن پنهنجي نالي ۾ منجهن جو اهو ترجمو ڇپائي ڇڏيو، نالو ڪونه ٿا وٺون، دوست ماڻهو هو. بهرحال، اهي ترجما ڪير، ترجمن جو مون کي شوق هو، جيڪا شيءِ سٺي ڏسڻ ۾ ايندي هئي ته پانهيو هو ته ترجمو ڪري، سنڌي ماڻهن اڳيان پيش ڪجي. قصو ڪوتاهه ته نيٺ صحافت ڇڏيم ۽ ٺٽي ۾ وڪالت وهي ڪيم. سائين مولا ڏني عباسيءَ جو وڏو اسسٽنٽ ٿيس. ۳۵ رپيا مهينو ملندا هئا. ٻه ٽي مهينا منهنجو ڪم ڏسي، هن چيو، ”نون ۳۵ رپين ۾ سهاڻو آهين.“ سو منهنجي پگهار ۳۵ رپين سان گهٽائي ڪيڻين. ۳ رپيا! مون ۳۰ رپين تي ئي ڪم شروع ڪري نٿو. هڪڙي ڏينهن مون کي ڪورٽ ۾ پنج ڇهه فائيل ڏني، ڇڏي ويو ته، ”ڪيسن جو تخيال رکجنين.“ ڪورٽ ۾ ڪيس هلندا رهيا. ڪورٽ جو وقت ختم ٿيو ۽ جج صاحب اٿڻ لڳو ته آئون اٿي بيٺس، چيم، ”سائين مهڃا ڪيس؟“ ڪورٽ سڳوريءَ ڀڄيو، ”تون ڪير آهين؟“ چيم، ”رسول بخش پليجو آهيان.“ ”ڪهڙن جو جرنيل آهين؟“ ”سائين آئون عباسي صاحب جو جرنيل آهيان.“ جج صاحب فائيل ڏسي چيو، ”سڏ ته ٿيو هو، پر نه ڪو وڪيل آيو، نه ئي ڪو ماڻهو! ان ڪري مون سڀ ڪيس ڊسمس ڪري ڇڏيا.“ مون احتجاجن ڇڏي، ”مون کي ته ڪنهن ٻڌايو ئي ڪونه!“ ”ٻڌايو آهي ڇا! نالو وٺيو آهي. ٽي دفعا وڏي واڪي سڏ ٿيو آهي، سڏ جو جواب ڪونه مليو، ان ڪري ڪيس ڊسمس ڪري ڇڏيم.“ جج صاحب ورندي ڏني، نتيجي ۾ سڀ ڪيس ڊسمس ٿي ويا. سول ڪيس هئا ان ڪري، منهنجي سينئر ڪسي پشما ڀرڻا پئجي ويا. ان وچ ۾ وري آئون ڪلارڪ وهي ٿيس. (رنگ ۾ اوسي) منهنجين نوڪرين جو وري هڪ وڏو داندان عظيم آهي. مشترڪ هاس ڪرڻ

ڪن ٻوڙ، ٿئي ۾ هيٺ منشيءَ جو سرشتيدار ٿيس. (ٿورو مشڪل ٿي)
 ڏاڍي سٺي ٻوڙ هئي، ڇاڪاڻ جو وارنٽ ڪڍڻ لاءِ پنج روپيا
 ملندا هئا. اها وڏي رشوت هئي! ان زماني ۾ وڏي شيءِ هئي! وارنٽ
 ڪڍڻ جا پنج روپيا ته وارنٽ نه ڪڍڻ جا ڏهه روپيا ملندا هئا، وڏو
 ڪم هو! هڪڙي ڏينهن ويٺو هوس ته پوليس وارا هڪڙي ساڻيءَ
 کي جهلي آيا. هو وڏيون رڙيون ۽ دانهون ڪندو پئي آيو. ايلائي
 ڇيائين، ”ساڻين مونکي صاحب وٽ وٺي هلو.“ وٺي ويس ساڻين ڏي.
 صاحب پڇيس، ”اڙي ڇاهي؟ ڇا جو ڪوڙ ڪيو اٿس؟“ ڇيائين،
 ”ساڻين مون سان مراسل ڇلم ٿيو آهي.“ ”ڪهڙو ظلم ٿيو آهي
 توهان؟“ ڇيائين، ”مونکي ڇلمه ۾ رسو ٻڌو پيو آهي.“ صاحب
 چيو، ”تو پڪ بدعاشي ڪئي هوندي، توتي ڪيس آهي.“ گرفتار
 ٿيل شخص چيو، ”ساڻين، هن ڪورٽ ۾ آئون فريادي ٿي آيو هوس.
 پوليس وري آيو مونکي جهلي ڇلمه ۾ رسو ٻڌي، وٺي آئي آهي!
 مون ٻڌي تي فرياد ڪيو هو، ٻڌجي به وري آئون آيو آهيان! اهو
 وري ڪهڙو ظلم آهي؟“ هيٺ منشيءَ کيس چيو، ”تو بدعاش
 آهين، حرامي آهين. نو ڪوڙو ڪيس داخل ڪيو آهي، تنهن جي
 ڪري اسان توکي ٻڌو آهي.“ ٻوڙ وري مون کي سڏيڻين. آهستي
 پڇيڻين، ”گالهه ڇا آهي؟ ڪاغذ ڪٿي اچ.“ آئون ڪاغذ ڪٿي آيس.
 مونکي چيڻين، ”ڏس ڇا آهي؟ هيءُ ماڻهو ڪيئن ٻڌجي آيو آهي؟“
 چير، ”ساڻين، توهان چيو هو ته وارنٽ ڪڍ.“ چيڻين، ”ڪٿي
 لکيل آهي؟ ڪاغذ ته ڪڍ.“ ڪاغذ ڏٺائين ته جوابدار واري
 ڪالمر ۾ فرياديءَ جو ۽ فرياديءَ واري ڪالمر ۾ وري جوابدار جو
 نالو لکيو پيو هو! مطلب ته مون ساڳيهن جوابدار جي بچاءَ فرياديءَ
 تي وارنٽ ڪڍي ڇڏيو هو! هيٺ منشيءَ مچرجي مونکي چيو، ”انڌا
 هيءُ ته فرياديءَ وارو ڪالمر آهي. اهو فريادي ٻڌجي آيو آهي.
 هاڻ تون به ڪاٺيندين ٿي ته آئون به! ٻوڙ مڙئي فرياديءَ کي
 ڊهائي سڀائي، ڪنهن طرح سان ان مان چند ڇڏايڻين ۽ مونکي چيڻين،
 ”خدا جي واسطي استعيفا ڏي، هير جو هير، نه ته آئون ٿيڻ“

ڪاٺي ويندس. نيڪ آبادان جند ڇڏايم. اهڙا واقعا مون سان سدائين ٿيندا رهندا هئا، يعني ماڻهن مونکي پيرن تي هٿ رکي، مٿيون ڪري، نوڪريءَ سان ڪڍي ڇڏيندا هئا. اڪثر ڪري چوندا هئا، ”خدا جي واسطي، الله جي واسطي، بس هينئر جو هينئر اسان جي جند ڇڏ. وڪدم جان ڇڏ، اسين توکي ڪلاڪ به برداشت ڪرڻ لاءِ تيار ناهيون.“

نقاش: (مطلب ته) نوڪري ڪرڻ جي معاملي ۾ اوهان به ان فت (غير موزون) رهيا؟

ر.ب. ٻليجو: ان فت جي ڳالهه ذمہ آهي، مون وڏا حادثا ڪيا. هڪ دفعو سنڌ ۾ ماسٽرن وڏي اسٽرايڪ ڪئي. وڏا هڪلا ۽ فساد ٿيا. ڪامريڊ حيدر بخش جي وٺي، قاضي فيض محمد ۽ ٻيا اڳواڻ انهن جي حمايت ۾ نڪري آيا. راج گڏ ٿيا ۽ ڪاميٽيون ويٺيون. دين محمد ان زماني ۾ سنڌ جي رڪورنر هوندو هو. نيڪ ماسٽرن جون پگهارون وڌايون ويون. (اڻوي ٻئي شڪل ٺاهيندي) آئون ان زماني ۾ تعليم ناتي ۾ هڪ ڪلاس ۾ پڙهيو هوس، جنهن کي ڪير سڏائيندو به ڪونه هو! بس ائين ئي هڪڙو خفقاتي هوندو هوس. هڪ ڏينهن آئون پڙهيو هيس ته مون کي پڇي وئي آهي ۽ پڇو ته، ”تو کي اسسٽنٽ ٽوڪهراڻي.“ آئي ويس. ۽ چئن، ”تون ڪير آهين؟“ مون چيو، ”آئون ڊسپيچر آهيان.“ ”ڊسپيچر تون آهين؟“ هن چئن نه سمجهي ۽ وڃي توکي سپريٽنٽ صاحب گهرايو آهي.“ ويس سپريٽنٽ ڏي، پڇين، ”ڪير آهين؟“ ۽ پير، ”ماڻهن ڪلارڪ آهيان.“ ٻين کان پڇين، ”بابا هن کي ڇو موڪليو آيو؟“ ڪنهن جواب ڏنس ته، ”هي اهوئي ڊسپيچر آيو.“ ”هان!“ هن سڌو ئي وهدي دانهن ڪئي. وڃي جلدي وڃي، توکي اسسٽنٽ سيڪريٽري ٽوڪهراڻي. وٺي ويا اسسٽنٽ سيڪريٽريءَ وٽ، جيڪو مرزا فرهاد بيگ هو ۽ مرزا قليچ بيگ جي خاندان مان هو. هن مون کان پڇيو، ”ابا خوش آهين؟“ سڀ خير آهي؟“ ۽ پير، ”ماڻهن، مهرباني، آئون ٽيڪ آهيان.“ ”بلا خبر ڏيو،

ڪيئن اچڻ ٿو؟ هن ٻي-و. مون چيو: سائين، اس ائين ئي ٿو
 آيو آهيان. مونکي وٺي اچڻ وارن ٽان ٻيچيس، ”ا“ هن ئي ڪش
 وٺو آءُ آهيان؟ سائين، هيءُ ٻيچيچر آهي. ”ٻيچيچر آهيان آهيان؟“
 هن هڪ رڳو ڪري ٻيچيو، ”ها سائين آئون ئي ٻيچيچر آهيان. —
 آخر ڳالهه ڇا آهي؟“ (تڪڙو چيائين) ”وڃ، وڃ ٺوڻي اسڊ،
 سيڪريٽريءَ ڏاڍو آهي. اندر سيڪريٽري مسٽر ر هوجا هلي،
 جيڪو مونکي ڏاڍو پائيدو هو. نوڪري به ان ئي مونکي وٺي ڏني
 هئي. هن وٽ پهتس ته مونکي ڏسي قرب مان ٻيچين، ”ا“ خوش
 آهين؟ هڳو ڀلو؟“ پر اوڏي مهل ٻي شخص ٻڌايس ته ”هيءُ
 ٻيچيچر آهي“ (اهو ٻڌڻ سان ئي چڻ ته هن کي ڪرنت لڳي ويو
 چيئين، ”ڙي وٺي وڃوس، سيڪريٽري صاحب ڏي.“ ان زماني ۾
 سيد هاشم رضا، سيڪريٽري تعليم هو. مونکي ڪار ۾ هن ڏانهن
 وٺي ويا. هو ٻاٽو هوندو هو، سندس زبان ۾ اٽڪ هئي. چيئون،
 ”هيءُ آئون اهو ٻيچيچر.“ مونکي ڏسي اٽڪ جي ڪري ڳالهائي
 ته نه سگهيو، پر (ٻاڄو پانهون مٿي ڪري، بيزاريءَ منجهان ٻڃي
 هٿن سان دفع ٿيڻ جهڙو اشارو ڪري ڏيکاري ٿو ۽ چوي ٿو) هٿ
 ڪندي، چڻ ته چيئس ته ”جائي وٺي وڃوس.“ وري مونکي ڪر
 ۾ کڻي هڪڙي شاهي ايوان ۾ وٺي ويا. مون (حيرت مان) سوچيو،
 ”هيءُ ته گورنر هائوس آهي!“ مونکي اندر گورنر صاحب وٽ وٺي
 ويا. چيائون، ”هز ايڪلنسيءَ سان مل.“ گورنر صاحب کي سلام
 ڪر. چيئين ”وڪلڪم اسلام، ڪير آهين؟“ سائين آئون تعليم
 ڏيئي جو ٻيچيچر آهيان. گورنر چرڪ ڀري چيو ته، ”You are
 the despatcher“ (توڻ آهين ٻيچيچر) ”yes“ (هائو) مون
 چيو. چيئين، ”ڇهه مهينا ماسٽرن جي اسٽرائڪ هلي، ماسٽر اچي گڏ
 ٿيا. نيٺ وڏي مصيبتن ٽان هوءَ هڪ فصيلي تي پهتا. مون
 هن جي پگهار وڌائي، پر ٺو وري انهن جي پگهار گهٽائي ڇڏي.“
 مون چيو، ”سائين مونکي ته خبر ئي ڪانهي!“ استاف کي چيئين
 ”ڪاٺڪڻي اچو.“ ڪاٺڪڻي آيا ته مونکي ڪاٺڪڻي ڏيکاري چيئين،

”هيءَ صبح ۷ بجي آهي؟“ مون ۱۰ جو، ”ها سائڻ سهنجي آهي.“
 چئين، ”نو هيءَ ڇا لکيو آهي؟“ مون جواب ڏنو ته، ”سائين مون
 سڪو آهي ته توهان جي پگهار وڌائجي ٿي.“ سائين، ”پڙه.“ ان
 وقت اصل پگهار الائي گهڻي هئي، پر مون جيڪا پگهار داخل ڪئي
 هئي، اها اڳي ڪن به گهٽ هئي، جيڪا ”الائي ڪيئن گهٽ ٿي وئي؟“
 چئين، ”تو ڪونه ڏٺو؟“ جواب ڏنم، ”سائين مون ڏٺو ته هو، پر
 الائي ڪيئن گهٽجي ويٺو؟“ ۱۱ جي اسٽف ڪي چئين، ”پوءِ ٻه
 ڪٿي اچو؟“ پوءِ بندل به اچي ويو، ڏٺم ته اهو بندل تارن جو هو،
 جيڪي ماسٽرن ڪيون هيون، جيئن، ”پڙه ته ڇا لکيو اٿن؟“
 پڙهيم ته واقعي ماسٽرن لکيو هو ته، ”اوهان ٿيل معاهدي جي ابتڙ
 پگهار وڌائڻ جي بجاءِ ماڳهن گهٽ ٿي ڇڏي آهي، اسين ٻيهر
 اسٽرائيڪ تي ٿا وڃون.“ مون کي اصل ۾ ڀڄڻ مهل الائي ڇا ٿيو؟
 يا اک ٽرڪي ويئي، جو جيڪا پگهار اڳي، مثلاً ۱۴ لکيل هئي،
 ته اها گهٽائي ۹ رپيا ڪري ڇڏي. حڪومت جو جيڪو آرڊر
 هو، ان کي مون پڇيندي، اهڙي غلطي ڪري ڇڏي جو پگهار وڌڻ
 جي بجاءِ گهٽجي ويئي. اس سڄي سنڌ ۾ ڪهرام مچي ويو. گورنر
 مون کي چيو، ”مينسٽر جو هينئر گهر هليو وڃ، نه ته توکي هالان
 ڪرائس، ٽيپ ڏياري ڇڏيندس.“ (اڪين ٿي اڪين ۾ مشڪندي)
 ته اهڙا ڌنڌا ٿيندا رهندا هئا. الاهي نوڪريون ڪيم، هاءِ ڪورٽ
 ۾ ٽرانسليٽر رهيو هوس، پوليس کاتي ۾ ڪلارڪي ڪيم، انفارميشن
 ڊپارٽمينٽ ۾ جونيئر ٽرانسليٽر رهيو هوس. ريجيٽريشن ڊپارٽمينٽ
 ۾ به نوڪري ڪيم. اتي حيدرآباد وارو شهواڻي هوندو هو. انهيءَ
 مون کي ڊسمس ڪري ڇڏيو. هن مون کي پيرن تي هٿ رکي چيو ته،
 ”ٻيلي نڪر، خدا جي واسطي نڪر، اصل هينئر جو هينئر.“ اني
 نه مون وڏا وڏا ڪارناما ڪيا. مطلب ته جي به نوڪري ڪندو
 هوس، ته اتان مون کي ڪڍي ڇڏيندا هئا. مون کي هرڪو چوندو هو
 ته، ”تون زندگيءَ ۾ ڪڏهن به ڪجهه ڪونه ٿيندين.“ اڪول
 جو هيڊ ماسٽر هوندو هو ٿامس، اهو چوندو هو ته، ”تون قيامت

نئين مشترڪ پاس نه ڪري سگهندين. تو جي مشترڪ پاس ڪئي ته مون هن هيل ماستري ڪونه ڪئي. بهرحال، پوءِ اها ايل ايل بي ڪيم. منهنجو سينئر مولانا عباسي به چونڊو هو ته، ”زندگيءَ ۾ توکي گڏه جو ڪيس به ڪونه ملندو.“ ڇو جو آئون پنهنجن خيالن ۾ گم ويٺو هوندو هوس نه! ويٺي ويٺي ڪيس ڊسمس ٿي ويندا هئا. هن منهنجي پگهار جڏهن ۳۰ رپيا ڪئي، ته مون فيصلو ڪيو ته ”هاڻ پنهنجي وڪالت ٽو ڪريان.“ وڪالت مونکي ايڏي ڪانه هئي، غريب به ڏاڍو هوس مون وٽ پئسا ڪونه هئا. ڪٿ رڪي، ان تي ٽڙج وڃائي ويهي رهيس. ميز مون وٽ ڪانه هئي، نه هتي ڪا ڪرسی ۽ نه ڪو ڪتاب! بس هڪڙو ڪمر و ۽ اها ڪٿ! نقاش: وڪالت ڪئي شروع ڪيو؟

ر.ب. پڙهيو: ٿئي ۾، پر مون وٽ ڪو ماڻهو ئي نه اچي (حالانڪ) تهن مون لکائي ڇڏي هئي. پيسو مون وٽ هائي نه هئي! هڪ ڏينهن ڪراچيءَ جي هڪڙي جوهريءَ نويس ڏياري موڪليو ته، ”تو هيترا پيرا اسان وٽ ماني ڪڍي آهي. تو وٽ اسان جا ۵۰ رپيا رهيل آهن، اهي ڏي، نه ته ته قوتي اسين انڪشن ڪنداسون.“ (نوٽيس ۾ لکيل هو)

“Take notice that unless you do that, legal action will be taken against you at your risk and costs.”

”نوٽيس ڏجي ٿو ته جيڪڏهن تون فلاڻي شيءِ نه ڪرين ته تنهنجي خلاف تنهنجي خرچ ۽ ذميواريءَ تي قانوني چاره جوڻي ڪئي ويندي.“ (اهو نوٽيس پڙهي) مون چيو، ”واه سولي واه!“ هاڻي مونکي خبر پئي ته، نوٽيس ڪيئن ڏسو آهي! ڀڄ رپيا وٺندو هوس ۽ نوٽيس ڪڍندو هوس. سڀني ماڻهن کي نوٽيس ڪڍڻ شروع ڪري ڏنم. منهنجي گذر خير جو ذريعو، اهي نوٽيس ئي پيا. ائين مون وڪالت شروع ڪئي. هڪڙي ڀيري شهر مان ٻي لنگهيس، ته هڪ فقير پاڻيءَ وڌي سين هئي ۽ چيو ته، ”ڙي بنڊا ڙي، ڏيئي وڃ

ٺاڻي انلاءَ جي ۾ پوءِ وري مونسي نظر پيس. چوڻ لڳي، ”اوھ! وڪيل صاحب آھين!“ هن وٽ جيڪا بہ ريزڪاري هئي، ميٽري منھ جي تريءَ تي کڻي رکڻين ۽ پيڻين، ۾ هي پيسا گڻي کڻ. پيا پيسا پني، پيسو توکي آڻي ڏيان ٿي. جيڪي ماڻهو مونسان گڏ هئا، سي حيرت سان ڏسي رهيا هئا. مون الائي هن جو ڪڏهن پنجن يا ڏهين رهڻي ۾ ڪيس ڪندو هو! مونکي ياد نه هو. پر هن فقيريائيءَ کي ياد هو. مونسان ايئن به ٿيندو هو.

نوراني: مطلب ته سول سائيڊ کان وڪالت شروع ڪيو؟
ر.ب. ٻليجو: اصل ۾ ڪرمنل سائيڊ تي ڪيم. سول سائيڊ تي به ڪيم، پر اها مونکي ايندي ڪانه هئي.

نوراني: پر اوهان کي ڪٿي به هن سول نوٽيس؟
ر.ب. ٻليجو: ديواني وڪالت مونکي ايندي ڪانه هئي. مڙني بک ۾ کڻي ڪيس ڪيم. جيڪي به اچي سو ڪار! (منهنجي) وڪالت وڪالت ڪوت هئي. ادبي سنگت گهڻي هئي. اتي هڪ سول جج هوندو هو، حيدر شاهه. انهيءَ مون ۽ ٻن ٽن ججن، ٺٽي ۾ ادبي سنگت ٺاهي. اها هلائيندا هئاسون. ۱۹۶۴ع ڌاري حيدرآباد ۾ آيس. اتي هاري ڪميٽيءَ جي اجلاس ۾ وڃڻ ٿيندو هو. ادبي نشستون به ٿينديون رهنديون هيون. وري ميرپورخاص ۾ وڪالت ڪرڻ ويس، پر اتي هلي ڪانه. جڏهن هاڻ جهڙي ٿي، ته مون ڇڏي ڏني. پوءِ ڪراچيءَ ۾ نئين سر وڪالت سکڻ آيس. وڪالت مون کي ڪانه ايندي هئي، ڪيس پيس ملندا رهندا هئا، پر قانون دابت مونکي خبر هئي، ته اهو مونکي اچي ڪرڻ ٿو. تنهن جي ڪري، مون نئين سر خالد اسحاق وٽ وڪالت شروع ڪري ڏني. اهو مونکي -/۱۰۰ رپيا پگهار ڏيندو هو. آئون هن وٽ اچڻ کان اڳ اٽڪل ٻه هزار رپيا مهينو ڪمائيندو هوس. هو مونکي رڳو هڪ دفعو ڀانهن جو هڪڙو ڪوپ پياريندو هو. ڪم مونکان سخت وڌندو هو. رڳو لائبريريءَ ۾ ڪم ڪرڻو پوندو هو. پر صحيح معنيٰ ۾ وڪالت آئون اتي ئي سکيس. بعد ۾ خالد اسحاق کي ڇڏي،

نورالعارفين وٽ ويس، جيڪو وري مونکي -/۱۵ رپيا مهينو ڏيندو هو. اتي وري وڏا اهم ڪيس (ڊيل ڪرڻ لاءِ) مليا. اي ڪي بروهي صاحب کي اسين اسسٽ ڪندا هئاسين. ڪيس ٺاهڻ ۽ قانون آڻڻ اتي سڪيس. پوءِ ته آئون ماهر ٿي ويس. خالد اسحاق نه داد ڏيندو هو. منهنجي قانوني مهارت ڏسي عيش عيش ڪندو هو. چوندا هئا ته ”اهڙي قانوني مهارت مون ڪٿي ڪونه ڏٺي! هو ۽ نياڳو منجهڙي سان وڪالت ڪري ته وڏي شئي ٿي پوي.“

نوراني: اهو خود خالد اسحاق چيو هو؟

ر.ب. پليجو: ها، خود خالد اسحاق، ڇاڪاڻ جو مونکي ياد آهي ته هڪ دفعي هڪڙي ماڻهوءَ کي خرطوم ۾ لڳو ڪٽڻو هو....

نقاش: (گره ڏيندي) سوڊان ۾؟

ر.ب. پليجو: ها سوڊان ۾. هن شخص کي پي آءِ اي ۾ ٽڪيٽ ڪانه ملي هئي. سندس چوڻ هو ته، ”مونکي لڳو ملڻو هو. فرم مونکي چيو هو ته ’فرسٽ ڪم فرسٽ سرور‘ جي بنياد تي توکي لڳو ڏيندائون، پر پي آءِ اي مونکي ٽڪيٽ ڏيڻ جي بجاءِ هڪ ٻئي شخص کي ٽڪيٽ ڏيئي ڇڏي. ان ڪري آئون وقت تي خرطوم پهچي ڪونه سگهيس. نتيجي ۾ ٻئي ماڻهوءَ کي لڳو ملي ويو. منهنجو تمام گهڻو نقصان ٿيو آهي.“ مون کان خالد اسحاق پڇيو ته، ”هن کي سرڪار کان هرجاڻو وٺڻ جو حق آهي يا نه؟“ مون کيس چيو ته، ”ان نقطي جي صحيح ۽ بڻ ڇڻ ڪرڻ لاءِ فلاڻا ڪتاب لنڊن مان گهرائڻا پوندا.“ خالد اسحاق مونکي اهي ڪتاب گهرائي ڏنا. مون اهي ڪتاب پڙهيا. مهينو کن ان ڪيس تي ڪم ڪندو رهيس. ۽ نيٺ مون انهن ڪيسن تي ۱۶ صفحن جو اڀرين (رايو) لکيو، جنهن جي نتيجي ۾ هو ته ”هن شخص کي سرڪار کان هرجاڻو وٺڻ جو ڪوبه حق ڪونهي.“ (مون ان اڀرين ۾) چيو آيا ڪانفرنس ۱۹۳۶ع، مان فرانسسڪو ڪانفرنس وغيره جا حوالا ڏنا هئا. مون ۾ تحقيق ڪرڻ جو مادو

ننڍي هونري کان ئي هو. مون ان کيس تي باقائدي تحقيق ڪئي هئي. مون کي ياد آهي، ته هن ماڻهوءَ، ان منفي راه تي به -/۱۶۰ رپيا خالد اسحاق کي ڏنا هئا. حالانڪ اوڀينين به نڪيڻو هو ته، ابا تنهنجو ڏهو ڪونهي.

نقاش: پر ڇاڪاڻ جو اوڀينين صحيح هو، تنهنڪري ڏينهن؟
ر.ب. پليجو: ها. پر خالد اسحاق وري مونکي انهن -/۱۶۰ مان آڻو به ڪونه ڏنو! پيسن جي معاملي ۾ ائين هو، پر هو وڪالت سيڪارڻ جي معاملي ۾ بادشاه هو ۽ رويو به جمهوري هوندو هوس. باقاعدي کيس تي ويهي بحث ڪندو هو. مونکي چوندو هو ته، هن کيس تي آرگو (بحث) ڪر.

نقاش: اوهان ان عرصي ۾ خالد اسحاق جي ايترو ويجهه رهيا. توهان ڇا ٿا سمجهو، ته هن جي ايترو پنڌو ري ائڪشري (رجسٽر پسنڊ) هئڻ جا ڪهڙا سبب ٿي سگهن ٿا؟
نوراني: انهن ڏينهن ۾ ايترو ري ائڪشري به هو يا هيئر ٿيو هو؟

ر.ب. پليجو: انهن ڏينهن ۾ ايترو ڪونه ٿيو هو.
نقاش: هن وقت هو تمام گهڻو پرو ايسٽيبلشمنٽ آهي.
(حڪومت جي حق ۾ آهي)

ر.ب. پليجو: ها هيئر پرو ايسٽيبلشمنٽ آهي. انهن ڏينهن ۾ ڪونه هوندو هو. چڱا خيال هوندا هئس. يعني انقلابي ته ڪونه هو پر اهي خيال برداشت ڪندو هو. سٺو ايماندار ۽ سچو وڪيل هو. وڪالت سمجهي ڪندو هو. اي. ون وڪيل هو. It was a Pleasure to be with him. (هن سان گڏ رهڻ ۾ مزو ايندو هو.) کيس اسان سان ويهي آرگو ڪندو هو. جرح ڪندو هو. مونکي چوندو هو ته ”تو کيس تيار ڪيو آهي، هاڻ آئون توتي حملو ٿو ڪيان، تون جواب ڏي.“ پوءِ حملو ڪندو هو. آئون هن جو جونيئر هئس، پر هو مونکي جونيئر نه سمجهندو هو! پيسن جي معاملي ۾ پڪو هو، پر رويي جي لحاظ کان لکن جو ماڻهو هو. پوءِ

وري، جيئن ٻڌايم، ته ويس نورالعارفين وٽ، جيڪو اڃان به پهرين ماڻهو هو، ان سان ملاقات ڪانه ٿيندي هئي. سندس ڪمري ۾ وڃڻ لاءِ به ڏينهن لڳي ويندا هئا! هو ڳالهائيندو ئي ڪونه هو! هن وٽ ويندا هئاسون، ته رڳو ڇانهن پياريندو هو پر ڳالهائيندو ڪونه هو. هن جو مطلب اهو هوندو هو ته، ”هنهنجي ميز تي ويٺا هجو.“ اُتي سونسان گڏ هڪ ٻيو جونيئر وڪيل به ڪم ڪندو هو. عجيب! خفتي! ڇانهه جي ڪٽلي ۽ ڙهيون وٺو هوندو هو. سڄو ڏينهن ڇانهه ڪوسي ڪرڻ ۾ لڳو ٻيو هوندو هو. نه ڪم نه ڪار، رڳو ڇانهه ۽ ديواني ڪيس! فوجداري وڪالت هن کي ايندي ڪانه هئي. مونڪان پڇندو هو ته، ”ايترو Irregular (بي قاعدي) ڇو آهين؟“ آئون چوندو هوس ته، ”مونکي هن ڪم ۾ دلچسپي ڪونهي.“ اهو وڪيل جنهن جا ڪپڙا به ميرا هوندا هئا، هاڻ سنڌ هاءِ ڪورٽ جو چيف جسٽس آهي! اهو وڪيل ۽ آئون گڏجي بروهي صاحب ۽ ٻين جا ڪيس تيار ڪندا هئاسين. سڄو لا (قانوني حوالا) اسين تيار ڪندا هئاسون ۽ فائيل ٺاهي، هنن کي وڃي ڏيندا هئاسون. پوءِ اسان مان ڪونه ڪو وڃي، هنن کي اسسٽ ڪندو هو. مون ڪيترن مشور ڪيسن ۾ وڃي، بروهي صاحب کي اسسٽ ڪيو هو. ان وڪالت مڪي، وري لٽي ۾ موٽي آيس ۽ نشين سر وڪالت شروع ڪيم. پر پوءِ مونکي وڪالت وٺي ڪانه. آئون ايترو (قانون) ڄاڻي چڪو هوس. جو مونکي لٽي واري وڪالت ۾ مزدوري نه ٿي آيو. پر بهرحال، آئون خون جا ڪيس هلائيندو هوس ۽ جلد ئي ناليارو وڪيل ٿي ويس.

نقاش: توهان ڪڏهن، ڪنهن خون جي جوابدار کي ڇڏائڻ کان پوءِ اهو محسوس ڪيو ته، اهو جوابدار نه ڇڏي ها ته سٺو هو؟ ر.ب. هليجو: (اعتماد سان) نه. باقي ائين ضرور ٿيو آهي ته هڪڙي ماڻهوءَ جو مان ڪيس هلائڻ ويس، ته مون محسوس ڪيو ته اهو ڪيس مونڪان نه هليدو، ڇو جو، جڏهن ڪورٽ ۾ ڪيس هلائڻ لاءِ ويس، ته هڪ ننڍي چوڪري آئي. مون هن کان پڇيو

ٿي، ”ڪير آهين؟“ چوڻ لڳي ته، ”آئون فلاڻي آهيان.“ ٻيجومانس
 ٿي، ”ڪنهن ڪيس ۾ آئي آهين ڇا؟“ هن جيڪو جواب ڏنو،
 تنهن مان خبر پئي، ته هو انهي ساڳي جوابدار جي ڌيءَ آهي،
 جنهن جو آئون ڪيس هلائڻ آيو هوس ۽ هن جي به شاهدي هئي.
 مون هن کان پڇيو ته، ”منهنجي ڪهڙي شاهدي آهي؟“ چوڻ لڳي
 ته، ”بابا مونکي ۽ اسان کي جهنگ ۾ وٺي ويو. هو مونکي پريان
 هڪڙي وڻ جي هيٺيان وهاري، منهنجون ننگون ٻڏي ڇڏيائين. بابا،
 ان کي هڪڙي پٽي وڻ سان وهي ٻڌو ۽ ڪهڙيءَ جو هيٺينس،
 ته اسان جي سسي وهي پري ڪري.“ هو هڪ ننڍڙي ڇوڪري
 هئي. مون هن کان آڏي پڇا ڪئي ۽ سمجهي ويس ته، ”هيءَ سچ
 ئي ڳالهائي.“ اڃا پوليس جوابدار کي وٺي ڪانه آئي هئي. جڏهن
 هو آيو ته مون هن کي فائيل سونائي ڏنو ۽ هن کي ڀيم ته، ”منهنجي
 طبيعت خراب آهي.“ مون هن کي اهو ڪرڻ ٻڌايو ته، ”منهنجي
 دل هن ڪيس تان ڪڍي وئي آهي.“ اهو ڪيس مون ڇڏي ڏنو.
 انهيءَ ڪري جو منهنجي دل ڇو ٿي، ”هيءَ تمام سفاڪانه
 ڪارروائي آهي.“

لاشاري: انهيءَ واقعي تي توهان جي هڪڙي ڪهاڻي به
 برسات رسالي ۾ شايع ٿي هئي؟
 ر.ب. ٻڌجو: نه. اها هي ڪهاڻي هئي. اهو جيل جو هڪ
 ٻيو سچو واقعو هو.

لاشاري: انهيءَ قسم جو ٽي واقعو هو؟
 ر.ب. ٻڌجو: ها اهڙي ٽي قسم جو هڪ انسائيڪلٽ (واقعو) هو.
 نوراني: ڪيسن جي ڳالهه نڪري آهي، ته اهو ٻڌايو ته
 اوهان جي زندگيءَ جو ڏکي ۾ ڏکيو ڪيس ڪهڙو هو؟ ۽ ٻيو
 ته اوهان کي ڪهڙو جج ڏکي ۾ ڏکيو لڳو؟
 ر.ب. ٻڌجو: ڪيس منهنجا سڀ ڏکيا هوندا هئا. جيڪي
 به لاعلاج ڪيس هوندا هئا، سي مون وٽ ايندا هئا. اوڻويهين ويهين
 جو فرق هوندو هو. معجزاتي ڪيس به مون هلايا. جج به ڏاڍا

عجيب ۽ غريب هوندا هئا. مٿان هڪ جج هوندو هو، مسٽر اعوان، اهو هر جوابدار کسي ”توهان“ ڪري مخاطب ٿيندو هو، مٿان، خون جي ڏوهاريءَ کان پڇندو هو، ”توهان ڪجهه چوڻ چاهيندا؟“ توهان کي ڪجهه چوڻو آهي؟“ ٿي، ٿي دفعا ”توهان“ ”توهان“ ڪري، پڇڙيءَ ۾ ڦاهيءَ تي چڙهي ڇڏيندس! آئون چوندو هوس ته، ”بابا هن ”توهان“ ڪري ڳالهائيو، ته سمجهو ته سر ويو.“ بس اعوان صاحب جسي ڪورٽ ۾ ويٺو ته جڻ سڻو ويو! آئون سمجهندو هوس ته فضيلت سان پيو ڳالهائي، سڀ خير آ، پر نه، سڻو ويو! پيو جج وري هوندو هو، خواجه صاحب، (پليجو ڪجهه سوچي مشڪي ٿو ۽ ٽنگون پساري مزي ۾ اچي، خواجه صاحب جو قصو ٻڌائي ٿو) هڪ دفعو، خواجه صاحب جي اڳيان هڪڙي ايل ٽي پي بحث ڪيم. الائي چوريءَ پوريءَ جو ڪو ڪيس هو! هاڻ منهنجو بحث شروع هو. اوچتو پڇيڻ، ”تون ٿئي جو آهين؟“ آئون حيران ٿي ويس. ڇير، ”ها سائين“ پڇيڻ، ”ٿئي جا وڪيل ججن تي درخواستون چيو ڪندا آهن؟“ هاڻ مون وارو بحث ڇڏو، آرگيومينٽ وٺي، جيڪي به سبق پڙهيا هئس، سي ويا ختم ٿي! هاڻ ويهي ٿئي جو جواب ڏيان! نيٺ مون جواب ڏنو ته ”سائين مون ڪا به درخواست ڪانه ڪئي آهي“ پڇيڻ ”تون وري شريف آهين ڇا، جو درخواست ڪونه ڪندو آهين؟“ مون ورائيو، ”سائين آئون شريف کڻي نه به هجان، پر مون ڪا به درخواست ڪانه ڪئي آهي.“ ”پر تون ٿئي ۾ نه رهندو آهين، تنهنڪري ته ضرور درخواست ڪئي هوندي“ هن پنهنجي ڳالهه تي اصرار ڪيو. مون وري چيو، ”سائين، آئون ٿئي ۾ ضرور رهندو آهيان، پر درخواستون ڪونه ڪندو آهيان.“ پڇيڻ، ”هڏو ٿيڪ آهي. اڳتي هلي، مون وري بحث شروع ڪيو. ذهن تي زور ڏيئي، ڪجهه نقطا گڏ ڪري، وري اصل مقصد ڏانهن ٿي آيس ۽ چيم هي ته، ”چوريءَ وقت لونداه هئي، چور جي سڃاڻپ ڪانه ٿي آهي. وغيره“ ته وري سوال ڪيئن ته، ”تون ڪچي آهين؟“ منهنجي هٿن مان فائيل ڇڏائجي ويس!

ڪٿي پوريءَ جي ايل، ڪٿي ڪڇي اچي، سائين آئون ڪڇي
 ڪونه آهيان؟ ڇيائين، ڇو ڪڇي ڪونه آهيان؟ (نوراني، نقاش
 ۽ لاشاري کلن ٿا. اياز لطيف به ٽهڪ ڏئي کلي ٿو ۽ هليجو مشڪي
 ٿو ۽ مزو وٺندي قصو جاري رکي ٿو) سائين ان ۾ منهنجو ڏوه
 ڪونهي. آئون ته هليجو آهيان؟ خواهه صاحب ٽوڪ واري لهجي
 ۾ چيو، اچا! آهيو ته ڪڇي پر ڳالهه ڪي لڪايو پيا؟ مون چيو،
 سائين مان هليجو آهيان، ڪڇي ڪونه آهيان. نيٺ وري اڳتي
 هلياسون. بحث شروع ٿيو. مون چيو ته، پور آنر... سمنڊ کان
 گهڻو پري ويٺا آهيو؟ هن منهنجي ڳالهه ڪٿي، وري اڌ ۾ سوال
 ڪيو. (وري سڀ کلن ٿا) مون چيو، سائين ويهه يا ٽيهه ميل
 پري هونداسين؟ ڇيائين، توکي اها به خبر ڪونهي ته سمنڊ کان
 ڪيترو پري ويٺا آهيو؟ (ڪلندي) هاڻ آئون ڪيس ۾ جواب ڏيان!
 جج کي ناراض به ڪرڻو ڪونهي ڪيس به کڻو آهي، جوابدار جا
 مائٽ ٻاهر ويٺا آهن، ڪيس اڌ ۾ ٽوچ ڏيان ته ڇڙو به ڪونه ملندو!
 غريب مسڪين وڪيل، هاڻ، آئون ۾ا ڪيان! نيٺ گهاري کان
 سمنڊ جي ڪاري جو پنڌ ماڻوسون. اندازو لڳائي پهر ته، سائين
 اهو ۱۵ ميل کن ٿيندو گهاري کان. ڇوڻ لڳو، ۱۵ ميل ڪيئن
 ٿيندو! هيءُ تون واه جو وڪيل ٿيو آهين! توکي اها به خبر ڪونهي
 ته گهاري کان سمنڊ جو ڪنارو ڪيترو پري آهي! اچي لائس. هن
 روڊن؟ پٺيان؟ ڪلان؟ پاڻ ماريان؟ ڇا ڪيان؟ ڪيئن ڪيان؟ بس
 پيا به الائي ڪهڙا اونڌا سنوان سوال پي ڪيائين! نيٺ جيئن ٿيڻ
 ڪري پنهنجو بحث پورو ڪيم، پر جوابدار جي مائٽن کي پير ته،
 ابا هاڻ ڪيس جي اڇا ٿي نه ڪجو. هليجي سموت وري سڀني
 کلن ٿا.

لاشاري: (ڪلندي) شڪارپور جو هو ڇا؟

ر.ب. هليجو: الائي ڪٿان جو هو! پر خواهه هو. فيصل
 مهل آئون آس ٿي ڪونه. مون سوچيو هو ته آئون ته ٿي ويس
 سمنڊ جي ڪاري ۽ ڪڇين جي نظر ٿي! پر اهو ٻڌي حيرت ٿيم،

ته جوابدار ڇڏي وڌو.

ٻئي دفعي هڪ ڪيس جي سلسلي ۾ آيس ۽ ان ڪيس جي فيصلي جي ڪاٻي وٺي ڏنم ته منهنجي حيرت جي انڌا نه رهي، جڏهن مون ڏٺو ته هو اها آرگيومينٽ ۽ هر اهو نقطو جيڪو مون اڏاريو هو، فيصلي ۾ لکيل هو! سڄو بحث نوٽ ٿيل هو ۽ فيصلو به ان بحث جي آڌار تي ئي ٿيل هو بلڪل نوڊي پوائنٽ. ٻيو هڪڙو عجيب ڪيس آيو. اهو خون جو ڪيس هو. جوابدار ٻيو ته ”سائين مون برابر خون ڪيو آهي. مون ڪورٽ ۾ سندس بچاءَ ۾ بيان ڏنو ته، ”سائين هيءَ وريو ٿي پيو آهي. هن جي دماغ جي چڪاس ڪرائي وڃي.“ جج صاحب ڊاڪٽرن جي ذريعي سندس دماغ جي چڪاس جو حڪم ڏنو. ڊاڪٽرن لکي ڏنو ته، ”سندس دماغي حالت بلڪل درست آهي“ وري ڪيس هليو. مون جج صاحب کي چيو ته ”هن جو دماغي توازن بگڙي پيو آهي. ڊاڪٽر ڪسي خبر پوي ڪانه ٿي. ان ڪري، هن جي پاران آئون ٻين ڏيندس.“ سو مون هن جي پاران بيان ڏيڻ شروع ڪيو ته ”هاڪو هتي ڪونه پيو هو، هيئن ٿيو، هونءَ ٿيو.“ پر جوابدار وري اٿي بيٺو ۽ جج صاحب کي چوڻ لڳو ته، ”سائين وڪيل صاحب مهجور بد خواه ڪونهي، منهنجي ڀلي لاءِ سڀ ڪجهه پيو ڪري، موٽي بچائڻ ٿو گهري ۽ هن جو ذوق ڪونهي. پر آئون ڪوڙ ڪو نه ڳالهائيندس، خدا جو ڏينهن رکيو آهي. هاڪو هنيو آهي مون. وڪيل صاحب جي ڳالهين تي متان هلين. هاڪو بازار مان وٺي آيو هوس مان، اصل بلڪل نئون نڪورو. هاڪو هتي زال کي، وڃي سندس مائٽن کي ٻڌائيم ته ”وڃي ڏيئڻ کي ڪٺو. پيو آهي خير!“ نيٺ جج کي ڪيس ڦاهي ڏيڻي پئي. ڪيس هليو ويو هاءِ ڪورٽ ۾. مون اهو ڪيس وري بيريسٽر عزيزالله کي ڏياري موڪليو. جنهن وري نماهو موڪليو ته ”هيءَ ڪهڙي هچان ڏياري موڪلي اٿئي.“ مون پڇيو ته، ”خير!“ جواب مليو ته جج چوڻ ٿا ته، ”اهڙو سچو ماڻهو اسان زندگيءَ ۾ ڪونه ڏٺو! هن کي ڦاسي ڏيڻ ڪونه

ٿا چاهيون. نيٺ هن کي ججن وڌن دماغي ماهرن ڏانهن ڏيکاريو. انهن هن جي ڇڪاس ڪري چيو ته، ”هيءُ نه بلڪل تندرست ماڻهو آهي. هن جي دماغي حالت سو سيڪڙو درست آهي.“ (سڀني کين ٿا) پوءِ مجبور ۽ لاچار ٿي، ججن هن کي ڏاهي ڏيئي ڇڏي. ۽ هو ڦاسي تي چڙهي ويو. پڇڙيءَ تائين هيٺوس ته ”پلا رڳو بيان تان ڦر“ پر پيشين نه، ”مري جهان ڇڏڻو آهي، ڪوڙ مان ڪيئن ڳالهائين!“ بس اهو هڪ جوابدار هو، جنهن منهنجي سڄي وڪالت واري دور ۾ ڏاهي ڪاڏي. هتي ڪنهن به ڏاهيءَ جي سزا نه ڪاڏي.

نوراني: اهو ڪهڙو ڪيس هو جنهن ۾ اوهان کي ڊريس ۽ ڪتب وغيره ڪٽڻ وسري ويا هئا. اوهان اڪثر ان ڪيس جو ذڪر ڪندا رهيا آهيو؟

ر.ب. پليجو: آئون بنا وڪالت واري ڊريس جي هاءِ ڪورٽ ۾ ويو هوس. حيدرآباد مان ڪار ۾ ڪراچيءَ آيو هوس. ڪار آئون گهڻو ڪري سلوار قميص پائي هلائيندو آهيان. ڪراچيءَ پهتس، ڇميل ۽ سلوار قميص پيل هئم. معلوم ٿيو ته بئگ وساري آيو آهيان. وڪالت واري ڊريس به گم هئي، ته ڪتاب به وسري ويا هئا. پوءِ مون جي ڪيس جي اپيل لڳل هئي. ڪورٽ جو وقت ٿي ويو هو. چيف جسٽس وٽ ڪيس لڳل هو. پوءِ ڪورٽ ۾ ويس. جج صاحب کي وڏي ڪهاڻي ٻڌايم. جج صاحب حيران ٿي ويو. پر پوءِ هن ڌارين ڏيئي ڇڏي ۽ ڪيس رکي ڇڏيو. اهڙا ڪيترائي تماشا ٿيندا رهندا هئا. سڄي زندگي عجيب و غريب ڪيس ايندا رهيا. سڀ ايڪسٽرا آرڊنري. نيٺ حيدرآباد آيس ۽ اچي گاڏي ڪاٽي ۾ رهيس ۽ وري اديبن جي حوالي ٿي ويس. ڪورٽ مان ٿي رٽيرو پاڪستان تي ايندو هوس. اتي منهنجا ۽ آغا سليم جا ادب ۽ ترقي پسنديءَ تي بحث ٿيندا هئا. ٺٽي ۾ مون اڳ ٿي ”انڌا اونڌا ويڄ“ لکڻ شروع ڪيو هو.

نقاش: ته اها ادب جي ڪٽروسي ان وقت هلي هئي؟

ر.ب. پليجو: آئون جڏهن ٺٽي ۾ هوس، ته شمشيرالحيدري
اهي منهنجي پويان پيو. آئون سدائين هن کي چوندو هوس ته، ”هي
جماعت اسلامي وارا ڇا ٿا لکن؟ (انهن جي حيثيت ئي ڪهڙي
آهي؟) هنن کي جواب ڏيان ته، سندن ڪم ئي لهي وڃن. مونکي
(يارن) چيو ته ايتريون پٽاڪون هٿين ڏو، ته پوءِ لکين ڇو نه ٿو؟
چيم ته، ”آئون لکان ته جماعت اسلامي کي قباہ ڪري ڇڏين!“
جواب ڏيڻ جي به همت ڪانه ٿيڻ. شمشير روز مونکي چوندو
هو ته، ”رڳو ٿو ڳالهائون ڪرين! ڳالهين ڪرڻ مان ڪجهه نه
ورندو، توکي لکڻو ئي پوندو.“ پوءِ هو اچي ٺٽي ۾ مون وٽ ويهي
رهندو هو ۽ چوندو هو ته، ”اڄ آرٽيڪل لکي ڏي ته ڪٿي وڃان.“
هو اهڙي طرح مون کان آرٽيڪل لکائي ڪٿي ويندو هو. وري ٻئي
ڏينهن اچي ٻي قسط لکائي ويندو هو. ان زماني ۾ اخبار خادم وطن
نگرندي هئي. ان اخبار جا پرچا ئي نگرندا هئا. ۲۰۰۰ مس! پر
ان ۾ اهي منهنجا مضمون ڇپيا. بعد ۾ اهي مضمون ڪا به صورت
۾ ”انڌا اونڌا ويڄ“ جي نالي سان ڇپيا.

نوراني: اياز، تازو پنهنجي ”ساهيوال جيل جي ڊائري“ ۾
لکيو آهي ته ”انڌا اونڌا ويڄ“ سندس بچاءُ ۾ لکيو ويو هو؟
ر.ب. پليجو: ها بلڪل. اهو صحيح آهي.

نوراني: ته پوءِ شمشير وري وڃر ڪٿان اچي ويو؟
ر.ب. پليجو: شمشير چوندو هو ته، ”اياز ۽ ابراهيم جوني
جي پويان مصيبتون لڳيون پيون آهن. بلڪ، سڀئي اديب وڏي عذاب
۾ آهن. تون ڪجهه لک ۽ جواب ڏي“ تنهن کان اڳ، آئون
جڏهن ڪراچي يا ٺٽي ۾ هوندو هوس، ته شروع واري دور ۾ مولانا
خير محمد نظاماڻي، جي-ايم سيد ۽ ٻين ٽي ڪارين جون نڙيون
شروع ڪري ڏنيون هيون. مولانا خير محمد نظاماڻي، اوهان کي
خبر هوندي ته وڏو مشهور ڪاروبار هو. وڏو اهل قلم، شاعر، قلم جو ڌڻي
۽ قلم جو فاتح ليکبو هو. اخبار ڪاروان جو ايڊيٽر هو. جي-ايم
سيد ۽ ٻين خلاف قسطن لکيائين. اصل تباهي مچائي ڇڏيائين! سوڀو

ڪيان ۽ ماڻهي انهن ڏينهن ۾ ڏهن سئو جو انٽر هئا. انهن مان ٽي
 چوٽه هڪ آڙا ڪل لکي موڪلايو. مون کيس چيو ته: ”منهنجو
 اهو مضمون شايع ڪر“ پر هن شايع ڪونه ڪيو. ٻن ڏينهن ڏينهن
 گذري ويا. وري ويس سويي وٽ ۽ کيس چيم ته: ”اها مضمون شايع
 ڪونه ڪئي؟“ چون لڳو ته: ”اها اهو مضمون ڪڪر ۾ ڌڙو هڻندو.
 مولوي آهي وڏي بلا! تون ته ويندين ناشتي ۾ گرم ٿي! پر هي ته اسان
 جا به ڪم لاهيندو. تون جي ايم سيد جي ڳچي ۾ ٻي فلم ٿو وجهون
 ۽ هنن ڇا؟“ خير، مون هن تي زور ڀريو ته: ”شايع ڪر“ هن مولويءَ
 کي فون ڪيو ۽ کيس چيئن ته: ”هتي همراه (تهه جي خلاف)
 مضمون لکيو ويٺو آهي ۽ چوي ٿو ته شايع ڪر. مون توهان اڳ
 ۾ به ڳالهه ڪئي هئي. مولويءَ چيس ته: ”ٽيليفون ڏيس ته آئون ٿو
 ڳالهائانس.“ مون کي سويي رسيورڪٽي ڏنو. نظاماڻيءَ مون کي چيو ته:
 ”اها اڳ ۾ ڇڪي پڌو اٿي! مون کان ڇڱيءَ طرح واقف آهين؟“
 چيم: ”نالو پڌو اٿس، توهان جا مضمون به پڙهيا اٿم“ وري چيئن
 ته: ”اها اڳ ۾ ڇڪي پڌو اٿي يا نه؟“ چيم ته: ”سائين مڙني
 زور ڀيا ڏيونس.“ چيئن ته: ”پوءِ هڪ اٿي ته ٻئي مهيني خلاف
 مضمون لک. آئون ته تيار ويٺو آهيان. سهڻو قلم ميدان ۾ آهي.
 سهڻو قلم فاتح قلم آهي. لک، ٻاڙا، ٻلي لک.“ مون کيس جواب
 ڏنو ته: ”آئون لکندس ڪونه، مون اڳي ئي مضمون لکي ڇڏيو
 آهي. اوهان رڳو سويي کي موڪل ڏيو ته ڇهي.“ هن سويي کي
 چيو ته: ”اها ڇهيو ڇهيو. ميدان ۾ اچو.“ پوءِ سويي اهو مضمون
 پنهنجي اخبار ۾ ڇپيو. ان مضمون جو عنوان هو: ”ميدان جي، خير
 محمد ۽ سڌي اديب.“ هو هوندو هو مولانا خير محمد. مون هن
 ٽي وري ”ميدان جي“ ڪري لکيو هو.

نقاش: اہولشن سنڈھ وچو ہوا

ر.ب. پاڇو: اهو نئين سٽ ۾ ڇپيو. هر سولانا جواب تي
ڪونه ڏنو. هوه الانبي ڪير، مونکي جي.ايم. سيد وٽ وٺي ويو!
جي.ايم. سيد کي پريان ئي ڪنهن چيو ته، ”سائين مولويءَ جي

خلاف جنهن مضمون لکيو هو، اهو رسول بخش پليجو هيءُ اٿس،
 حيدر منزل ۾ اها ملاقات ٿي هئي سائين اگتي وڌي آيسو. مونکي
 پاڪر پائي، منهنجي پنهني گلن تي ڇمي ڏنئين ۽ ڇيئين، ”اسان
 تي سڄي عمر ڪاريون پيون آهن، ڪنهن اسان جي ڀاران لٺ ڪانه
 ڪنئي! پوءِ الائي ڇا ڇيئين! مونکي ياد نه آهي. پر مون سان ڏاڍي
 شفقت سان پيش آيسو. بهرحال، مولانا مونکي جواب ڪونه ڏنو.
 (عاجزيءَ سان) الائي مون تي رحم آيس يا مهرباني ڪيئن! پوءِ
 اٿڻا اونڌا وڃ لکيم، جيئن مون اوهان کي ٻڌايو.

نقاش: ”اٿڻا اونڌا وڃ“ جنهن زماني ۾ توهان لکيو،
 انهيءَ ۾ مولانا گرامسيءَ ”مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحان“
 لکيو. اهي ٻئي اسان جي ادب ۾ وڏا ورڪس (خلاقون) آهن ته
 ان زماني ۾ اوهان جي مولانا گرامسيءَ سان خيالن جي ڌي وٺ يا
 ڪا گڏيل رٿابندي ٿي هئي ڇ؟

ر.ب. پليجو: مولانا گرامسيءَ سان منهنجي تمام گهڻي محبت
 هوندي هئي. پاڻ جامعيا عربيا ۾ استاد هوندو هو. منهنجو ڀاءُ محمد
 حسن اتي پڙهندو هو. آئون هن سان ملڻ ويندو هوس ته مولانا سان
 ملاقات ٿيندي هئي. منهنجو ڀاءُ چونڊو هو ته، ”هتي گرامسي صاحب
 آهي، جيڪو زبردست استاد آهي.“ اتي منهنجي هن سان واقفيت
 ٿي، جيڪا بي تڪلفيءَ ۾ تبديل ٿي وئي. اسان جي ادب تي گفتگو
 ٿيڻ لڳي، پر فلسفي جي حوالي سان. يعني ”ابن العربيءَ ۽ ٻين
 جو فلسفو ڇا آهي، وغيره؟ مونکي فلسفي جي خبر ڪانه هوندي
 هئي. مڙشي ٻڌو هوسين ته، فلسفو به ڪاشي آهي! البت جلدياتي
 ماديت مون پڙهي هئي. ڪرافورڊ Crawford جا نيشن جلد مون
 ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ کان وٺي پڙهيا هئا. ڪجهه سمجهه ۾
 آيو، ڪجهه نه، پر بنيادي ڳالهون سمجهه ۾ اهي ويون. تفصيل
 جي ته پوءِ خبر پئي. ٿلهي لڏڪي ڳالهه سمجهي ويس. مولانا سان
 فلسفي تي تفصيل سان ڳالهون ٿيون. باقي اسان جي وچ ۾ ڪا
 منصوبه بندي وغيره ڪانه ٿي.

لاڙي: اوهان جي لکن ۾ انگريشن (جارجيت) آهي به هتي ته هاڻ نه آهي. اوهان جي لکڻين ۾ جارجيت نه صرف ساڄي ڌروارن جي خلاف پوري شدت سان ملي ٿي پر ڪاهي ڌروارن جي خلاف به. ايئن ڇو آهي؟ ڇا اهو ڪو غلام آهي؟ جيڪڏهن اسين اوهان جي جارجيت کي ڪلاسيڪل ڪيون، ته ڪيئن ڪيون؟

ر.ب. هليجو: اصل ڳالهه ڇا آهي، ته آئون شديد محرڪ جي سوانه لکندو ٿي ڪونه آهيان. آئون سست ٻارتي آهيان. هڪڙو ۽ ٻه دفعا ڪا ڳالهه ٿي ويندي آهي ته نظرائنداز ڪري ڇڏيندو آهيان ۽ آئون ڦار نه ڪڍندو آهيان. جڏهن ڪا شيءِ هڪڙي حد کان تجاوز ڪري، ڪهن خطري جي صورت ۾ پيش ٿيندي آهي ۽ محسوس ٿيندو آهي ته هن مان خطرو آهي ۽ هاڻ ماڳهين ڪم کان ٿا وڃون ۽ حدون لنگهي ويو آهي، ته پوءِ آئون ان شيءِ کي مڪمل طرح ختم ڪرڻ لاءِ پوري قوت سان حملو ڪندو آهيان، جيئن هو جوابي حملو ڪري نه سگهي. اهوئي سبب آهي جو مولانا نظاماڻي ۽ جواب نه ڏنو. ڇو جو مون پنهنجي سموري قوت سان وار ڪيو هو. ”انڌا اونڌا ويڄ“ به انهيءَ ڪري لکيم، ته پرپور حملو ڪري، مخالفن کي ناس ڪري ڇڏجي. مونکي اها ڳالهه نه وڻندي آهي، ته لکن کان پوءِ به بحث بـسـراـه بحث پيو هلي. هو پيو لکي، وري هيءُ پيو لکي پـوـهـ جواب ڏيو، وري جواب لکيو! (بيزاريءَ سان) انهيءَ پڳت ۾ آئون پوان ڪونه. (نهيائت سفاڪانه انداز ۾) جواب ڏيئي، اصل مخالف کي ختم ڪري ڇڏجي، اهڙي طرح جو مخالف وٽ جوابي دليل ٿي نه هجي. آئون وڪالت به ائين ئي ڪندو آهيان. (هڪ پانهن کي تلوار واسڪر ڦيرائيندي) مخالف کي ٽوٽل ۽ مڪمل طرح ختم ڪري ڇڏجي. مان اهـو اڳي ئي سوچي ڇڏيندو آهيان ته ”مثان، مخالف مون تي پوري قوت سان جوابي وار ٿو ڪري، ته پوءِ ڇا ڪبو؟“ ان ڪري آئون اڳي ئي اهڙو پرپور وار ڪندو آهيان جو مخالف وري اٿي ئي نه سگهي. ”انڌا اونڌا ويڄ“ جو مثال ٿي وٺو. آئون سمجهان ٿو، ته

۱۶ مهه انهن مخالف اسان تي ڪاريون ڏندا رهندا. مون ڪو به ڪڇيو. ٻيا ڪريون ڏيندا هئا. مون چيو، ”لهيو، ڇڏيوس.“ پر پوءِ، جڏهن هنن چيو ته ”هاڻ حق ۽ باطل جي جنگ آهي. الله جي راهه ۾ جهاد ڪيو ۽ غازي علم الدين ٿيو.“ ۽ جڏهن اسان کي قتل ڪرڻ جون ڳالهائون ٿيڻ لڳيون، ته مون سمجهيو ته، ”هنن کي ختم ڪرڻ کان سواءِ ٻي ڪا به ڳالهه ممڪن نه آهي. هنن جون پسڙون مڪمل طرح پٽي ڪڍڻ گهرجن.“ تنهن ڪري، منهنجي لکڻين ۾ اوهان کي جارحيت ملندي. وري ’سندي ذات هجڻ‘ جو معاملو به ائين هو. آئون سمجهان ٿو ته، پنج سال هنن منهنجي چاٽيءَ تي مڱ ڏرياءُ. افسانو هجي هڪڙو ننڍڙو ۽ ان تي وري (پانهون ڪوڙيندي) هيڏو ڊگهو تههيد! لکندا هئا ته ”فلاڻو شاعر ۽ اديب هن ملڪ جو اصل يگانو ۽ برڪت اديب آهي! جڏهن روح ۽ اندر ۾ جهاتيون پائي، الاڻي ڇا لکيو آهي!“ (نفرت انگيز لهجي ۾) اصل پڪ هئي پڪ! اهو مشتاق سورو ۽ اهو سچو قبيلو هو. جن کي، پڙهي پڙهي باهم وٺيو وڃي، ۽ دل چوي ته، ”هينئر ئي قلم کڻي، لکڻ شروع ڪجي!“ پر پوءِ چيو سين ته، ”لهيو“ اسين ست ماڻهوءَ ۾ پنج سال هن هڪ لغو ۽ واهيات بڪ بڪ ڪئي؛ تنهن کان بيزار ٿي، نيڪ قلم کنيو ۽ ’سندي ذات هجڻ‘ لکيم. اڳي ’فردوس‘ نالي هڪ رسالو، هالا مان نڪرندو هو. سامر هالاڻي ان جو ايڊيٽر هوندو هو. ان ۾ هن قسم جون ڪهاڻيون هونديون هيون ته، ”هڪڙو عاشق پل تي بيٺو هوندو هو. ٽرين لنگهندي هئي، ته ان ۾ ٻه ڇوڪريون ويٺل نظر اينديون هيون. انهن مان هڪڙيءَ جون رڳو ٻه اکيون نظر اينديون هيون! اهو پل تي بيٺل صاحب ان محترما تي عاشق ٿي پوندو هو. نيڪ آهي عشق جا ماريل، وڃي لاهور ۾ ملندا هئا ۽ سندن عشق مڪمل ٿيندو هو.“ اهو هوندو هو اسانجو سنڌي ادب! اسان ان ادب کي سنواري، ٺاهي ۽ فرسٽ ڪلاس ڪري، تنقيد جي ذريعي ڦيرائي ڦيرائي راهه تي آندو. مثالن ڪنهن ماڻهوءَ ڪهاڻي لکي، مون وري

ان ڪهاڻيءَ تي ان کان به وڏو مضمون لکيو. يعني جيئن گلن جي پرورش ڪجي، تيئن مون ان دور ۾ سنڌي ادب جي پرورش ڪئي. مثلاً، آئون ”نئين سنڌ“ جو ايڊيٽر هوس. (ٿورو مشڪندي ۽ مزاح ڪندي چيو) ايڊيٽر صاحب معنيٰ ملڪ جو مالڪ! اچي ڪاري جو مالڪ! آئون غريب مسڪين ۽ بڪ جو ماڻهو، مس وڃي ڪرسيءَ تي پڙهي وينس. هاڻ ايڊيٽر ٿي پڙهيو ويٺو آهيان! اسٽنٽ اڳيان پويان پيا هلن! علي محمد راشدي جهڙو ماڻهو به ساڻ ايندو هو. وڏي ڳالهه هئي! بهرحال، اسان وٽ هفتيوار اخبارون به اينديون هيون. انهن ۾ هڪڙي ننڍڙي اخبار به آئي. آئون اهي اخبارون به پڙهندو هوس. انهيءَ ننڍڙي اخبار کي پڙهيم، ته ان ۾ هڪ مضمون لکيو پيو هو. مون کي اهو مضمون ڏاڍو وڻيو. اخبار ۾ مضمون نگار جو نالو ته هو پر سندس ائڊريس ڪانه هئي. مون هن جي ائڊريس هٿ ڪري، هن کي خط لکيو ته ”تون تمام وڏو افساني نگار آهين ۽ تون جيڪڏهن چاهين ته سنڌ ۾ چوڻيءَ جي افساني نگارن مان هڪ ٿي سگهين ٿو. ته ڪري تون ڪهاڻيون ۽ افسانا لک ۽ اهي مون کي ڏياري موڪل.“ هن جواب ۾ لکيو ته ”مون ڪڏهن به افسانو ڪونه لکيو آهي. اهو به هڪ تاثر هو، جيڪو اوهان پڙهيو هو، افسانو نه هو.“ مون کيس وري لکيو ته، ”نو جيڪو تاثر لکيو آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته تون تمام وڏو افساني نگار آهين.“ (سڪيڙي صورت ٻڌائيندي) هن تمام ادب ۽ نوڙت سان لکيو ته ”نوهان وڏا ايڊيٽر آهيون. اوهان جي اها ذره نوازي آهي، ته اسان غريبن جو مضمون هڪ ننڍڙي اخبار ۾ پڙهيو اٿو ۽ وري مونڱانهن خط به موڪليو اٿو! ۽ همت افزائي ڪئي اٿو. منهنجا هٿ پيا ڏڪن، جو اوهان منهنجي ايڏي تعريف ڪئي آهي. هاڻ به ڪهاڻيون موڪليانو پيو. مهرباني ڪجو. وغيره.“ هن ڪهاڻيون به وري موڪليون هيون ننڍڙن پنن تي! اهي ڪهاڻيون مون ڇپيون. (ڊرامائي انداز ۾) انهن ڪهاڻين مان هڪ جو نالو هو ”پراڻي“ ۽ ٻيءَ جو نالو هو ”خميسي جو ڪوٽ“.

نقاش: (عجب، ان) يعني جمال اٿڙو!

پليجو: (ڪوچ تي ٺڪ ڏيندي ٻين جي حيرت جو لطف وٺندي، آرام سان) ها، جمال اٿڙو. (سڀني جي ڏهن تي حيرت جا تاثر اٻڻ ڏا ۽ ٿوري دير لاءِ خاموشي طاري ٿي وڃي ٿي. پليجو مانيءَ جو ٽڪر وات ۾ وجهي ڏاڍي مزي سان کير جو ڍڪ ڀري ٿو ۽ پنهنجي ڪلام جو سلسلو جاري رکي ٿو.) آئون هاءِ ڪورٽ ۾ ٽرانسليٽر هوندو هوس. هڪ ڏينهن هڪڙو وڪيل اچي هاسي ۾ ويٺو. هڪ ٻئي وڪيل جهڙو مون ۾ ڪم هو، مونکي چيو ته، ”هنکي سڃاڻين ٿو؟“ مون چيو ته، ”نه“. هن چيو ”هن جو نالو ’شيخ اياز‘ آهي“. هن جو به مون ۾ ٽرانسليشن وغيره جو ڪم هو، جيڪو مون ڪيو. اياز مون کي ڄاڻهن ڄاڻهن پياري ۽ ٿورو مڃيندي چيو ته، ”اوهان جي وڏي مهرباني جو اوهان منهنجو ڪم ڪيو آهي، ۽ ٽرانسليشن ڪئي آهي“. مون کيس چيو ته، ”ٻڌل ٻڌل جي ڳالهه ڪونهي. تون وڏو شاعر آهين. ان وقت هن ۾ اها خود اعتمادِي ڪانه هئي، جيڪا هينئر آهيس. ڇهين، ”الا؟“ مون چيو، ”زبردست“. ڇهين، ”ڪيئن پلا؟“ مون چيو ته، ”تو ۾ فن آهي“. ڇهين، ”ڪيئن پلا؟“ مونس ساڻس گڏ هو، جيڪو هڪ ترقي پسند پنجابي هو. شراب گهڻو پيئندو هو ۽ نيڪ شراب پي مري ويو.

نقاش: مونس، اياز جي پٽ جو نالو به آهي؟

ر.ب. پليجو: ها، ان مونس جي نالي تي، اياز پنهنجي پٽ جو نالو رکيو آهي. بهرحال، اهو مونس هن سان گڏ هو. مون اياز کي سٺس هي شعر ٻڌايا (پليجو ذهن تي زور ڏئي ٿو ۽ شعر ٻڌ اچڻ تي هلڪي ترنم سان ٻڌائي ٿو).

جهرمس وارا پيارا پيارا، نيري گهرائيءَ ۾ ڌارا
مون جيئن اک به نه لڌائون ٿي، ٻل ٻل جهاتيون ٻڌائون ٿي.
آهي نينهن به نه جو ويري، جاڳي مون جاڳيا،
هاه پرين ياد آيا.

(شعر ختم ڪري، ٻليجو ٻڌائي ٿو ته) اهو شعر منهنجو پاڪ عبدالرحمان گهاٽيندو هو. اهو شعر هن کي ٻڌايم ته، اياز حيرت مان ڇيو، ”نوڪي اهو سڀ آهي!“ مون چيو، ”ها بلڪل باد آهي.“ اهو ٻڌي، هو اهي منهنجي ڀرسان ويٺو ۽ پوءِ ڪچهري ڪيائين. مون هن تي پوءِ هڪ مقالو لکيو ۽ مولانا عبدالواحد کي ”نئين زندگي“ ۾ ڇپڻ لاءِ ڏنم. مون اياز تي سڀني کان پهرين لکيو هو. رشيد ڀٽي به پوءِ لکيو هو. منهنجو اهو مقالو پڙهي، مولانا عبدالواحد چيو ته، ”زوراور لطيف ٿي لک، هي وري ڪنهن تي مقالو لکي آيو آهي؟ اهي وات گهاڙا ٻيا هلن، انهن تي ٻيو مقالو لکين!“ مون اهو مقالو وري مولانا سيتاڻي کي ”نواہ وقت“ ۾ ڇپڻ لاءِ ڏنو. مولانا چيو ته، ”اهو وري ڪير آهي؟“ چيم، ”شيخ اياز آهي.“ ”ڇا ڪندو آهي؟“ ”وڪيل آهي“ مون ورندي ڏني. مولانا چيو، ”ميان آهي وڪيلڙا ٻيا هلن. اوهان پاڻ عالم ادب ٿي ڪري، اهڙن واهيا رولاڪن تي ٻيا لکڻا ڪنهن سٺي موضوع تي لکڻا.“ مطلب ته اياز جي ان زماني ۾ اها حيثيت هوندي هئي. پر بهرحال مون اياز تي لکيو. رشيد ڀٽي به جيتوڻيڪ هن تي پوءِ ”جوڳي“ تي جڙاڻ لکيو هو، پر اياز تي سستيتيڪلي (ترتيبوار) مون لکيو. غلام رباني کي تنقيد جي ذريعي، پهرين پهرين استيع تي مون آندو. نسيم ڪرل تي سڀني کان پهرين مون لکيو. پهرين پهرين هوءَ جيڪا مغل هئي، ان تي مون لکيو....

لاشاري: روشن آرا؟

ر.ب. ٻليجو: نه اڃان ڪا ٻي هئي. ڪيترا اهڙا ماڻهو به هئا، جن رڳو هڪڙو افسانو لکيو، پر انهن کي مون مڻي ڪيو. صرف هڪڙي افساني تي!

نوراني: يعني اوهان ۾ جوهر شناسيءَ جي صفت آهي؟

ر.ب. ٻليجو: بس مون مڙشي سڀ ماڻهو گڏ ڪري، جن ته ادب جي پرورش ڪئي. ٻارن جي ٻاريءَ ۾ هڪڙي چوڪري ڪهاڻي لکي. مون ٻارن جي ٻاريءَ جي انچارج کي خط لکيو. يعني

ان وقت، جڏهن آئون ادب ۽ ”رسول بخش پبلجو“ تي چڪو هوس، ”انڌا اونڌا ويڄ“ لکي چڪو هوس. هن جيسري ڪهاڻي لاءِ هئي، ان کان وڏو مون ڪالم لکيو هو. ۽ ان کي مون مبارڪباد ڏني. ان ٻار جو نالو هو، آفتاب ڇٽا، يعني مهتاب ڇٽا جو ڀاءُ، جيڪا هينئر مهتاب راشدي آهي. اهو چوڪرو هاڻ شايد اندر پٿر آهي. ڪيترا ماڻهو، جيڪي منهنجا چاٽل نه سڃاڻن هئا، انهن کي پڙهي، جيڪڏهن ڪا شيءِ پسند آئي، ته تعريف ڪندو هوس. جنهن ماڻهوءَ خراب شيءِ لکي، ته ان تي تنقيدي مضمون لکي ڇڏيندو هوس. منهنجو مقصد هيءُ رهيو آهي ته، ”هن خراب شيءِ کي هٽايو. هن چڱي شيءِ کي اڳتي آڻيو.“ مطلب ته منهنجي ذهن ۾ اهو منصوبو هو ته سنڌيءَ ۾ نئون ادب آڻڻو آهي، جيڪو عالمي معيار جو هجي، ڇاڪاڻ جو آئون عالمي ادب جو شاگرد هوس. آئون انگريزي، فرينچ، روسي، هندي، جرمني، بنگالي ادب وغيره پڙهيو ويٺو هوس. ٽئگور، بنڪم چيٽرجي، شرٽ چنڊر چيٽرجي. ۽ سنڌي هندي ادب پڙهيو ويٺو هوس. انڪري آئون چاهيندو هوس، ته سنڌي ادب به ان ليول جو ٿئي. پر هتي پنهنجن جو ادب پڙهي مون کي ائين ايندي هئي. شعر به هوائي! آئون وري ڳوٺڻي، شيلي، ٽئگور ۽ شيڪسپيئر وغيره ننڍي هوندي ئي پڙهيو ويٺو هوس. اها منهنجي نيسٽ ٿي وئي هئي. اهي ”بلندياڻ“، ”مجاهدو پڙهي ڇلو“ جوش ۽ ٻيا ترقي پسند شاعر به مون ارڙهن سالن جي عمر ۾ ڇڻي ڇڏيا هئا. وڏا ٿياسون، ته وري هي مصيبتون! يعني اسان جا شاعر، ڳچي ۽ ٻنجي ويا.... (ان مهل بنگالي جي ٻاهران چوڪيدار جي سينڙ ۽ جو آواز اچي ٿو. رات جو اٽڪل ۲ ٽي هڪا آهن. پليجي سڄو ڏينهن ڪم ڪيو آهي، ڏينهن جو به ڪونه ستو آهي، پر هن جي ڀيري تي ٽڪاوت جو ڪو نشان ڪونهي. حالانڪ هو بيمار به آهي).

نوراني: هميشه توهان جا ئي پهلو سامهون آيا آهن. صحافت وارو دور. بلڪ ادب کڻي چئجي.

پاڇو: (گالهه ڪٽيندي) ادب ٻي شيءِ آهي، صحافت ٻي.

نوراني: ها، صحافت، ادب ۽ وڪالت تي آيا آهيون، پر سياست تي اڃان گفتگو نه ٿي آهي.
 ر.ب. پليجو: (نورانيءَ کي ڀيڻ ڏياري ڏيندي) هاري ڪميٽي مان ٿي آيا آهيون. ٿورو انٽروڊڪشن (تعارف) ٿي چڪو آهي.
 نوراني: مطلب ته ان موضوع تي اڃان پورو بحث نه ٿيو آهي.

پليجو: ها هلي شروع ڪيو.
 لاشاري: (نوراني ۽ پليجي ڏانهن ٺهاري ڏيندي) معاف ڪجو، اڃان منهنجو سوال رهيل آهي. مون انگريشن جي وضاحت پڻ ڪري. اوهان هيستائين ساڄي ڌر وارن جي خلاف پنهنجي انگريشن جي وضاحت ڪندي انهن جي پاڙ پٺڻ جي ڳالهه ڪئي آهي: پر اوهان جون جيڪي همعصر سياسي ڌريون آهن، يا جيڪي اوهان جي گروپ سان واسطو رکندڙ ماڻهو هئا، انهن جي باري ۾ به اوهانجو رويو تمام سخت رهيو آهي....

پليجو: انهن جو واسطو ادب سان نه آهي.
 لاشاري: نه نه. مان فقط انگريشن (جارجيٽ) جي وضاحت چاهيندس.

ر.ب. پليجو: منهنجو مطلب هيءُ آهي، ته آئون تمام ٿورو لکندو آهيان. هڪڙا ماڻهو زودنويس يا بيمار نويس قلم ڪار ٿيندا آهن، پر آئون چڻ ته لکندو ئي ڪونه آهيان. سياست ۾ به ڪو ماڻهو به يا ئي پيرا ڪا غلط ڳالهه ڪري يا لکي ڇڏيندو آهي، ته ان جو آئون نويس نه وٺندو آهيان. پنج ڇهه مهينا ڳالهه هلي ۽ ڇڏي ويو ته ليڪ آهي. بلا وٺي، مصيبت ٿري، پر جڏهن آئون ڏسندو آهيان، ته هيءُ ماڻهو مسلسل انقلاب دشمن ڪم پيو ڪري، سخت نقصان پيو ڪري، ان تي مضر به آهي، ڇاڪاڻ ته ٿو ڇڏي ۽ ان تي لڳو پيو آهي ته پوءِ آئون انگريسو ٿيندو آهيان. حالانڪه آئون شخص کي زباني نويس به پيو ڏيندو آهيان، ۽ جڏهن به اهو ماڻهو پيو ملندو آهي، ته ان کي وٺندو آهيان ته ”بابا تون پڙي“

وڙو پوڙن، خانو خراب ٻو ڪرين، ٿيا هي وڙو ڪرڻ، انهن سڀني
 آهي، اٿس نه ڪر، ”بحث ڪري ڪري ساڻا ٿيندا آهن، پر پوءِ
 به جيڪڏهن نه ٿو سڃاڻي، ته پوءِ آئون لکندو آهيان، آئون نه
 آخري اسٽيج تي لکندو آهيان، عام طرح تي مونکي لکڻ جو سٺو
 ڪونهي، منهنجي لاءِ لکڻ هڪ وڏو عذاب آهي، وڏو ڏرڻ (ديس)
 آهي، لکجي، سوچجي پوءِ وري ٺاهجي! لکڻ هڪڙي وڏي پڳ
 آهي، منهنجي لاءِ هڪ وڏي مصيبت آهي، بنيادي طرح، بنسبت
 لکڻ جي، مونکي ڳالهائون وڻنديون آهن، آئون رڳو مجبوريءَ جي
 حالت ۾ لکندو آهيان، جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڪو نقصانڪار
 مضمون لکي ٿو، ته آئون ان سان بحث ڪندو آهيان، ڪڏهن
 ڪڏهن ته سالن جا سال بحث پيو هلندو آهي ۽ جڏهن ڏسندو آهيان
 ته هيءُ ماڻهو لاعلاج آهي ۽ لکڻ کان سواءِ مسئلو حل نه ٿيندو،
 نه پوءِ آئون لکندو آهيان، ادب توڙي سياست ۾ ائين ڪندو آهيان،
 جيڪي وڏا نقصانڪار مسئلا هوندا آهن، انهن کي منهنجي لاءِ
 لکڻ درست ڪندو آهي، انهي لکڻ سان، مون وڏا انقلاب آڻين ٿا،
 مون لکڻ سان زماني جا دستور بدليا آهن، مثلاً، اسان جا، ڪي
 دوست هئا، تن قومي حساب سان ڪم ليڪ نٿي ڪيو، اسان هن
 کي انتهائين ڏٺو ته، ”اوهان جو اقدار ختم ٿي ويندو، اوهان جي
 بالادستي ختم ٿي ويندي، توهان پنهنجو پاڻ کي سڏاريو، وڃان
 قومي مسئلي ۾ ڳڙ پڙ ڪري رهيا آهيو، اسان جو اهو ڪرروائي
 ڪئي ته اوهان ختم ٿي ويندو (زور سان) هيءُ جاءِ هيءُ جڙيل،
 هيءُ فرعونيت نه رهندي، ”پوءِ مون ان مسئلي تي لکيو ۽ جيئن
 مون لکيو هو، تيئن ئي ٿيو ۽ هو ختم ٿي ويا.

نوراني: ”سنڌي ذات هئس“ جي مهاڳ ۾، محرم ابراهيم
 جويي لکيو آهي ته: ”جيڪڏهن پاڻ وڪتاب ۾ نه پوي ها، ته
 سنڌي ادب جو نالو ئي وڃي ها، جيئن روس ۾ ترڪيف هو،“
 شيخ اياز صاحب وري اوهان لاءِ پنهنجي ”ساهيوال جيل جي ڀانڙيءَ“
 ۾ اوهان لاءِ لکيو آهي ته: جيڪڏهن پاڻ وڪتاب ۾ سياست ۾ نه

هوي ها ته پاڪستان جي ڇوڻي جي وڪيلن مان هڪ هجي ها. اهي ٻئي متضاد حوالا ۽ انداز آهن. اوهان ٻڌايو ته اوهانجو اصل لاڙو ڪهڙي پاسي آهي؟ سياست ڏانهن؟ ادب ڏانهن يا وڪالت ڏانهن؟

ر.ب. ٻليجو: مونکي صحافت به تمام گهڻي وڻندي هئي. هاڻ به آئون صحافت مان مزو وٺندو آهيان. پهرين ته وڏو عذاب هئي. وڪالت سان مونکي عشق آهي پهرين ته وڪالت سور هئي، پر پوءِ جڏهن ڳالهه سمجهه ۾ اچي ويئي، ته پوءِ اها منهنجي لاءِ هڪ مزو ۽ تفريح ٿي پئي. جڏهن به آئون وڪالت ڪندو آهيان، تڏهن مونکي خوشي ٿيندي آهي. I enjoy it thoroughly (آئون ان مان ڀرپور طرح سان لطف اندوز ٿيندو آهيان) باقي ادب منهنجي لاءِ تمام وڏي ڳالهه آهي.

نوراني: جويو صاحب ترڪييف کي روسي ادب جو نمائندو قرار ڏيندي، اوهان کي ان سان پڻيندي هوي ڏو ته، *اوهان به سنڌي ادب جا نمائندا بنجي وڃو ها بشرطيڪ ٻين مصروفين ۾ نه پئو ها، جيئن مون اڳهارو ٻڌايو؟

ر.ب. ٻليجو: ها، ڇاڪاڻ جو ترڪييف ٻوليءَ جو ڌڻي آهي. ٻوليءَ جي ڪفايت ۽ رومانس جو بادشاهه آهي. (سڀني ڏانهن واري واري سان ٺهاري ڏيندي) اوهان ترڪييف جي ڪهاڻين جو مجموعو فرسٽ لو (First Love) پڙهيو آهي؟ (خود ئي جواب ڏيندي) اردوءَ ۾ ان جي ترجمي جو نالو آهي *جهونڪي بهار ڪي* فقط شجرتن تي سندس برابري ڪري سگهي ٿو، جنهنجي ڪهاڻي آهي *هوءَ ڇوڪري* هو Pathos پٿاس (گداز) جو بادشاهه آهي. خير، مونکي انهن ٽنهي شين سان محبت آهي. پر منهنجو سڀني شين کان وڌيڪ، جنهن شيءِ سان پيار آهي، اهو آهي، *انقلاب* يعني دنيا کي بدلائڻ، ٻيون سڀ شيون انقلاب آڻڻ جا وسيلو آهن.

نوراني: سچي دنيا کي بدلائڻ!

ر.ب. ٻليجو: (جذباتي انداز ۾ چڻ ته هڪ هڪ لفظ کي

Yes to change the bloody whole world (هيٺائيندي)
 To change the whole (هن سڄي غليظ دنيا کي تبديل ڪرڻ)
 society totally (سڄي سماج کي مڪمل طرح تبديل ڪرڻ).
 نوراني: سماج جي تبديليءَ جي ڳالهه نڪتي آهي، ته پوءِ
 اچون سياست تي. ڇا ائين سمجهجي ٿو جي. ايم. سيد سان پهرين
 ملاقات ڪرڻ کان پوءِ ئي اوهان عملي سياست ۾ آيو؟ يا ان
 ملاقات کان اڳ ۾ ئي اوهان عملي سياست ۾ اچي چڪا هئا؟
 لاشاري: (وڌيڪ وضاحت ڪندي) سياست معنيٰ منجهونر
 (پختي) سياست.

ر.ب. پڙهجو: مون سڄو وقت سياست ڪئي آهي. هاري
 ڪميٽيءَ ۾ هوس. ون يونٽ لڳو ته ادب ۾ داخل ٿيس.
 نقاش: هاري ڪميٽي ڪهڙي؟

ر.ب. پڙهجو: ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ واري هاري
 ڪميٽي. آئون ان جي ڪائونسل جو ميمبر هوس ۽ ڪامريڊ
 جتوئيءَ جي اصل تمام ويجهو هوس. بحث به ڪندا هئاسون.
 ڪڏهن ڪڏهن مون کي ڪن مان جهلي ڇوڻو هو ته، ”لياٽ
 هندوشين.“ هڪ دفعو ابراهيم جويي سان بحث هئي ڪيڙين، نه
 سون چيو ته، ”توهان جي سڄي لائين غلط آهي.“ ڪامريڊ چيو،
 ”لياٽ هندوشين.“ مون چيو، ”لياٽ پلي هئو، پر ڳالهه ڪبي
 صحيح، اوهان جي لائين بلڪل غلط آهي.“ پر هو مون کي تمام
 گهڻو ڀائونڊو هو.

نوراني: پوءِ اوهانجا ڪامريڊ جتوئيءَ سان اختلاف ڪهڙي
 ڳالهه ٿي ٿيا؟

ر.ب. پڙهجو: ڪميونسٽ پارٽيءَ سان واسطو رکندڙ دوستن
 سان منهنجو ڪيترين ئي ڳالهين تي اختلاف هو. منهنجو خيال هو ته
 ڪامريڊ جتوئيءَ جو انهن ڪميونسٽن ڏانهن جيڪو لاڙو هو،
 سو صحيح نه هو، مون ان ڪري، ڪامريڊ تي تنقيد ڪرڻ شروع
 ڪري ڏني، جنهنجي ڪري اسان ۾ اختلاف شروع ٿي ويا.

لاشاري: ڪامريڊ ج. وٺي ۽ جو ڪميونسٽ پارٽي ۽ ڏاهن
ڪيتري حد تائين لاڙو هو؟

ر.ب. ٻڌجو: ٽن لائين ڪميونسٽ پارٽي ٽي ڏيندي هئي.
لاشاري: ڪامريڊ انهن جي لائين تي هلندو هو يا نه؟
ر.ب. ٻڌجو: ڪامريڊ ڪڏهن انهن جي صلاح تي هلندو
هو، نه ڪڏهن وري ڪونه به هلندو هو. مثلاً ڪميونسٽ پارٽي ۽
وارن دوستن چيو ته، ”سڄي ون يونٽ وارن علائقن (مغربي پاڪستان)
جي هڪ گڏيل هاري ڪميٽي ٺا لاهيون.“ پر ڪامريڊ سندن اها
ڳالهه ڪونه مڃي. (ٻليجو ان وقت شايد ۲۴ ڪلاڪن ۾ پهرين
اوهائي ڏني ٿو ۽ وري ٻي ٿي) ڪڏهن مڃيندو هو، ته ڪڏهن
نه. گوڙ ڪيو ويٺو هوندو هو. پر ڪميونسٽ پارٽي ۽ وارا همراھ
ڪامريڊ کي مڙهي ماريو مڃايو بيٺا هوندا هئا. جنرل لائين هنن
جي ئي هلندي هئي. ڪيترا ٻيا دوست سندس خلاف بيهاريو بيٺا
هوندا هئا. نالا ڪونه ٿو وٺان. مون کان به اهي ڪامريڊ جي
خلاف تقريرون ڪرائيندا هئا، پر پوءِ مون انڪار ڪري ڇڏيو.
هڪڙي ڀيري مون کي چيئون ته، ”تون ڪامريڊ جي خلاف تقوير
ڪر.“ (ته جيئن هو ون يونٽ جي بنياد تي هاري ڪميٽي ٺاهي
۽ فيڊريشن جي ڳالهه ڪري) پر مون چيو ته، ”ٻيلي، اهو ڌنڌو
آئون ڪونه ڪندس.“ ٻيا دوست اهي ڌنڌا ڪندا رهندا هئا.
سڄو وقت ڪامريڊ کي بحث ۾ مصروف رکندا هئا. پر پوءِ هاري
ڪميٽي ۽ ٽي بنڊس ٻنهي وٽي ۽ ڪم لهي ويا. پوءِ ادب ۾ به
مون سياسي ضرورت تحت، ادبي تنقيد ڪرڻ شروع ڪئي، ته جيئن،
ادب کي ليڪ ڪجي. ون يونٽ ۾ جنهن ادب مون کي پهرين
انسپائر ڪيو (جڏو اڀاريو) اهو ”آزاد سنڌ“ نالي هڪڙي رسالي
۾ هو. ڪراچي ۾ مان نڪرندو هو ۽ الائي ڪير ڪيندو هو! ان
جي پهرين ئي شماري ۾ رشيد پٽي ۽ جي هڪ نظم ڇپي. ان نظم
مون کي ڏاڍو انسپائر ڪيو ۽ مون فيصلو ڪيو ته هاڻ باقائدي
اديب ٿيڻ ڪپي ۽ لکجي. تنقيد ته ادب ۾ اڳ ئي آئون ڪندو

هوس. رشيد پتيءَ جو اهو نظم ڊگهو هو، پر هو زبردست انهن
 ڏينهن ۾ اها بندش هئي هئي ته، ”سنڌ جو ڏالو ڪير نه نه ٿي.“
 لغاتن تي به سنڌ جو ڏالو لکڻ منع هو! ڪٿي به لفظ ”سنڌ“ نه
 ڏوهه هو! مثلاً، اوهين لکون ٿا ”حيدرآباد سنڌ“ ته اهو ڏوهه هو
 رڳو ”حيدرآباد“ لکي ٿا حيدرآباد پاڪستان، بهرحال، رهند جو
 اهو هڪ وڏو نظم هو، پر هو زبردست. اهو هيشن هو ته :

سنڌي رهي اسين ته رهياسين ته ڇا ٿيو!
 جيڪو ڪٿي ڊگري، پنهنجو ڪٿي نگر،
 ان لاءِ ٿي قهر، ان جي وٿون خبر،
 ان راهه ۾ رفيق مٿاسين ته ڇا ٿيو!
 سنڌي رهي، اسين ته رهياسين ته ڇا ٿيو!

(پليجو هڪي ترنم سان اها نظم ايئن پڙهي ٿو، جن ته
 سندس اڳيان ”آزاد سنڌ“ جي ان شماري جو اهو ورق کليو ٿو
 آهي، جنهن تي رشيد پتيءَ جو اهو نظم ڇپيو هو، نظم جو اهو
 حصو ٻڌائي، پليجو ٻوي ٿو:) ان رسالي جا ٻه يا ٽي شمارا نڪتا،
 پوءِ اهو بند ٿي ويو. پر ان نظم جو مون تي ڏاڍو اثر ٿيو ۽ باقي
 لکڻ شروع ڪيم. پر دانستا ان خيال کان ته، ”سنڌي ادب ۾
 انقلاب آئي، ماڻهن جا خيال ٿيڻا آهن، جيئن ڪانسٽيبلن فيليب
 سچترين آهي.

نوراني: وري ادب جي ڳالهه نڪتي آهي، ته پوءِ ٻڌايو
 ته اوهان عالمي ادب ڪڏهن پڙهڻ شروع ڪيو؟

ر.ب. پليجو: عالمي ادب آئون اڀيڙيءَ واري دور ۾
 گهڻو پڙهندو هوس. جيئن ته مضمون لکڻا هوندا هئا، انگريزيءَ
 عالمي تواريخ ورتي ۽ پڙهي. پيرس جي اڻسائيڪلو پيڊيا ورتي.
 نوراني: آخر ڪهڙيون؟

ر.ب. پليجو: نه، آئون ايڊوڪرافيون انهن ڏينهن ۾ منهنجي
 لائبريريءَ ۾ ڪونه هيون. باقي وڏن ماڻهن جون ٽيليون ٽيليون
 ايڊوڪرافيون ضرور پڙهيون هيون.

نوراني: اوهان ابراهيم جو پوي صاحب جي ڪتاب ”سندھيو“
 سنڌ سڄو سب ڪائونسل کان مائر ڪونه ٿيو؟
 ر.ب. ٻليجو: انهن ڏينهن ۾ آئون سنڌ جي نالي ڪا شيء
 سمجهندو ئي ڪونه هوس. لطيف کي به ڪونه سمجهندو هوس.
 چوندا هوس ته لطيف وري ڇا چو! اسان سوچيندا هئاسين، ته
 ”پاڪستان ٺاهيو آهي. اسلامي انقلاب آيو آهي. بهشت ۾ جاء
 ڪرڻي آهي.“ پوءِ وري سوشلزم جي ڳالهه ٿي وئي. سوشلزم جو
 مطلب وري هيءُ ڪڍيا ويٺا هئاسون ته، ”عالمي انقلاب آهي،
 آمريڪا کي شڪست ڏيون ۽ ائينجي جڳ، کان بچون.“ تنهن
 جي ڪري، سنڌ جي ڳالهه مون کي ننڍي پي لڳي. منهنجي دماغ ۾
 وڏيون ڳالهيون هيون. فريڊڇ انقلاب وغيره. هيءُ صوبا ٻوٽا ۽ قوميتون
 وغيره ذهن ۾ ڪونه هيون.

نوراني: سنڌي لئريچر ۾ اوهان ڪهن ڪسان متاثر آهيو؟
 نر توڙي شاعريءَ ۾؟

ر.ب. ٻليجو: سنڌي لئريچر ۾ مون کي انهن افساني نگارن
 متاثر ڪيو، جن جي مون تعريف لکي آهي. انهن جا افسانا مون
 کي وڻيا. شاعرن ۾ مون کي اياز وڻيو. اياز مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو.
 آءٌ ڀڄي شاعرن ۾ مون کي متاثر ڪيو. مثلاً، امداد ۽ تنوير وغيره
 ۽ ٻيا دوست. پر خاص طرح مون کي اياز متاثر ڪيو.

نوراني: شيخ اياز جي ڪهڙي تخليق اوهان کي وڻي ۽ ڇو؟
 ر.ب. ٻليجو: رومانوي شاعريءَ ۾ مون کي سندس مجموعو
 ”پونر پري آڪاس“ وڻيو. ان مجموعي تي بندش پيل آهي.

نوراني: ڪي ماڻهو چون ٿا ته، ”شيخ اياز جو نثر سندس
 شاعريءَ کان بهتر آهي.“ اوهان جو ڇا خيال آهي؟

ر.ب. ٻليجو: اياز لاءِ اهو طئي ڪرڻ ڏکيو آهي، ته هن
 جو نثر وڌيڪ سٺو آهي يا شعر! سندس ”پنهنل کان پوءِ“ ڪهاڻي
 تمام زبردست آهي. تمام زبردست! ان ڪري، هن ماڻهوءَ لاءِ اهو
 چوڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، ته، ”هيءُ وڏو شاعر آهي يا وڏو نثرنگار!“

پر ادب جي شاعري اياز جي نثر کان وڌيڪ پروڪريسو آهي، ڇاڪاڻ
 جو نثر ۾ اياز کي پنهنجي دل جي سڄي ڳالهه ڪرڻ جو موقعو
 ملي ٿو. هن ۾ جيڪي ايڊيٽلسٽڪ (تصويراتي) ٽريٽس (لاڙ) ۽
 خيال پرستي جا عنصر آهن، اهي سندس نثر ۾ نمايان ٿين ٿا، ڪي
 مثلاً لاجي (ڏند ڪٿا) وارا عنصر ۽ تصوف جو هڪ خاص تصور
 به سندس نثر مان ظاهر ٿئي ٿو. اياز ۾ جيڪا انفراديت پسندي ۽
 ذهن جا منفي لاڙا آهن، خصوصاً سرمائيدارانا انفراديت پسندي، اها
 ئي ظاهر ٿئي ٿي، جيڪي وري سندس نظم ۾ ڪٿي ڪٿي ڏسڻ
 ۾ اچن ٿا. مثلاً:

آئون اڪيلو سامهون سٺ

خنجر خنجر ڪٽي هٿ،

(ڪڙي لهجي ۾) اياز ”آئون“ ورجائي ٿو. ڪن حالتن ۾
 ”آئون“ برابر ذاتي ترقي پسند ٿيندي آهي، پر اياز جي ”آئون“
 ايتري پڪڙجي وئي، جو ان جو شاگردن تي به اثر ٿيو، بلڪ خود
 اياز تي به اثر ٿيو ته ”آئون اڪيلو آهيان ۽ پنهنجي دور جو واحد
 ترجمان آهيان.“ يعني هو پاڻ کي هڪڙي هيري جي طور تي
 ايڊيٽلائز ٿو ڪري (پنهنجو پاڻ کي هيرو تصور ٿو ڪري) جهڙو
 جو هو ڪنهن حد تائين برابر مستحق آهي، پر هن ان تصور
 کي ائبسوليوٽائيز ڪري ڇڏيو آهي (انها تائين پهچايو). خير،
 مقصد اهو آهي ته نثر ۾ اياز جون منفي فڪري ڳالهائون ظاهر ٿين
 ٿيون. اها شيءِ سندس پوئين دور يعني هاڻوڪي شاعريءَ ۾ به
 ظاهر ٿئي ٿي. ان شاعري ۾ منفي لاڙا به آهن. سندس پهرين دور
 جي شاعريءَ ۾ اهي لاڙا ڪون ٿا ملن. تنهن جي باوجود، سندس
 شاعري، سندس نثر جي مقابلي ۾ وڌيڪ ترقي پسند آهي.

لاشاري: توهان ڪنهن زماني ۾ شاه ۽ اياز جي پيٽ ڪٿي
 هئي. ان ۾ ڪيتري جسٽيفڪيشن (واجبيت) آهي، ته شاه ۽ اياز
 کي ڀيٽجي؟

پاڻهو: اهو مون ڪٿي چيو هو؟ مون کي ياد نه آهي.

لاشاري: مونکي ياد ٿو پوي ته ۱۹۶۲ع ۾، حيدرآباد ۾ عبداللہ ۽ صاحب جي جاء تي رات جو ڪا گڏجاڻي ٿي هئي. مون مشرڪ پاس ڪئي هئي ۽ پنهنجي استاد سان گڏ پهريون دفعو حيدرآباد آيو هوس، جيڪو مونکي اتي وٺي آيو هو. اوهان به اتي هئا ته شيخ اياز به. اوهان تمام ڊگهي تقرير ڪئي هئي. مونکي ڪي به طرح ياد آهي، ته اوهان شاه ۽ اياز کي پاڻ ۾ پيشو هو ۽ ڪي ڪي ته اوهان اياز کي شاه کان به مٿي ڪئي ويا هئا!

ر.ب. پڇو: ڪن حالتن ۾ شيخ اياز، لطيف کان به تمام اڳتي آهي. اڄوڪي دور ۾ ڪي جديد ڪنسنشنس (سوچون، خيال تصور) اهڙا آهن، جن جي لطيف کي خبر به ڪونه هئي. ڪي اهڙا تصور به آهن، جيڪي اياز وٽ آهن، پر لطيف وٽ ڪونهن. في الحال ان جي تفصيل ۾ وڃي نٿو سگهجي، ڇو ته پنهجي جي شاعري سامهون ڪونهي. تنهن هوندي به، ان معنيٰ ۾ پنهجي جي ڀيٽ ڪانه ٿي ٿي سگهي، نه هنن جو مجموعي طرح، پنهنجي پنهنجي دور ۽ ساج ۽ هن سموري ڪائنات تي جيڪو اثر آهي، ان ۾ لطيف تمام گهڻو اڳتي آهي. لطيف انداز تي حاوي آهي. پر ائين نهجي ته اياز، ”بلڪل ئي ڪنهن ڪنٽيگريٽ (درجي) جو شاعر ڪونهي“ ته اها ڳالهه غلط آهي. هي ڳالهه ته اياز ڪو ٻيو ڪونهي. سيد به ڪونهي، اياز جا مريد به ڪونهن. اياز تي ڪمڊ به ٿئي ڪونهي. سندس پويان، سندس پيڙهندڙن جو هڪڙو وڏو لشڪر به ڪونهي، اياز جيڪي ٿڌا ڪيا آهن، اهي به ماڻهن جي اڳيان آهن. اياز وائيس چانسلر به هو. اياز کي نوڪري به ڪئي. لطيف سائين ۽ اهي ڳالهون ڪونهن. اياز جون اهي ڳالهون ڪڍي ڇڏجن ۽ نفی ڪجن، ته اياز تمام وڏو شاعر آهي. اياز پاڪستان جو وڏي ۾ وڏو شاعر آهي. اياز جهڙا ماڻهو صدين ۾ پيدا ٿيندا آهن. مسڪن آهي ته صدين کان پوءِ، ماڻهو ٻيهر ويهي ٿا ٿي ڪن، ته اياز جو صحيح مرتبو ڪهڙو آهي؟ اياز کان پوءِ وري شاعري آهي ئي ڪانه آهي، پر محولي درجي جي. ان گريڊ

جي شاعري اڃان نه ٿي آهي. ممڪن آهي ته اهو خيال وارو دور پنجاه سال هلي ۽ وري ڪو ٻيو ان پايي جو شاعر پيدا نه ٿئي! ممڪن آهي ته اهو دور سو سال هلي. ڇاڪاڻ جو اياز يونٽڪ (يگانو، لائاني) آهي. اياز جهڙي همگير شاعري، لطيف کان پوءِ پيدا نه ٿي آهي. اياز کي گهٽ ڪري نه سمجهندا ڪيو. هن جي پوئين شاعري تمام هلڪي آهي. پر ان جي به شايد ڪنهن ٻئي دور ۾ ڪا وڏي حيثيت بنجي. هن جيڪا ”گهوڙا گهوڙا“ ڪئي آهي، جيڪا سندس مايوسيءَ واري شاعري آهي، تاريخ جي ڌنڌ ۽ لت لهڻ کان پوءِ ۽ ماڻهن ۾ موجوده آسريت جي خلاف فوري ردعمل ختم ٿيڻ کان پوءِ جڏهن ماڻهو توازن سان سوچڻ لڳندا، ته خود اياز پنهنجي مايوسيءَ جي لمحن جي جيڪا عڪاسي ڪئي آهي، اها به شايد اعليٰ ادب ۾ شمار ٿئي! تنهن ڪري، ان باري ۾ ڪا مقرر شده يا فڪسڊ گالهر نٿي چئي سگهجي. لطيف جهڙن ماڻهن جي پويان لڳڻ سندن توهين آهي. مثلاً، مون تازو پنهنجيءَ ۾ هڪ تقريب ۾ خواجا قريد جو ڪلام ٻڌايو هو، جنهن ۾ هو چوي ٿو ته:

ميڏا يار وي تون دلدار وي تون

يعني پنهنجي هڪڙي ئي ڪلام ۾ پنهنجي محبوب کي ائين همد رنگي وصف سان ڏسڻ، سموري سنڌي، پنجابي ۽ سرائڪي شاعريءَ ۾ ڪونهي! اهڙي طرح سڀا جي عالم ۾ هن جي وصف جيڪا وارث شاه چئي آهي، اها پنهنجي سر هڪ يگاني شيءِ آهي! ائين مختلف وقتن تي مختلف گالهيون ٿين ٿيون، تنهن جي ڪري ان گالهر ۾ ڪا حد فاصل نٿي رکي سگهجي، ته ڪو شاعر ڪن گالھين ۾ ڪنهن ٻئي شاعر کان اڳتي وڃي سگهي ٿو! ممڪن آهي، ته ڪيتريون گالهيون اياز ۾ هجن جيڪي لطيف سائينءَ ۾ نه هجن!

لاشاري: ”چنڊ ۽ نيبليءَ ول“ کانپوءِ لڳي ٿو ته اياز پاڻ کي ٻيهر انٽيگريٽ ڪرڻ (سهيڙڻ) شروع ڪيو آهي؟
ر.ب. پليجو: ها ايئن لڳي ٿو. پر اڃان انهيءَ مقام تي

پهجي ڪين سگهيو آهي. اڃان اهو انٽيگريشن آهي! اهو پس منظر،
اهي جمهوري لاڙا، جيڪي ڪجهه ٿيو پئي (اهو هاڻ ڪٿي!) هاڻ
تمام گهڻو پاڻي وهي چڪو آهي. اياز مائوسين ڇا وڏا رڻ پٽ
جهاڳي، هتي پهتو آهي. هينئر اها اميد، اهو لهجو ۽ اهو يقين
ڪٿي! (ذهن تي زور ڏيئي) سندس هي شعر ته ڏسو!

جنهن جي ڇڪ ڇٽيل ۽ ول ٿن جا
سرهي سڄ پري، ڪوئي ڪين ڪري!
پل پل تي توپار ڪمل ڄڻ،
ڪومل هٿ ڌري ڪوئي ڪين ڪري!

ته اياز ۾ جيڪا رواني ۽ بي ساختگي هئي، اها هاڻ ڪٿي! پروري
به اياز هڪ غير معمولي فناسا (مظهر) آهي.

لاشاري: (مشڪل ڏي) اياز کي توهان ڪڏهن ڇڏيو به
آهي؟ پاڻ کان پري به ڪيو آهي؟

(پلڇو: (پيڙاري ۽ سان) اياز مان آئون زمانن جا زمانا پيڙار
به رهيو آهيان. اياز اهڙي پٽ ۾ ويو آهي، جو آئون اياز جي ويجهو
ته ڇا، پر گهڻي ۽ مان ٺنڪهن لاءِ به تيار نه رهيو آهيان! مطلب ته
سندس فڪري معاملي ۾ وائيس چانسلري ۽ ڀسا سندس ذاتي رويي
جي ڪري، آئون هن کان ناراض رهيو آهيان. اياز وٽ آئون ايئن
به رهيو آهيان، جو اياز مون کي ماني به نه ڪارائي هوندي ۽ اتي هليو
آيو هوندس. ڪڏهن ته اياز جا مهمان به آيا هوندا، ته انهن کي
ماني ڪارائڻ جا پيسا به مون کيسي مان پري ڏنا هوندا، ته پنهنجا
به! منهنجا اياز جي ڪمزورين جي باري ۾ جيڪي پرهور تاثر آهن،
اهي رڳو اياز تي ٻڌي سگهي ٿو، ٻيو ڪير به ٻڌي نه ٿو سگهي!

لاشاري: هڪ سماجي نقاد جي طور تي، توهانجو اهو به
فرض ٿئي ٿو، ته اياز جهڙي وڏي شاعر کي پاڻ کان پري ته ڪيو،
بلڪ ان کي پڪڙي رکڻ!

ر.ب. پلڇو: نه. ڪڏهن ڪڏهن، ڪنهن ماڻهوءَ کي

پڪڙي رکڻ لاءِ، ان کان پري رهن ضروري ٿيندو آهي. جيڪڏهن
ڪنهن ماڻهوءَ کي احساس ٿئي ته ڏياريو وڃي ٿو، ”نو هيءُ ڪم
مڃي ٿي ته ڪيو آهي“ ۽ زندگي خود ان جي تربيت نه ڪري،
نه ماڻهو ان کي سڃاڻي ٿو سگهي. ماڻهوءَ کي ڪڏهن ڪڏهن،
سنس ڪيتي جو ڦل چڪڻ جو موقعو ڏنو وڃي. ته جيئن هو ڏسي
ته، ”منهنجن ڪنيل ڦلن ۾ جو لازمي نتيجو ڪهڙو نڪتو آهي!“
ماڻهوءَ کي زندگيءَ سان اڳيون اکين ۾ ملائي ڏسڻ جو موقعو ڏنو
وڃي. اهاڙ پاڻ ڏٺو ته، ”آئون بلندين تي هوس. (هاڻ نه آهيان).“
(پليجو شاهه جو شعر پنهنجي مخصوص انداز ۾ پڙهي ٿو:)

وڏيري هيٺ، چنيسر جي راڄ ۾،

دهلين دماين نقرين، ٿي پليل پچياس

ڀولي ڀيلياس، ٿيس ڏهاڳڻ ڏيهه ۾.

اياڙ پاڻ ڏٺو ته هن سان لڳل وارو قصو ٿيو، جنهن هر جي
هڪ سٺ يا هڪ مٺي تي موهجي (چنيسر) وڃايو. اها ڳالهه
بهر حال جدا آهي. پر اياز جي شاعريءَ جي اها ڪٽ ڪٽ نه ٿي
آهي. اياز ايترو وڏو شاعر آهي، جو ان تي ڪي به اڇ ڀيڻ،
ڪي ٿيسزون، ڪي قصا ۽ وڏيون ڀڳتون ڪن. اياز ڪسي پنهنجو
نسل، سموڻي، پوري ڪٽ ڪرڻ جي پوزيشن ۾ نه آهي. ڀوري
توهان ۽ مون جهڙو ڪو ماڻهو، نانگو ۽ واندو ويٺو هجي ۽ ٻيو
ڪو ڪم ٿي نه ڪري صرف اياز تي تحقيق وٺو ڪري ۽ سچو
ڏينهن اياز جي پويان لڳو پيو هجي، ته پوءِ ٻي ڳالهه آهي پر:

اور ٻي ڏک هئڻ زماني ۾ محبت ڪي سوا

هاڻ پاڻ ٻئي پاسي آهيون. باقي اياز جا پنهنجا جيڪي

جوهر آهن، نثر ۾ سندس پنهنجا جيڪي عجيب و غريب خيال آهن،

هي اهي ئي آهن، جيڪي پاڻ ڏسون وٺا. مولانا مودوديءَ لاءِ به

پاڻ چئون ٿا ته، ”شايد هن به ٻي ريسرچ ڪئي!“ سو اها جدا

ڳالهه آهي. باقي اياز، شاعر ايترو وڏو آهي، جو پاڻ ان جو تصور

به ڪري نٿا سگهون!

لڏاري: ”پشوپاشا“ تي اوهان تنقيد ڪئي هئي. ان سلسلي ۾ هڪڙي راه اها آهي، ته ”پشوپاشا“ جيئن اوهان چئو ٿا ته، ”هڪ خيالي ڪردار هو“. پر هڪڙو خيال اهو به آهي ته، ”اها ڪنهن ڪردار کي ٺاهڻ جي خواهش ۽ باقائدي منصوبي بندي هئي، ته جيئن اهڙو ڪردار ادب ۾ به پيدا ٿئي، ته سماج ۾ به“. توهان ڇا ٿا سمجهو ته اهو ڪردار هڪ خيالي ڪردار ٿي رهندو؟ ر.ب. پليجو: منهنجو اهو اعتراض نه آهي، ته ”ڪردار خيالي نه هجن!“ آئون ته پاڻ انهن جو زبردست حامي آهيان. مون اهو ”سنڌي ڏاڍ هجن“ ۾ لکيو آهي ته، ”جيڪي شيون اڃان تاريخ ۾ وجود ۾ نه آيون آهن، جيڪي حالتون وجود ۾ نه آيون آهن، تن کي فرض ڪري ورتو وڃي، ته هينئر اچي چڪيون آهن.“ جيئن جاسوسي ناولن ۾ ٿيندو آهي، ته اهڙا اوزار جاسوسن وٽ هوندا آهن، جيڪي اڃا ٺهيا نٿي ڪونهن! جيئن فئشنيسي ۽ ۽ اڀج جي وهلس جي هڪ ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ هڪ ٽائيم مشين ٺاهي وئي آهي. ان مشين کي هڪڙن اڳتي ڪڍي، ته ماڻهو پنج هزار سال اڳتي هليو ٿو وڃي! پر وري مشين کي هيٺ ٿو ڪڍي، ته ماڻهو وري ماضي ۾ هليو ٿو وڃي! حالانڪ، اهڙي مشين اڃا ٺهي ڪانهي. جيئن جولس ورن (Jules Vern) جا سائنس فڪشن آهن. جنهن ۾ ”ايٽ ڊيز ارائونڊ ڊي ورلڊ“ ۾ هن تصور به ڪري ورتو، ته اهي گالهليون ٿي ويون. تهڙي طرح، سماجي طور تي، اسان کي تصور ڪرڻ گهرجي، ته اهڙو معاشره ٺهي ويو، اهڙا ماڻهو اچي ويا، اهڙيون تنظيمون اچي ويون، جيڪي درحقيقت موجود نه آهن. پر ماڻهن کي انهن جو چلوو اڳواٽ پسان لاه، اڳواٽ ٿي انهن جون تصويرون پيش ڪرڻ ضروري آهي، ته جيئن، ماڻهو ان تي موٽ ٿي، اڳ ۾ ئي ان کي ڏسي (قبول ڪرڻ لاء تيار ٿي وڃن) مثلن، ڪهاڻين ۽ ۽ ناولن ۾ اهڙيون حسين چوڪريون ڏيکاريون وڃن ٿيون، جهڙيون ماڻهو هن معاشري ۾ نٿو ڏسي! اهڙا بهادر ڏيکاريا وڃن ٿا، جيڪي هن معاشري ۾ ڪونهن! (مطلب ته) اهڙا سٺا ۽

نگه ۽ انقلاب جا صاحب ذنار يا وڃن، اهڙيون تعليمون ڏيندڙيون
 وڃن، جن جو وجود ڪونهي. پر (بهر حال) اهي اهڙيون هئڻ گهرجن،
 جن جا پير زمين تي هجن ۽ جيڪي اسان تي ڏهن. 'پشو پشا' ۽
 جيڪو ماڻهو پيش ڪيو ويو آهي، اهو ڇيڳڙو آهي. انقلابي
 ڪونهي. نه ته اهو ٻلو ماڻهو آهي ۽ نه ڪامياب! ان جي ڪيبي
 ڪرڻ، پنهنجي تحريڪ کي نقصان پهچائڻ جي برابر آهي. ان
 جهڙو ماڻهو ٿيل سخت نقصانڪار آهي. اهو ماڻهو هيرو نه پر
 انٽي هيرو آهي. ان کان پاڻ بچڻ گهرجي. جمال ته هڪڙي اهڙي
 هچان ٺاهي وڌي آهي، جيڪا هڪ مصيبت ٿي پئي آهي! (چينڊڙ
 لهجي ۾) اهڙو جي هيرو ٿي، جيڪو عشق ۾ ڪامياب نه ٿي،
 ته ٿڌو پڇيو وينو آهي! ڪنهن چوريءَ کي ٻانهن کان جهليو پو
 وڃي! ڪنهن کي ماري پيو! ڪنهن کي لٽ پيو هئي! ته ڪهڙي
 ڪم جو! جمال اها هري بلا گهڙي ۽ ۾ وجهي ڇڏي آهي. اهو
 صحيح مثالي ڪردار نه آهي، منهنجو اهو اعتراض نه آهي، نه
 فئشناسي نه هجي. پر منهنجو مطلب آهي، ته فئشناسي، صحيح آئيڊيل
 جي نشاندهي ڪري. يعني نسبتن صحيح. ظاهر آهي، ته فطرتي
 طرح، اهو جامع ۽ مڪمل ڪردار ٿي نٿو سگهي.

نوراني: سائين معاف ڪجو مون کي ڇا هن جي طلب محسوس
 ٿي رهي آهي. ڇانهن ملي سگهندي؟

ر.ب. پليجو: (اياز ڏانهن نهاريندي) گهران ٺهرائي 'ڇ'.
 لاشاري: ڀاڻو پاڻي به کڻي اچجو. (ان وچ ۾ ٽيپ وغيره وري
 ڇڪ ڪيو وڃي ٿو. پليجي کي به موقعو ملي وڃي ٿو ته ڪافي
 دير کان وات ۾ پيل ۽ ڇاڙيل گره گيت ڏيئي، نزيءَ کان هيٺ
 لاهي، ٻيو گره وات ۾ وجهي سگهي. گفتگو ۾ مصروف هئڻ جي
 ڪري، ٻن ٽن ڪلاڪن ۾ هن نان جو چوٽو من ڪاڌو هوندو. ٿوري
 دير کان پوءِ گفتگو پهر شروع ٿئي ٿي.)

لاشاري: سائين سنڌي سماج ترقيءَ جي جنهن ڏاڪي تي
 هو يا آهي، ان ۾ تنقيد اڃا ڪنهن مٿاهين ڏاڪي تي ڪونه پهنِي

آهي ۽ نظرياتي پنڌگي اڃان ادري ڪونه وڌي آهي. يا ائين ڪري
 چئجي ته اها مدر آرگنائيزيشن (وڏي تنظيم)، جهڙا انهن سڀني
 ڳالهين کي گڏ ڪري هلائي، اسان وٽ ڪونهي. انهيءَ صورت
 ۾ اهڙو ڪو بخليو ڪردار پيش نٿي ٿو، جڏهن ته آهي، ته
 رف آهي يا انڊوسٽري (مهر جو) يا انهن وانگر ڪم ڪري ٿو
 ۽ نيٺ کيس پريڪٽيڪل (عملي) ٿيڻو آهي، ته بنيادي طرح ان
 قسم جو ڪردار هن دور ۾ تخليق ڪرڻ، ڪهڙيڪار جي ڪميا ي
 ڪانهي؟ (لاشاريءَ جو مطلب پڻ پائڻا ڏانهن آهي).

ر.ب. پليجو: ان دور ۾ دنيا جي اسٽيج تي ۽ ادب جي
 دنيا ۾ بهترين ڪردار اهي چڪا هئا. جڏهن ترقي يافته دنيا جو
 ادب موجود هجي، اهڙا پرونو ٿاڻيس موجود هجن. جڏهن زبردست
 هيرا ادب جي دنيا ۾ موجود هئا، تڏهن اهڙي هڪڙي چري بلا
 پيش ڪرڻ، خود سماج جي لاءِ نقصانڪار اثر پيدا ڪرڻ جي
 برابر نه آهي ڇا؟

يعني جڏهن سڄو مال تيار هجي، جنهن سان بهترين هيرا
 تخليق ڪري سگهجن ٿا ۽ ٿوري محنت سان ماڻهو ڪجهه ڪري
 سگهي ٿو، (تيزيءَ سان تقريري انداز ۾) جڏهن ايتري ڄاڻ ميسر
 هجي، سمجهه هجي، شعور هجي، نظريو ميسر هجي، اتي ماڻهو هڪڙي
 الانچلولاٽو، يعني Naptitude (نااهليءَ)، بي سمجهيءَ، سستي ۽
 لاهرواهيءَ کان ڪم وٺي، هڪڙو اهڙو ڪم ڪري، جنهن جي
 ڪرڻ جا صحيح طريقا موجود هجن، ته پوءِ ان جي ساراھ نه ٿي
 ڪري سگهجي. دراصل، انقلابي ڪردارن جي باري ۾ سڌي توڙي
 برصغير جو جيڪو ادب اسان وٽ ميسر آهي، ته جا سڀ نه،
 اهڙا ئي آهن. سڀني هيرا منفي آهن، جيڪي ته انقلابين بابت
 ڪتاب لکيا ويا آهن، سي رجعت پرست آهن. ۽ (امسوس آهي ته)
 ماڻهن وري انهن جي تعريف ڪئي آهي! اردو ادب ۾ به جيڪي
 مثالي ڪردار پيش ڪيا ويا آهن، اهي به رجعت پرست، منفي ۽
 عوام دشمن ڪردار آهن. اهي ڇاڻي بجهي انقلابي جدوجهد کي

مدنام ڪرڻ لاءِ پيس ڪيا ويا هجن ته به لھيو. حالانڪه ڪي ماڻهو اهڙا به آهن، جن لاءِ ائين نه سوچجي، پر انهن جي تحت الشعور ۾ اهوئي خيال آهي. مثلاً، ”آخري شب ڪي همسفر“ ۾ جيڪو انقلابي ڪردار لکيل آهي، سو سخت ۾ سخت موقعي ۾ پرست ۽ رجعت پرست آهي. ان ۾ انقلاب جو ڪڻ ڪونهي. هتي انقلابي ڪردار نگاريءَ ۾ سٺي رويو ۽ لاهرواهي اختيار ڪئي ٿي وڃي آهي ماڻهو (ليکڪ) عام ماڻهن جي بي خبريءَ جو فائدو وٺي، پاڻ کي وڏا اديب ظاهر ڪريو، اصل ۾ پنهنجو چٽو جهالڻو ۽ لاهرواهي لکائين ٿا. انهن ماڻهن کي ڪو پيڻ پيڻ وارو ڪونهي! هڪڙي تمام محترم لکندڙ آهي، هاجرا مسرور جي پيڻ خديجا مستوره، جنهن ناول ”آنگن“ لکيو آهي. ان جو انقلابي به موقعي پرست آهي. عين ٽائيم تي ڀاڙيو ۽ سردل ٿي، پنهنجي انقلاب ڪن هڻيو وڃي! ڪرشن ۽ ندر جو به مون ذڪر ڪيو آهي. انجو هڪ ناول آهي، جنهن ۾ ڏکڻ کان ٿو سڄ ٿوري. ان جو جيڪو هيرو آهي، ان جو انقلابي هيري سان ڪو به تعلق ڪونهي. جيڪي جدوجهدون عام طرح ٿين ٿيون ان دور ۾ ٿيون، (بلڪه) جيڪي حقيقي طرح ٿيون، انهن سان ان جو ڪو به تعلق ڪونهي. اهو هڪ تمام جڏي قسم جو رومانوي ۽ خيالي ڪردار آهي. اها هڪ اهڙي منتاسي آهي، جيڪا انقلاب دشمن ۽ ماڻهو گمراه ڪندڙ آهي. هڪ ٻيو به مشهور ۽ معروف ناول آهي، جنهن جا جيڪي هيرا آهن، انهن جو اختتام رجعت پرستيءَ، ابن انوقيءَ وارو ۽ سڌارڪ آهي. بلڪه موقعي پرست ۽ رفاست آهي. ان ناول کي ماڻهن زمين تان ڪڍي آسمان تي پهچائي ڇڏيو آهي!

نقاش: ڪهڙي ناول ۾؟

پليجو: (نالو ظاهر ڪرڻ کان گريز ڪندي) مشهور معروف ناول آهي، جنهن ۾ هيرا مسيتون پيا ٺاهين. ميونسپالٽيءَ جا گهر پيا ٺاهين. خير ۽ پلي جا ڪم پيا ڪن. گئوشالون ۽ ڌرم شالون پيا ٺاهين. اهي ٻجڙيءَ جو، وڃي جدوجهدون ڪري، بلندين تي

پهجي، وڃي سڌارڪ ڪم ٿا ڪرا يعني ڪنهن نڀاڻي اجهن وارا ڪم ٿا ڪن!

نقاش: (اندازو لڳائيندي ٽڪڙ ۾) يعني ”خدا جي بستي“ شوڪت صديقي ۽ جوا

پليجو: (سڌو جواب ڏيڻ جي بجاءِ ڪجهه گهڙيون نقاش سان نگاهون ملائيندي، مزاحيه لهجي ۾) اهي عبدالستار ايڏي ۽ وارا ڪردارا! (سهڻي مشڪن ٿا).

نقاش: توهان جي نظر ۾ سنڌي ۽ جي افسانوي ادب ۾ نسبت، انقلابي اميج ۽ ڪردار ڪهڙي اديب ڏنا آهن؟

ر.ب. پليجو: (بلڪل سپاٽ لهجي ۾ بنا تذبذب جي) رسول بخش پليجي. (ان غير متوقع جواب تي، هڪ گهڙي لاهه سڀني انٽرويو وٺندڙ هڪا هڪا ٿي وڃن ٿا. نوراني ۽ لاشاري، نقاش ڏانهن همدرديءَ سان ڏسن ٿا، پر نقاش انهن نگاهن جو نوٽس وٺڻ کان سواءِ پنهنجي حيرت تي قابو پائيندي، ٻچا جاري رکي ٿو.)
نقاش: مثلاً، ڪهڙا ڪردار؟

ر.ب. پليجو: (ٻا ڪنهن هڪ جي) ”بخداور“، هي به هڪ ڪهاڻي آهي. ان ڪهاڻي ۾ جو نالو الائي ڇا آهي؟ ان ۾ مهڻي جي ڳالهه آهي. ان جو پٽ قل ٿي وڃي ٿو. هو پنهنجو خون بخش ڪري ٿو. ان جي ڪهاڻي ياد آهي، پر نالو وسري ويو اٿم. اياز اچي، ته ڀڄون ٿا. (اياز ڇانئون کڻڻ لاهه وڃي هڪو آهي. پر پليجي جو اشارو سندس ڪهاڻي ۽ ”اڄ آڳوڻا آيا“ ڏانهن آهي. پليجي جي پنهنجي پٽ اياز لاهه پنهنجي ڪهاڻي ۽ بابت وڌيڪ ڄاڻ جو حوالو ڏيڻ سان، پي ۽ پٽ جي باهمي ذهني هم آهنگي ۽ هڪ ٻئي ۾ اعتماد جو اظهار ٿئي ٿو. سنڌي ادبي ۽ ترقي پسند حلقن ۾ هڪ غير معمولي مثال آهي).

نقاش: گذريل پنجن سالن ۾ رسول بخش پليجي، يعني توهان جيڪي ڪهاڻيون لکيون آهن، انهن جي باري ۾ هڪڙي تنقيد اها به آهي ته، ”انهن ۾ اتساهه ته گهڻو آهي، پر انهن جو آرٽسٽڪ

ٻهلو ڪمزور آهي ۽ اهي مبالغانا ڪهاڻيون لڳن ٿيون! ان تنقيد جو اوهان وٽ ڪهڙو جواب آهي؟

ر.ب. پليجو: هڪڙو ته آرٽ برائي آرٽ نه هئڻ ڪپي. گهڻو زور ابلاغ تي هئڻ ڪپي. يعني ماڻهن جي ذهنن تائين ڳالهه پهچي. ٻي ڳالهه ته سادگي ۽ پر به پنهنجو حسن هوندو آهي. مثلاً، ڪا قميص سادي به چڱي لڳندي آهي، قميص تي ڀرت ڀرڻ جي ضرورت ڪونه هوندي آهي. قميص سادي آهي، ٽيڪ آهي ۽ پٺي آهي! جهڙو ماڻهو هجي، تهڙو ان جو ميڪ اپ هجڻ گهرجي. گروميڪاپ ڪرڻ سان ماڻهو حسين ٿو ٿئي، پر هڪ گڏي ٿيو پوي! پنهنجو هڪ اديب آهي، جيڪو رڳو هيري جو ميڪ اپ ڪندو آهي، پر ڳالهه ۾ ڪجهه ئي ڪونه هوندو آهي! رڳو هيوي ميڪ اپ! پيو ٿيو خير! اندر ٽپڙ ڪم! ٻولي سبحان الله! لفظ واه واه! باقي ڳالهه اول ته رجعت پرست هوندي، يا وري ان ۾ پلاٽ هوندو ئي ڪونه! سنڌ جي ستر سيڪڙو ڪهاڻين جو پلاٽ ئي ڪونهي! ڪهاڻيڪار ڳالههون ڪئي ڪهڙيون به ڪري، پلاٽ ۾ ڪانه ڪا شي ۽ ٽيڪ ڪنڊو بيٺي هوندي! يعني Well thought out plot (چڱي طرح سوچيل پلاٽ) هوندو ئي ڪونهي. باقي لفظن جي ڪاريگري ۽ ڀرت گهڻو هوندو آهي. ڪپڙي جي ماپ غلط! کيسو مٿي لڳو پيو آهي، ۽ شلوار ڳوڏن تي پٺي لڙڪي! پر ڀائرن تي ڀرت سبحان الله! سو اهڙا اديب به اسان وٽ آهن! ٻيا وري ڪي اديب پلاٽ کي لاپرواهي سان ڏسندا آهن. اهو ڪونه ڏسندا ته ان پلاٽ جو سماجي اثر ڪهڙو ٿيندو؟ يا جيڪي ڪجهه جوان ڀرو، ان جو اثر ماڻهن تي ڪهڙو پوندو؟ ڪيترن ۾ اها سمجهه ڪانهي، نه ڪيترن ۾ وري اهو شعور ئي ڪونهي، ته سمجهي سگهن ته ڳالهه ڪئي وڃي ٿي ڌنگ ڪري! اسان جي اديبن ۾ اهي نقص آهن.

نوراني: ڇا توهان جو مطلب اهو آهي، ته سنڌي ادب ۾ رڳو فارم (شڪل) آهي، پر ڪانٽينٽ (مواد) ڪونهي، ۽ توهان جي ڪهاڻين ۾ فارم ڪونهي پر ڪانٽينٽ آهي؟

ر.ب. پليجو: نه اها ڳالهه ڪانهي. پنهنجي دور ۾ هڪ
 احتجاجي قسم جو ادب موجود آهي. يعني، ڪنهن خراب شيءِ
 جي اوکھڙ ڪرڻ، ان جي مذمت ڪرڻ ۽ ان کي بي نقاب ڪرڻ.
 ان حد تائين سنڌي ادب ڪامياب ويو آهي، پر ان کان مٿانهين
 اسٽيج تي سنڌي ادب اڃا پهتو ئي ڪونهي.
 نوراني: ان جا ڪهڙا سبب آهن؟

ر.ب. پليجو: نقادن جي بي سمجهي ڪري ائين ٿيو آهي.
 نقادن کي خبر ئي ڪانهي ته تنقيد ڪيئن ٿيندي آهي! اسان پنهنجي
 دور ۾ ادب جي رهنمائي ڪري، ان کي هٿ سان اسٽيج تي پهچائي،
 امتحان پاس ڪرايو، پر هن دور ۾ ڪو به اديب اهڙو ڪونهي،
 جيڪو موجوده ادب کي هٿي ڏياري، مٿين ڏاڪي جي نشاندهي
 ڪري ته، ”هن شيءِ کي هٿن ڏئي وڃو. هٿن ڪريو ۽ هٿن
 نه ڪريو.“ اهڙو اديب ڪونهي جو رهنمائي ڪري. اسان ڇا
 اديب رڳو ڪمپيٽيٽر آهن (بصري نگار آهن) رهبر ڪونهن.
 تنقيد به ائين ئي سطحي آهي. سعيد ڄا ڇا ٿو ڪونهن. تنقيد به هوائي
 ۽ تنقيد برائي تنقيد آهي.

لاشاري: سوير قوت العين جي ”آخري شب ڪي همسفر“
 جي ڳالهه ٻي ٿي. پر سندس ناول ”آگ ڪا دريا“ جي باري ۾
 ڇا خيال آهي؟

ر.ب. پليجو: (نوٽ سان) ان ڳالهه تي اڃان ٿو، پر پهرين
 هيءَ ڳالهه ڪري وٺان.

لاشاري: ليڪ آهي.

ر.ب. پليجو: (نورانيءَ ڏانهن نهاريندي) ان ۾ ڇا آهي، ته
 ڪنهن شيءِ جي مذمت ته ڪئي وڃي ٿي، تنقيد به ٿي ٿي، ۽
 چيو وڃي ٿو ته، ”هيءَ ليڪ آهي يا خراب.“ پر اهو نٿو ٻڌايو
 وڃي ته، ”ڇا ٿجي؟ ڇا ڪجي؟“ خراب ڪردارن تي تنقيد ته ٿي
 وئي ۽ انهن جي مذمت به ڪئي وئي. پر ”ڇا ٿي ڪجي؟“ اهو
 نٿو ٻڌايو وڃي! اديبن کي گهرجي، ته ان لاءِ مثالي ڪردار پيش

ڪن. جيئن رومانوي ڪهاڻين ۾ هيروئنون هونديون آهن. مثلاً،
هیر آهي. ان لاءِ شاعر ٿو چوي ته:

آئي هير سهيليان نال، ڌار تي آئون سير وڃ.
هن چيو ته حسن ڪٿي ته، هير وارو ڪٿي. يا وري لطيف
چيو آهي ته:

تڙ ڌوڙون ڌون چوڻا چندن چڪ ڪيو،
اهن پونر پنپولڻا، پائي تهين پون،
راول رتو رون، ڪو وه لڳو واسين.

يا وري:

جهڙا پائن پڻ تهڙيون سالون مٿن سايون.
مطلب ته شاه پنهنجا آئيڊيل پيش ڪيا، ته ههڙو ٿيڻ گهرجي
يا ستي مارئي ٿيڻ ڪٿي:
”م سڀني مارئي م ڄاڻي.
يا:

آڏو نڪر نر سان روه رتيون ٽئين.

اهي سڀ آئيڊلس آهن. يا مثلاً:

جنهن چورڙي ۾ چوه سا پئون ٿيندي پير ٿي.

يعني، هن قسم جي چوڪري هئڻ ڪٿي. اسين پڇون ٿا ته
هن دور جو انقلابي ڪهڙو هئڻ ڪٿي؟ جواب ٿو ملي ”آڳوڻو“
ڪوبه آئيڊل (مثالي ڪردار) ڪونهي. (هنن کي اها به خبر
ڪونهي ته اڄ جي سڀني چوڪريءَ جي پيءُ جو ڪردار ڪهڙو
هئڻ گهرجي؟ هڪڙو اڳيون پيءُ هو، جيڪو سڀنيءَ جو پيءُ هو،
پر اڄ جي حسين چوڪويءَ جي پيءُ کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟
ترقي پسند عاشق کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟ روايتي ميهار ته هٿ
ڪڍيو دڪان تي ويٺو هو! ان جي پٽ ۾ اڄ جي ترقي پسند
عاشق کي ڪهڙو ڪردار ادا ڪرڻ گهرجي. اڄ جي ترقي پسند
معشوق جي ترقي پسند ماءُ کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟ ”آخري شب
کي همسفر“ جي هيري جي مقابلي ۾ ڪهڙو هيرو ٿيڻ گهرجي؟

ان جي باري ۾ ڪو به افسانو ڪونهي. هتي سڀ ڇت ويٺا آهن!
نوراني: ان خاصي ۽ جو ڪو خاص سبب آهي يا ڪو نفسياتي
مسئلو آهي هتي ادب ۾ ايترو گند ڇو آهي؟

ر.ب. پڙجو: اهو سمجهڻ لاءِ بحرالعلوم ٿيڻ ضروري آهي.
ان لاءِ نظريو اچڻ گهرجي. تواريخ جي ڄاڻ هجي. اها خبر هئڻ
گهرجي ته مثالي شخصيتون ڪهڙيون هونديون آهن؟ انهن جو
تصور ڇتو هجي. ويتنامي، روسي، چيني ۽ فرينچ انقلاب پڙهجي.
هتي ته ان پڙهيل ماڻهو ويٺا آهن! هنن جي سامهون عالمي، تواريخي
۽ گوناگون مثالي ڪردار سامهون ڪونهن. تواريخي سطح تي
ڪي به تصور ۽ خيال ڪونهن. آئڊيالز جي ڪوٽ آهي. اميجز
ڪونهن جن تي گوشت چاڙهي، پنهنجي وقت ۽ دور جي ماڻهن جي
ڪچي مال کي انهن مثالي ڪردار ۾ تبديل ڪن.

نوراني: (نقاش ۽ لاشاري ۽ ڏانهن اجازت طلب نگاهن سان
ڏسندي.) پائرو آئون پڙهجي صاحب کان ادب تي ٿي سوال ڪندس،
باقي ٻيا سوال پلي اوهان ٻيا ڪجو.

لاشاري ۽ نقاش: (بيڪ آواز) پلي. پلي.

نوراني: (پڙهجي سان مخاطب ٿيندي.) سائين اياز پنهنجي
”سامهوال جيل جي ڊائري“ ۾ مائوزي تنگ جي Talks at the
Yenan forum on art and Literature (ٽاڪس اٽ ڊي
ينان فورم آن آرٽ اينڊ لٽريچر) بابت لکيو آهي ته، ”اها تقرير
وڏي بڪواس آهي.“ آرٽ جي باري ۾ شيخ اياز جا ڦلهي ليکي
هي ۽ خيال آهن ته، ”ادب کي آزاد رهڻ جي لاءِ سياست کي ادب
جي تابع هئڻ گهرجي.“

ر.ب. پڙجو: (نهایت ڌيان سان ٻڌندي) وري ڇتو.

نوراني: مان سمجهان ٿو ته سندس مقصد هي ۽ هو ته، ”ادب
آزاد ٿئي، ان لاءِ سياست ڪم ڪري ته، جيئن ادب آزاد ٿئي.
يعني مطلب اهو ٿيو، ته سياست ادب جي تابع هئڻ گهرجي، جيئن
ادب - آزاد ٿئي. ان راءِ بابت اوهان جو ڇا خيال آهي. ٻيو سوال

هيءُ آهي ته عالمي ادب ۾ اوهان کي ڪهڙا اديب وڻيا ۽ ڪهڙن ڳالهين جي ڪري؟ باقي ٽيون سوال آئون پوءِ ڪندس. (ان وچ ۾ ٻانهن اچي ٿي وڃي ۽ ٻانهن جو دور شروع ٿئي ٿو.)

ر.ب. هليجو: ٻانهن جي چسڪي پري، (نورانيءَ کي ٿوري دير تائين گهورڻ کان پوءِ) ”سياست اهڙي ٿيڻ کپي، جو ادب آزاد ٿئي.“ اها ڳالهه جنهن نموني ۾ ۽ ج-ن لفظن ۾ پيش ڪئي وئي آهي، اهو هڪ تمام بلند خيال آهي. مون اها شيءِ ايشن نه پڙهي آهي، جيئن اوهان پيش ڪئي آهي. اهو خيال مان پهريون دفعو پيو ٻڌان! ۽ وري چوان ٿو ته ”اهو زبردست خيال آهي.“ منهنجي نظر مان اها ڳالهه نه گذري آهي. ڪي عام شيون، اتعق سان نظر ۾ اچڻ کان رهجي وڃن ٿيون. منهنجي نظر مان اها ڳالهه ڪانه نڪتي آهي. مان ان خيال کي وري ائپريشيئيٽ ڪيان ٿو، ته سياست دان جو آخري منتهو اهو هئڻ گهرجي، ته سياست بلندين تي پهچي. سياست اهڙي ماحول کي جنم ڏي ۽ مرتب ڪري ۽ اهڙو بندوبست ڪري، جو اديب پنهنجي خيالن کي آزاديءَ سان پيش ڪري سگهي. ان تي پابندي نه هجي. پر سياست اهڙو معاشرو تخليق ڪري، تنهن جي لاءِ ضروري آهي، ته ادب، ان سياست جي حمايت ڪري. (سوال ڪندي) سياست مان ڪم وٺڻو آهي نه؟ ان سياست کي طاقت ڏيارڻي آهي نه؟

نقاش: پر توهان جو خيال ته جيستائين اهڙو ماحول پيدا ٿئي يا سياست لاءِ اهڙو ماحول پيدا ڪرڻ لاءِ، ادب کي سياست جي تابع رهڻ گهرجي؟

ر.ب. هليجو: اهڙو ماحول پيدا ڪرڻ لاءِ، ته جيئن، سياست ۽ هنجو ڪارج ڪم آڻي سگهي، انهي صحيح سياست کي طاقتور ڪرڻو هوندو.

نوراني: اهڙي ماحول کي، جنهن جو اوهان ذڪر ڪيو، پيا اسين ڪميونزم هڻي سگهون ٿا؟ يعني اهڙو معاشرو تخليق ٿئي، جنهن ۾ ادب کي جيئن وڻي تيئن پيو لکي؟

ر.ب. ٻليجو؛ ائين ئي سگهي ٿو. ان معنيٰ ۾، تـم ماڻهو
 ايندو باشعور ٿي وڃي ۽ سندس ذاتي ڊسپلين (نظم ۽ ضبط) ايندو
 وڌي وڃي، جو هو جڏهن لکي، ته هن جو پنهنجو اندروني ضابطو،
 ان شيءِ کي بلنديءَ تي رکڻ جي لاءِ ڪافي هجي. ڪنهن ٻاهرين
 ۽ خارجي ضابطي جي ضرورت نه پوي. مثلاً، ڪوبه اهڙو اديب
 آهي، جنهن جو ادب بندش کان سواءِ هجي ۽ آزاد هجي؟ منهنجو
 مطلب آزاديءَ جي وسيع تر معنيٰ سان آهي. مثلاً، (ٺٽولي ڪندي)
 ائين آهي ڇا ته شيڪسپيئر چوي ته، ”بابا آئون آزاد آهيان! تنهن
 ڪري هاڻ بعر لڳي ته نه ليک آهي، نه لڳي ته بـم ليک آهي!
 انگريزي ٻوليءَ جو غلط استعمال ٿيو ته بـم ليک آهي؟“ يا آرٽ
 جي ميدان ۾ استاد بڙي سلام علي چوي تـم، سر لڳو ته بـم ليک
 آهي، نه لڳو ته بـم ليک آهي؟ يا آ جي بدران سا لڳي ويو، تـم بـم
 ليک آهي! پيرويءَ ۾ مالڪوسر ڳائجي ويو ته بـم ليک آهي؟ ڪا
 پابندي ڪانهي ڇا؟ ڇا ائين سگهن آهي؟ جيئن جيئن اديب وڏو
 هوندو، تيئن تيئن پابندي بـم وڌي هوندي، پـسر اها ٻاهرين نه پر
 اندروني پابندي آهي. گورڪ جڏهن پنهنجا افسانا لکندو هو، ته
 ويهه ويهه دفعا پنهنجون سٽون بدلائي، ٻيون لکندو هو، اها صحيح
 ڪانه هوندي هئي! ٻولي صحيح هئي، پر هن جي اندروني ضابطو،
 اندروني آرٽ جو ڊسپلين، هن کي مجبور ڪندو هو تـم، ”هيءَ
 ڪٿت، هيءَ لک.“ هن کي ڪو ايڊيٽر ڪونه چوندو هو، نه ئي
 ڪو پڙهندڙ هن کي ٽوڪيندو هو. فنڪار پنهنجو نقاد پاڻ ٿيندو
 آهي. هن جي اندر وئيل نقاد هن جي رهبري ٿو ڪري ته، ”هيءَ
 شيءِ غلط آهي.“ فنڪار جهڙو ڊسپلين جو ماريل ماڻهو ٻيو ڪو
 ٿيندو ئي ناهي. سڄو فنڪار ته آهي ئي ڊسپلين جو پيداوار. لفظ،
 بحر، وزن بلڪل ليک هجي. گرامر به ليک هجي. ڪمپوزيٽي
 نه اي ون هجي. لفظن جي پالش به اهڙي هجي، ڄڻ جڙاڻ ٿي ويو!
 لفظ تـم اهڙا هجن جو ڄڻ ماڻهوءَ هار ۾ هيرا پـوئي ڇڏيا هجن!
 آرٽسٽ جي اندر جي پنهنجي پـسرڪ ۽ ڪسوٽي آهي، اها پـسرڪ

تمام ڊسپلنڊ هوندي آهي. مطلب ته ان معنيٰ ۾ ته فن ۽ ادب آزاد ٿي ئي نٿا سگهن. ادب جي آزاديءَ جو مطلب هيءُ آهي ته، اهو ادب جبري نه هوندو. مطلب ته ادب يا فنڪار رضاڪارانہ طور تي، پنهنجو پاڻ پنهنجي پسند موجب، اهو ڊسپلن قبول ڪري، اهائي ادب جي آزادي آهي.

نوراني: پوءِ اهو ته ايئن ٿو لڳي، ته اهو تصور ۾ ته ممڪن آهي، پر عملي طرح نه، ته اديب بلڪل آزاد ۽ چڙواڳ ٿي وڃي!

ر.ب. پايو: بلڪل نه، چڙواڳ چونه ٿيندو. ان معنيٰ ۾، ته ٻاهريون جبر نه هجي. مثلاً، ماڻهوءَ کي چار ڏوڪڙ مليا ۽ مضمون لکي ڇڏي اديب آزاد هوندو، ته ايئن ڪونه لکندو. جيئن ڪنهن شاعر کي ڪو ماڻهو چوي ته، ”بابا مون کي ڪهاڻي ڪئي،“ شاعري نه، پيسا ڪهاڻيءَ جا ملندي، شاعريءَ جا نه، ته پوءِ مجبورن شاعر ڪهاڻي ٿو لکي. پر ان ماحول ۾، جنهن جو مون ذڪر ڪيو، اهو جبر نه هوندو. ان لحاظ کان ڏسجي ته وري هر (ڪنهن) حالت ۾ جبر خراب به ڪونهي. مثلاً، ماڻهو پاڻ تي جبر ڪري، صبح جو پاڻ کي نه مان اٿاري ٿو ۽ چوي ٿو ته، (هين کي گول ڪندي ۽ واچ ڏسي) ”اوه آفيس جو وقت ٿي ويو.“ يڪدم اٿي ٿو ۽ ڪپڙا مٽائي پڄي ٿو وڃي. پر جيڪڏهن نه وڃي، ته نوڪري وٺي! پوءِ پيو هتي! ته ڪن حالتن ۾ اندروني جبر به ضروري ۽ ڪارائتو آهي. لفظن کي قطعي معنائن ۾ به نه وٺڻ گهرجي. معنائون نسبي ۽ مشروط هونديون آهن. مثلاً هڪڙي شيءِ ڪن شين جي ڀيٽ ۾ چڱي ٿئي ٿي، ته ٻين جي ڀيٽ ۾ وري خراب! تنهن ڪري، سياست انهي معنيٰ ۾ لائق ٿئي، جو ادب کي آزادي ڏئي، تنهن لاءِ وري ضروري آهي ته سياست کي اڳتي وڌائڻ ۽ ڪامياب ڪرڻ لاءِ، ادب سندس ٻانهن ٻيلي ٿئي ۽ سندس رهڻا ٿئي. ادب رهڻا به ٿيندو آهي. جذباتي طرح ادب رهڻا به ٿي ٿو ۽ رهڻا ٿيڻ کان پوءِ، جيڪا سياست جنم وٺي ٿي، ان

سياست جي رد عمل طور وري نئون ۽ اعليٰ درجي جو ادب ڄم وئي ٿو. ان کي Interaction of forces (قوتن جو باهمي رد عمل) چئبو آهي. هڪڙي شيءِ جڏهن ٻي شيءِ مان پيدا ٿئي ٿي، ته پيدا ڪندڙ شيءِ تي اثر وجهڻ شروع ڪري ٿي. جيئن ٻيءِ مان هٿ پيدا ٿئي ٿو، ته وري پنهنجي اعليٰ سطح جي علم ۽ چاڻ حاصل ڪرڻ کان پوءِ ٻيءِ تي رڳو انڪٽ ڪري ٿو (اثر وجهي ٿو) ۽ چويس ٿو ته، ”بابا ايئن ڪونه ٿيندو! هيئن ٿيندو. بابا ماڻهو ويٺا آهن، تون وري اڳ ۾ لڙڪايو ويٺو آهين!“ يا وري چوندو ته، ”بابا هن ماڻهوءَ سان وري هيئن ڳالهائبو.“

نوراني: منهنجو ٿيون سوال....

ر.ب. پليجو: (نورانيءَ ڏانهن ڏسي) آئون هيءُ ڳالهه پوري ڪري وٺان.

نوراني: ڇڱو.

ر.ب. پليجو: ڪائنات ۾ جڏهن ڪي شيون، ڪن ٻين شين مان پيدا ٿين ٿيون، تڏهن اهي پيدا ٿيڻ کان پوءِ موت ۾ پنهنجي پيدا ڪيل قوتن تي اثر انداز ٿين ٿيون. انهيءَ دور جي گذري وڃڻ کان پوءِ ٻي شيون هڪ ٻئي تي عمل ڪن ٿيون. ڪائنات جون سڀ شيون هڪ ٻئي تي دارومدار رکن ٿيون. هڪ شيءِ ۾ سمائل آهن. هڪ شيءِ سان مليل آهن. ڪائنات ۾ شيون جڙوچڙ نه آهن. جڏهن هڪڙي شيءِ ٻي شيءِ مان پيدا ٿئي ٿي، تڏهن انهن جو هڪ ٻئي کان متاثر ٿيڻ جو باهمي عمل جاري رهي ٿو. (نورانيءَ ڏانهن نهاريندي) بس مون ڳالهه ختم ڪئي.

نوراني: توهان جيڪا هيئر ڳالهه ڪئي، اها مارڪسزم تي گفتگو مهل تفصيل سان ڪجي ها. پر خير، ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته، ”لطيف کان وٺي جيڪو به ادب اڄ تائين سنڌ ۾ پيدا ٿيو آهي، سوا اڪثر ٻيڪڙ ٻيڪڙ تخليقن جي، يا ٻن ٽن شاعرن ۽ اديبن جي، جهڙوڪ شيخ اياز وغيره جي تن کي ڇڏي، باقي ٻي ادب ۽ اديبن سنڌ ۽ سنڌي قوم کي غلام بنائي رکڻ ۽ قوم جو

ستبانهاس ڪرڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو آهي. اها سنڌ ۾ اسرندڙ هڪ نئين سوچ آهي.

ر.ب. پليجو: (نهادت شفقت سان) ڪيئن؟ ڇو؟

نوراني: مثلاً، شاه صاحب جي شاعريءَ کي ئي وٺو. اها شاعري گهڻي ڀاڱي اهڙن بيتن تي مشتمل آهي، جيڪا ماڻهوءَ کي درگزر ڪرڻ، صبر ڪرڻ، قناعت ڪرڻ، دنيا کي تياڳڻ، دشمن کي پنهنجا ڏيڻ کان پوءِ به معاف ڪرڻ جو سبق ڏئي ٿي ۽ ان کان علاوه، مابعدالطبيعات تي گهڻو زور ڏئي ٿي، جنهن جو فائدو سنڌ جي پيرن، ميرن، سيدن ۽ مذهبن جي آڙ ۾ عوام جو استحصال ڪندڙ سنڌ جي ٻين طبقن ذريعي مخالفن کي پهچي رهيو آهي. مطلب ته، شاه جي شاعريءَ جو نچوڙ ڪڍجي، ته اهوئي نڪرندو ته، ”ٻيا ليک آهي، هاڻ ڇڏيو. سڀ پاڻ آهيون. انسان آهيون. ڪير به دنيا مان ڪجهه کڻي نه ويندو. سڀ ٺيڪ ئي ويندو، هاڻ دنياوي شين لاءِ ڪهڙو وڙهڻ!“ مثلاً سندس بيت، ”اڳ ۾ اڳرائي جو ڪري خطا سوڪائي....“ يا وري ”پاڻي منهن سونن ۾“ وارو بيت يا وري ”جي پسانين جو گهي ٿيان“ وارا بيت، سر ڪلاڻ وارا شروعاتي بيت ۽ ٻيا به سوين بيت. باقي ٻين اديبن ۽ شاعرن گهڻو ڪري شاه جي تقليد ڪئي آهي، جنهن کان شيخ اياز به آڇو ڪونهي. گهڻو ڪري سڀني اديبن، صوفين ۽ انسانيت وغيره جي ڳالهه ڪئي آهي، جيڪا انهن حلقن جي خيال ۾ درگزر ۽ عفو جو ماحول پيدا ڪري ٿي ۽ ماڻهوءَ کي پنهنجن حقن تان دستبردار ٿي، سڀ ڪجهه رب جي حوالي ڪري، پاڻ وڃي گهر آرام سان سمهي رهڻ وارو جذبو پيدا ڪري ٿي. اهوئي سبب آهي جو اسان جي قوم اڄ به تمام اهو جهڙو پوئتي پيل، مغلوب ۽ غلام آهي؟

ر.ب. پليجو: (انتهاڻي ڪنڀيرتا سان) دنيا جون جيڪي به

منظمر شيون آهن، جن مان ادب به هڪ شيءِ آهي، تن مان هوري طرح مزو تڏهن ايندو، جڏهن ان جي باري ۾ ڪافي واقفيت هجي. سوئر هلائڻ مان ڪافي مزو ۽ فائدو تڏهن وٺي سگهيو، جڏهن

ڊرائونگ جي باري ۾ ڪافي واقفيت هجي. مونڱر هلائڻ ۾ ڪافي
مزو آهي، پر پهرين ڊرائونگ اٺن گهرجي. ادب به ائين ئي آهي،
يعني ادب کي ڇڙوڇڙ نموني سان پڙهجي يا استعمال ڪجي، نه
مسڪن آهي ته اعڙيون ڳالهون به سانهون اچي وڃن، جو سائيو
واقعي گمراه ٿي وڃي. ادب خيالن جو منظم سلسلو آهي ۽ اهو
گڏيل لائينس (رهنمائي اصولن) کان سواءِ صحيح طرح سان ڪم
۾ نٿو اچي سگهي. مثالن نوال آهي، هاڻ اسان جهڙو اڻ ڄاڻ ماڻهو
ويٺو نوال سان ٻوٽ صاف ڪري يا ٻوٽ سميت بستري تي ڇڏي
وڃي، ته اهو شيءِ جو غلط استعمال آهي. شيءِ جي صحيح استعمال
جي ضرورت هجي ٿي. مثالن، اوهان جيڪو بيت پڙهيو ته:

اڳ اڳرائي ڪري خطا سو ڪاڻي.

هو چوڻي تون مڙ ڇڻو واتون ورائي.

نورائي: ها، صبر جنين جو سير...

ر.ب. پليجو: (بيت مڪمل ڪندي) تير نه گسي تن جو.
هاڻ اهو مسئلو هيءُ آهي، ته ماڻهن جا پاڻ ۾ تعلق ٻن قسمن جا
هوندا آهن. هڪڙا تعلق عام ماڻهن جا يعني پاڻ جهڙن ماڻهن جا
هڪ ٻئي سان ٿيندا آهن. جنهن کي چئبو آهي - **Relations among the people**
(ماڻهن جا پاڻ ۾ واسطو) ٻيا تعلق وري ماڻهن
جا سندن دشمنن سان هوندا آهن. اهي ٻئي لاڳاپا ابتڙ قسم جا
آهن. ٻئي ابتڙ قسم جون ڳالهون آهن. جيڪا ڳالهه هڪڙي کي
سونهين ٿي، سا ٻئي لاءِ نقصانڪار آهي. جيڪا ڳالهه هڪڙي
قسم جي تعلق ۾ ضروري آهي، سا ٻئي حالت ۾ نه رڳو انتهائي
غير ضروري هوندي آهي، پر ماڳهين نقصانڪار هوندي آهي! علامه
اقبال يا ٻئي ڪنهن شاعر جو هيءُ شعر آهي ته:

در عشق غنچه ايم

ڪم لرزد ياد صبا

درڪار هائي زندگي

چون سنگ خار ايم

۱۰. ”اسس محبت ۾ ان مڪري ۽ وانگر آهون، جڏهن اس
عمر جو جهونو ۽ ٺڳي ٿو، ته ڏکي ٿا وڃون، يعني ايڏا ۽ ڪا
آهيون جو غير ٺي ٺڳي نه ۽ ڏکي ٿا لڳين! پر زندگي ۽ جي
معاملن ۾، جتي مڙسي ۽ جي ضرورت آهي، اتي ايڏا سخت آهون،
جهڙو ڪارو پٿر“ تنهن ڪري، پنهنجن ۽ پراون سان تعاقب ۾
فرق ڪيو، پنهنجن سان رويو ڪهڙو ۽ عوام جي دشمن سان
ڪهڙو عش ڪهرجي؟ پنهنجن سان رويو جيڪو هنن ڪهرجي، تنهن
لاءِ شاهه صاحب چوي ٿو ته:

هو چوئي تون ۾ ڇڏو واتان ورائي
اڳ اڳرائي جو ڪري، خطا سو ڪائي
بند ۾ پائي، ويو ڪڍي وارو ڪڍي ڪي
نقدش: يعني نان اٿنا گونسٽڪ ڪنراڊڪشنس (غير قابل لائي
تضاد)

ر.ب. پليجو: نه ڪنراڊڪشنس (تضاد) ڪونهن. پهرين
ڊفرنس (ناقانون ۽ موقف ۾ فرق) آهن هوءَ تضاد ٿا اچن. ڪن
سائين جو خيال آهي ته، ”دنيا ۾ رڳو تضاد آهن، هڪڙو سهڻو
دوست آهي، سو هر وقت رڳو تضاد جون ڳالهائون پيو ڪندو آهي.
سائين جي وچ ڪي رشتا تضاد وارا آهن. تضاد برابر آهن، پر
سائين ۾ اتحاد به آهي. شين ۾ ۽ ڪائنات جي باري ۾ ڪن سائين
جو خيال آهي، ته رڳو تضاد آهي، جيڪو هماگير آهي. پر ايئن
ڪونهي. ڪائنات ۾ ٻڌي به هماگير آهي، يونيني آف يونيورس
(ڪائنات جي ٻڌي) يعني وحدت آهي سڄي ڪائنات هڪ وحدت
۾ آهي. شيون رڳو، خلاف شيون نه آهن، پر اهي هڪ مربوط نظام
جو هڪ سلسلو به آهن. دنيا نظام، وڏن نظامن جو حصو آهن.
مطلب ته هي ڪائنات ڪا ڇڙوڇڙ شين جو مجموعو نه آهي، پر
مربوط نظامن جو هڪ سلسلو به آهي، جيڪي هڪ ٻئي سان ڳنڍيل
آهن، جيڪي هڪ ٻئي تي دارومدار رکن ٿا ۽ جيڪي هڪ ٻئي
۾ سمايل آهن، تنهن جي ڪري سڄي ڪائنات هڪ آهي. مطلب

تم ڪائنات ۾ تضاد هما گیر، تم هیڪڙائي به هما گیر آھی. عام ماڻهو یا ڪامریڊ ٽائیمپ ترقي پسند هیڪڙائي ۽ واري ڳالهه ڪونه سمجهندا آهن. ڪائنات جي ترقي ۽ جو راز تضاد ۾ به آھی تم وحدت ۾ به.

لاشاري: (ٿورو مشڪندي) سائین معاف ڪجو، اوهین ڪامریڊ ٽائیمپ نه آهيو؟

ر.ب. پلیجو: (نهنائي ۽ سان) آئون ٽائیمپ نه آیان. آئون ڪامریڊ آیان. بهرحال ڪائنات به تضاد سان گڏ هیڪڙائي به آھی. حالتون، ماڻهو ۽ شیون هڪ ٻئي سان نڪر به ڪائین ٿيون ۽ اهڙي ریت ترقي به ٿئي ٿي، هر گهڻو وڌارو هیئن به ٿيو آھی تم ماڻهن ۽ شین هڪ ٻئي سان تعاون ڪيو آھی. یعنی ملڻ سان. ٻڌي ڪرڻ سان به ترقي ٿي آھی. تضاد هڪڙو پاسو آھی، ته ٻڌي وري ٻيو. مثلاً، ماڻهن جا پاڻ ۾ جیڪي تعلق آهن، تن ۾ ٻڌي جي ضرورت آھی. ٻڌي ۽ ٽي زور ڏیڻ گهرجي. جنهن لاءِ لطیف مٿيون شعر چيو نه: هو چوڻي تون ۾ چئو. یا وري: شاه صاحب فرمایو آھی تم:

وگر ڪيو وتن، ڀرت نه چئن پاڻ ۾
پسو پکيڙین، ماڙهڻان میٺ گهڻو
یا وري:

پائي ڪان ڪمان ۾، میان مار ۾ مون
مون ۾ آهین تون، متان تنهنجوئي توکي لڳي.
ایشن شاه صاحب جا ڪئين شعر آهن. جن جو مقصد آھی ته ٻڌي ڪیئن ٿئي؟ اها ٻڌي درگذر ڪرڻ سان ٿیندي، سنهن - سنهن فرقن ۽ تضادن کي وساري ڇڏڻ سان ٻڌي رهي ٿي. هر دشمن سان روڊو ڪهڙو هڻڻ گهرجي، تنهن جي لاءِ شاه صاحب چوي ٿو ته:

اڳیان نڪر نره، متان روه رتیون ٿین.
لطیف کي سمجهڻ ۾ ڏکيائي انهي ڪري ٿي، جو

هو پنهنجي تمام وڏي عالمي تاريخي ادراڪ ۽ وجدان يعني ان تيوتيشن Intuition (انترگيان) جي ذريعي، انهي صورت حال کي ڏسي ٿو، جيڪا هن کان پوءِ آئي آهي. مارڪس ۽ اينگلس چيو آهي ۽ خاص طرح يوناني فلسفين لاءِ ته، ”وجدان جي ذريعي انهن شين جي تصديق ڪئي ته اهي موجود آهن جن کي ثابت ڪرڻ ۾ سائنس کي پنج پنج يا ڏهه صديون لڳي ويون“ هنن، شين کي ڪروڙ (اوائلي) صورت ۾ ڏٺو. هر چئي ڏٺو ته ائين اٿو. هيراڪلائس (Heraclitus) چيو ته، ”هر ڪا شيءِ متحرڪ آهي.“ ڪابه شيءِ اٿل نه آهي ۽ شين ۾ تضاد آهي. اها ڳالهه هن حضرت عيسيٰ کان به پنج صديون اڳي چئي هئي، پر ثابت هاڻ ٿي آهي. بلڪه هيگل کان پوءِ ئي آهي. لطيف جي ادب ۾ برابر ڪي شيون اهڙيون آهن، جن جو واسطو خيال پرستيءَ سان آهي، پر ٻيون سندس اهڙيون شيون آهن، جيڪي نه صرف سندس دور کان اڳتي آهن پر خود اسان جو دور اهي شيون مس حاصل ڪري سگهيو آهي، جن جي نشاندهي لطيف ڪئي هئي! مثالن، لطيف جي دور ۾ آهي ماڻهو ڪهڙا هئا جنهن لاءِ هو چوي ٿو ته:

سڪا سڀ ڪچن ۾، ڪرڪڻا پيرين،

نمندين نيٺين آن ڪي ڪاهوڙي گڏيا؟

اهڙا ماڻهو هاڻ ۽ هن دور ۾ آهن اڳي ڪونه هئا. يا وري

ڏٺ نه ڪٿو ڏوٽيشن جيڪي ڏٺ پرين

يا:

جت نه پکي ۽ پير، تن نمڪي ٻاهڙي،

ٻيو ٻاريندو ڪير، ڪاهوڙڪي ڪير ري

اهڙا ماڻهو ان زماني ۾ ڪٿي هئا؟ يا:

مون ڪاهوڙي لکيا، گهرين نه گهارين

واحد لڳ ولهن ۾، روڻو جر هارين

گوند ڏارين، جه ڏوٽي ڏٺ ڪڏ ٿيا.

يا:

سڪا منهن مندن، پيرن پسران کي
 سا جو وڏو ڏوري آيا، سونهان جت منجهن
 گجهه گجهون ڪن تهاڻ پراهن پنڌ جون
 يا:

وهي منجهن وڳ ڪٽوري ڌار وري
 ماءُ منهنجي ڪري، پڌر پڳ نه لڳ
 جڳ سين جهڙو جڳ، هيٺين سين هت وري.

هڻ ٻڌايو ته ان قسم جا ماڻهو اڳي ڪٿا هئا؟ هن ته
 تصور ۾ آئي اهي شيون ۽ اهڙا ماڻهو پيش ڪيا. جيئن:
 ڪچي ڪاڇوئي نانگن ٻڌي نينهن جي،
 جهڙا آيا جڳ ۾، تهڙا ويا موني،
 انهن جي هوني، پورب ٿيندي پڌري.

اهڙا ماڻهو ان زماني ۾ ڪٿي هئا، جن جي هوني پورب ۾
 پڌري ٿي؟ ان زماني ۾ ته ويچارا جوڳي هوندا هئا، جيڪي پيا
 هلندا هئا. عالمي تاريخ جي حساب سان انهيءَ زماني ۾ اهڙا ماڻهو
 ڪٿي هئا، جن جي هوني پورب ۾ پڌري ٿي؟ اهڙا ماڻهو موجوده
 دور ۾ آهن ۽ شايد ايندڙ دور ۾ وڌيڪ پيدا ٿين. شاھ تصور ٿي
 تصور ۾ اهي ماڻهو ڏيئي ڇڏيا، جيڪي هڻن ڪپن، پر ان زماني ۾
 ڪونه هئا. ان جي اعليٰ ترين تصور مطابق شيون، حسن، سونهن،
 راحتون، بهادريون، مڙسيون، همتون، ان وقت تصور ڪري اڪن
 سان ڏيکاري ڇڏڻ، جڏهن سماج انهن کي پيدا ٿي ڪري نه سگهيو
 هجي، هڪ وڏو ڪمال آهي. باقي جيتريقدر سنڌي ادب جو تعلق
 آهي، ته ان ظلم، جبر، غلامت، منافقي ۽ مڪر کي اگهاڙو، ننگو،
 ايڪسپوز ڪيو آهي، انهن کي ذليل ۽ خوار ڪيو آهي، ۽ ان تي
 وڏا حملا ڪيا آهن. سنڌي ادب سان مصيبت هي آهي، ته ان
 جيڪي آئيڊيل پيش ڪيا آهن، سي ننڍا آهن. آئيڊيل ڪهڙا هڻ
 گهرجن! سنڌي ادب اهي ڏيکارڻ ۾ ناڪام ويو آهي. سنڌي ادب
 جيڪي آئيڊيل ڏنا آهن، سي ننڍا ۽ معمولي آهن. ننڍڙين شين

ڪهڙا ئي سگهن ٿا؟ انهن جي هنن کي خبر ئي ڪانهي! مثلاً، ڪرشن ۽ ڀنڊر تشبيهه ٿو ڏئي ته، ”ڇوڪري ڪلاب جي گل جهڙي هئي.“ پر هڪ مثالي ڇوڪريءَ کي ڪلاب جي گل کان وڌيڪ پيو ڇا ٿيڻ گهرجي؟ اها هن غريب کي خبر ئي ڪانهي! انهن کي نه ته انقلاب جي خبر آهي، نه انقلابي نظرين جي تواريخ جي! نه ته انهن کي تواريخ جي خبر آهي ۽ نه بابتگرافين جي! انهن کي اهو لٽريچر ميسرئي ڪونهي. اهو لٽريچر هاڻ پيو نڀڙي ڪنڊ ۾ اچي. نقاش: ته پوءِ مجموعي طور تي، ڇا واري ڏهاڪي کان وٺي اڄ تائين، جيڪو ادب آهي، اهو ڪهڙي طبقي جي نمائندگي ٿو ڪري؟

ر.ب. پليجو: پورو ۽ پورو جوازي طبقن جي. جيڪو انقلاب جي گهري شعور جي ادراڪ تي ٻڌل نه آهي. نقاش: ان ڪوٽ کي پورو ڪرڻ لاءِ ڪهڙا آپاءَ وٺڻ گهرجن؟ ر.ب. پليجو: ان ڪوٽ کي پورو ڪرڻ لاءِ اهڙا ناول پڙهڻ گهرجن، جن ۾ سچا پڇا هيرا ڏيکاريا ويا هجن. مثلاً، ”هراڻ جلتا رهيا“، ”قافلا شهيدون ڪا“، ”The Song of youth“ (نوجوانن جو گيت) مائسيءَ وارو. (اياز لطيف ڏانهن ٺهاري ٻڌي) ڪهڙي مائي؟

اياز لطيف: بنگ مو Yang Mo

ر.ب. پليجو: ها بنگ مو. زبردست ڪلاسڪ آهي. لاشاري: (ياد ڏياريندي) ”دارو رسن کي آزمائش.“ ر.ب. پليجو: ها ”دارو رسن کي آزمائش“ انهن جو ادراڪ حاصل ڪجي. پيو ته اهو ڏسڻ گهرجي، ته ان دور ۾ ان قسم جا ڪهڙا ماڻهو ٿيندا هئا، انهن جي باري ۾ سياسي ادب پڙهڻ گهرجي. مثلاً، هڪڙو ڪتاب آهي. (ويٽنام ول ون) ان ۾ آئيڊيالائيزم ڪونهي. ادبي آڊيسي Odessy (مهم جوئي) ڪانهي. ان ۾ ٿو ٿاڻيپ ٿين آهي. ان ۾ ڏيکاريل آهي ته عورتون هيئن ڪن ٿيون.... لاشاري: ڊاڪيومينٽيشن آهي.

ر.ب. ٻليجو: ها، باڪل ڊاڪومينٽيشن آهي. اوهين بلڪل صحيح آهيو. وڏو ذريعو ته واقعي ڊاڪومينٽيشن آهي، جيئن مثلاً، ”جي ماريا نه موت“ گهڻو ڪري ڊاڪومينٽيشن ئي (ڊسٽاويڊٽ) آهي. رڳو ٿوري آئيڊيالائيزيشن آهي. پر بنيادي طرح، اها ڊاڪومينٽيشن آهي. يا ايئن ڪٿي چئجي ته ”فوٽوگرافي آهي.“

لاشاري: ويٽنام يا جتي جتي انقلاب اچي ويا آهن، جيئن ته انقلابي جدوجهد ڪامياب ٿي آهي، اتي انقلابي جدوجهد تمام ترقي يافته مرحلي ۾ آهي. پر اسان وٽ انقلابي جدوجهد ان ترقيءَ جي مرحلي ۾ ڪونهي. هاڻ پنهنجي هٿن تي ادبي معيار جو جيڪو فرق پيا محال آهي، اهو بهرحال آهي.

ر.ب. ٻليجو: (اياز ڏانهن ٺهاري ڏي) ڇانهن آهي؟

اياز: ها آهي. (هو ٻيءَ کي ڇانهن ڏئي ٿو.)

ر.ب. ٻليجو: (لاشاريءَ ڏانهن ٺهاري ڏي) ادبي معيار ڇو؟

فرق يا انقلابي جدوجهد جي ڏاڪڻ جو فرق؟

لاشاري: ٻئي فرق، ظاهر آهي ته، اهو سوال، ادبي فرق سان ئي لاڳاپيل آهي ته، ”انقلابي جدوجهد ڪهڙي مرحلي ۾ آهي؟“ بهرحال، اها ڳالهه طئي ٿي وئي، ته هتي پورهيت نه خود جماليات کي نظر انداز ٿيا ڪن.

انهن ملڪن ۾ جتي انقلاب تمام ترقي يافته مرحلي ۾ آهي، اتي جي ڊاڪومينٽيشن ٿي وڃي. هتي جيڪو ادب آهي، سو وري پنهنجي دور جي ڊاڪومينٽيشن آهي. مثال طور اوهان ناول ”آخري شب ڪي هم سفر“ جو ذڪر ڪيو. اهو برابر آهي، ته ان جي پڙهڻ سان ماڻهوءَ کي اهڙي ڊپرشن ٿي ٿئي، جو ماڻهو ڳالهائڻ جهڙو ٿي نٿو رهي! پر بنگال جي ڪميونسٽ جدوجهد به ته اهڙي ئي صورتحال مان گذري آهي، جهڙي ”آخري شب ڪي هم سفر“ ۾ ڏيکاريل آهي؟

ر.ب. ٻليجو: قطعاً نه. ان ناول جو هيروئي بوکس آهي.

اهڙو هيرو، بنگال جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو هڪ منت لاءِ به

ميمبر ئي نه ٿو سگهي! هو رازداري ۽ بدران بازارن ۾ ويٺو آهي ۽ سڀني سان ويٺو خبرون ڪري! جهڙي نموني سان هو حالتن کي ٽنڪل ٻيو ڪري ۽ رازداري ۽ جو ڪارو منهن ٻيو ڪري، اهو ته منڏ هاري ڪميٽي ۽ جوڇت ۾ ڇٽ ميمبر به جيڪر نه ڪري! وري جهڙي نموني هو آرڊر هلائي، اڄ جي جديد قسم جي پارٽي لاڳاپن ۽ اصولن جي ويٺو خلاف ورزي ڪري ۽ ماڻهن کي پنهنجي منهن کهرائي، حڪم ويٺو هلائي! ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته هن جو شخصي ذهن آهي. هن ۾ ته پارٽي ۽ جي ڪابه رفلڪشن ڪانهي! هن جو پارٽي سان ڪو تعلق ئي ڪونهي!

لاشاري: ته پوءِ اهڙا ڪردار ڪنهن به انقلابي جدوجهد

۾ موجود ڪونهن؟

ر.ب. پليجو: بلڪل ڪونهن.

لاشاري: وئسليٽنگ (فرينڊز ڪهرندڙ) ڪردار ته آهن؟

ر.ب. پليجو: وئسليٽنگ ڪردارن جي ڪجهه ئي ٻي آهي. اهي بهادريون ڪن ٿا، همت ڪن ٿا، انهن ۾ قابليت آهي. (حقارت سان) ”آخري شب کي همسفر“ جو هيو ته بلڪل چسو آهي! بلڪل ”پشوپاشا“ ٺاهي! هڪي ته ڪا خبر ئي ڪانهي! نه انقلابي ڪم ٿيندو ڪيئن آهي! وئسليٽنگ ڪردار، ايم اين راه وانگر آهن، جيڪي وئسليٽ ڪن ٿا پر اڳتي وڌن ٿا، محنت ڪن ٿا، قربانيون ڏين ٿا ۽ پوءِ گاڏي هلائي هلائي، اوچنو انڪسپلنٽ ڪن ٿا.

هي آهه بنيادي طرح ڊرائيورن کي ڪونهي. گاڏي هلائڻ ئي ڪانه ئي اچي! جيئن، هڪڙي ماڻهوءَ کي گرامر ئي نه اچي ۽ هو لکندو ته پهريون جملو ئي غلط! ليڪه غلطيون ضرور ڪندا آهن، پر پهرين ليڪ هوندا آهن، پوءِ غلطيون ڪندا آهن، يا وڪيل به غلطيون ڪندا آهن. پر پهرين وڪيل هوندا آهن. هيءُ ته بلڪل انقلابي ڪردار ئي ڪونهي. نه ته ”آخري شب کي همسفر“ جو نه ”آنڪن“ جو نه ڪو ٻيو. اهي ڪردار قوت العين

حيدر يا انهن قسمن جي ويچارن، بي خبر ۽ هوائي ماڻهن جي ذهن جي پيداوار آهن. رڳو ڏکا!

نقاش: اوهان اڃا جيل ۾ ئي هئا، تہ ۱۹۸۵ع جي شروع ۾ انجمن ترقي پسند مصنفين، هڪ ڪانفرنس ڪرائي. وفدن ۾ اوهان جو نالو بہ شامل هو، پر اوهان جيل ۾ هئڻ جي ڪري شامل ئي نہ سگهيا. ساڳئي وقت، سنڌ جي وڏن اديبن جا نالا بہ هئا، پر مون ڏٺو تہ سنڌ جي وڏن اديبن جي حاضري تمام گهٽ هئي! اوهان جي خيال ۾ ان قسم جي تقريبن ۾ روهن گهرجي يا وڏن اديبن جو انهن کان ڌار رهڻ، يعني بي اعتنا ۽ وارو رويو ٿيڪ هو؟

ر.ب. پليجو: ان ۾ بہ ڳالهائون آهن. هڪڙو تہ آرگنائيزرس نظام ڪرڻ وارن طرفان جيڪا پتي جي پڌ هئي، ان کي رزمست ڪرڻ گهرجي ها. (مدافعت ڪرڻ گهرجي ها) آرگنائيزرس حسب دستور جيڪي پڳتون ڪندا آهن، اهي هن هن پيري بہ ڪيون سڄي ڳالهه پنهنجي نموني سان هلائي. هنن جيڪو اهو فيصلو ڪيو تہ، ”ٻولين جي علائقي وار نمائندگي ٿيندي،“ اهو تمام هاجريڪار آهي. هن معنيٰ ۾، تہ جيڪڏهن ٻوليءَ وار هر ڪنهن صوبي ۾ ن نمائندگي ٿيندي، تہ پنجابي اديب، جيڪو پنجاب مان اچي بدين قبضو ڪري ويهي ٿو، اهو اتي وڃي چوندو تہ، ”آئون پنجابي ٻوليءَ جو اديب آهيان.“ پر هن جي نمائندگي تہ سنڌ جي ڪوٽا ۾ ٿيندي نہ پر اها نمائندگي جيڪڏهن ٻوليءَ جي آڌار تي ٿي ها، تہ سنڌ مان هن کي نمائندگي ڪونه ملي ها. سڄو مطلب هيءُ آهي تہ، سنڌي علائقو، سنڌي ٻوليءَ لاءِ مخصوص ڪيو وڃي ها ۽ ٻين ماڻهن کي پنهنجن پنهنجن صوبن مان حصو ملي ها، تہ انهن کي مان جي نمائندگي ڏيڻ جي ضرورت ڪانه پوي ها. (نقاش ڏانهن ٺهاري ٻڌي) اوهان منهنجي ڳالهه سمجهو پيا؟

نقاش: (اثبات ۾ ڪنٽ لوڏيندي) جي ها.

ر.ب. پليجو: هنن چاڻي ٻڌي انهن سيشنن (ٻاهرين آبادگارن) کي هتي ادب جي لحاظ کان ليڊيٽيمايز ڪيو آهي. (قانوني طرح

تسليم ڪيو آهي). (ورجائيندي ۽ لفظن تي زور ڏيندي) ڄاڻي پهي!
اصل سازش ڪري! مثلاً، هتي ڪراچي ۽ پٺاڻ ويٺا آهن. اهي
چون ٿا، ”خوجا هر شاعر هئي.“ (ڪهت وٽ وٽ آڻي بلند آواز
۾ پٺاڻ شاعرن جو نقل ڪندي) ”بگڙ دي، مايا سي.“ هاڻ پٺاڻ
وينو شعر پڙهي! هن کي سنڌ مان نمائندگي ڏيئي، اسان چن ته هن
کي سنڌي تسليم ڪري ڇڏيو! ان کي چن ته ادبي لحاظ کان،
اسان ڊوميسائيل ڏيئي ڇڏيو! جيئن جنرل ضياءَ جو ريفرنڊم ٿيو،
ته ان جي لاءِ لکن ماڻهن کي ڪوڙا ڊوميسائيل ڏنا ويا، ته جيئن
اهي ضياءَ کي ووٽ ڏين. جيڪي افغان پڳوڙا هئا، انهن کي به
ولي آيا! هاڻ ادب جي حوالي سان انجمن ترقي پسند مصنفين به
دارين کي سنڌ جو ڊوميسائيل ڏيئي ڇڏيو. اهي ٺڳيون اهي اديب
ڪڍا رهندا آهن. انهن جي مزاحمت ڪرڻ گهرجي. ان ڪم ۾
پرهور حصو وٺي، انهن جو سڙسي سان مقابلو ڪجي.

لاشاري سائين، اها مان وضاحت ٿو ڪيان ته ائين نه آهي،
ته انهن کي ليجيٽيمائيز ڪيو ويو هو، يا هنن کي هتان نمائندگي
ڏني وڃي هئي. عملي طرح، سنڌ منجهان جيڪا صورتحال پيشي آهي....
ر.ب. پليجو: (لاشاري ۽ کي وچ ۾ ٽوڪيندي) نه آئون اهو
ٿو پڇان، ته ٿيوريتيڪلي، يعني اصولي طرح ڪيئن هو؟ عمل کي
ڇڏيو.

لاشاري: اهو هيشن هو، ته اها ڪيترن سالن کان پوءِ ڪانفرنس
ٿي هئي. انهي ۽ سرائيڪي ۽ پنجابي ۽ جو جهيڙو ٿي پيو. انهي ۽
جهيڙي جي ڪري اها ڪانفرنس ناڪام ٿي وئي. پوءِ اهو فيصلو
ڪيو ويو، ”عارضی طرح اسٽيئرنگ ڪميٽي، انهي ۽ گالهه تي
اتفاق ڪري ته في الحال صوبن جي بنيادن تي نمائندگي ٿئي.“ ان
ڪري ايئن ٿيو. هر جيڪڏهن صوبن جي بنياد تي نمائندگي ٻولين
جي بنيادن تي ٿي آهي، ته سنڌ منجهان نمائندگي فقط سنڌي ۽ اردو
ٻولين کي ملي. وري جيڪا صوبائي ڪوارڊينيشن ڪميٽي ٺهي
آهي، ان ۾ ڏهه ماڻهو آهن. جن مان پنج سنڌي آهن ۽ پنج اردو ۽

وارا....

ر.ب. پليجو: ڏسو عملي طرح ڇا ٿيو؟ آئون ان جي ڳالهه نه ٿو ڪيان. آئون چوان ٿو ته اوهان جي ڳالهه ڪشي مڃجي به، ته اڄ ته اهو ڪونه ٿيو آهي. پر ڪو ماڻهو چوي ته، ”ياها آئون پنجابيءَ جو شاعر آهيان، ۽ هو واقعي سڌا شعر به اڪي ٿو، زير زر درست اٿس ۽ وزن به عالیشان! (ڏند پيهندي) پر آهي اهو وڏو مها حرامي، عوام ۽ سنڌي قوم جو دشمن، ته توهان ان کي به نمائندگي ڏيندو؟

لاشاري: اول ته ڪو پروگريسو ماڻهو اهڙو ٿيندو ئي ڪونه! پر جيڪڏهن اهڙو پروگريسو اچي به ٿو، ته ان کي نمائندگي پنجاب مان ملندي.

ر.ب. پليجو: ڪيئن؟

لاشاري: هاڻ جيئن ڪراچيءَ ۾ بلوچ شاعر رهن ٿا، انهن جي نمائندگي بلوچستان مان ٿي آهي.

ر.ب. پليجو: نه. عملي طرح نمائندگي ڪٿان به ٿي آهي، اها ڳالهه هي آهي، پر جيڪو اصول طئي ڪيو ويو آهي، انهيءَ جي لحاظ کان سندن نمائندگي سنڌ مان ٿي آهي. جيڪڏهن هنن کي سنڌ مان نمائندگي نه ڏني وئي آهي، ته اها طئي ٿيل اصول جي پيڪڙي ڪشي وئي آهي. اها هڪ ئي آهي. پر اصول موجب، نه هنن کي نمائندگي هتان ئي ملي. مثلاً، سنڌ صوبي مان ڪو گجراتي اچي ٿو چوي ته، ”آئون گجراتيءَ جو شاعر آهيان، مونکي به سنڌ مان نمائندگي ڏيو.“ اهڙي طرح ڪشميري شاعر آهن، اسان وارا بروهي ڀائر آهن ۽ ٻيا به ڪيترا آهن، جيڪي شاعري ڪن ٿا، انهن کي به سنڌ جي ڪوٽا مان نمائندگي ڏيندو؟ افغان پگولا ايل آهن، انهن مان به ڪي عالیشان ايراني شعر به هوندا هوندا. انهن کي به اوهان جي اصول موجب سنڌ مان ئي نمائندگي ملي. هاڻ عملي طرح اوهان ڪشي ان اصول تي عمل نه ڪيو، جيڪو اوهان ٺاهيو هو، پر اصول ته ٺاهيو ويو ته! آئون چوان ٿو

تم، ”اهو اصول خراب آهي ۽ جيڪڏهن اها روايت پئجي وڃي، ۽ ان ڳالهه جو بنياد پئجي ويو ته ان سڌيءَ طرح هنن کي سنڌ جي شهرت ملي ويندي ۽ سڄي ڳالهه خراب ٿي ويندي.“ (نقاش ڏانهن نهاري) توهان جي سوال جو جواب هيءُ آهي ته، اهڙين ڪانفرنسن ۾ سنڌي اديبن کي بلڪل حصو وٺڻ گهرجي. ان قسم جي سازش کي مڙس ٿي منهن ڏجي. گهر ۾ لکڻ جي ضرورت ڪانهي. نقاش: هاڻ ٿورو سياست ڏانهن به اچجي.

ر.ب. پليجو: ڀلي.

نقاش: اڳي اسان وٽ نيشنل عوامي پارٽيءَ جي نالي سان ترقي پسند قرين جو هڪ گڏيل پليٽ فارم هو. هاڻ وري هڪڙو گڏيل پليٽ فارم اوهان عوامي نيشنل پارٽيءَ جي نالي سان پيا ٺاهيو. اوهان کي انهن ٻنهي ۾ ڪهڙا فرق نظر ٿا اچن؟

ر.ب. پليجو: نالو ذري ڪهت ساڳيو اٿن. قومن ساڳيون اٿن. بنگالي لڏو ڪونهي، باقي ٻيو سڄو لڏو هتي ويٺو آهي. صدر به شايد هينئر وٺي خان ٿيندو. اڳي به وٺي خان نڪت جو صدر هو. ٻنهي پارٽين ۾ اهي هڪ جهڙا ٻيون آهن. پر اڳي نڪت ۾ سڌي ڪڪڙ ٿيو ويٺا هوندا هئا، ايئن هوائي هوندا هئا، في سبيل الله! حفيظ قريشي رڳو ٻيو رڙيون ڪندو هو. غلام محمد لغاريءَ جي اوچنگارن جو ٿڪو لڳو ٻيو هوندو هو. چوندو هو ته ”ٻين ٿي ڪونه ٿا! پنهنجي منهن پيا ڪم هلائين. رڳو ٺڳيءَ جو لاءِ پيا ڪن.“ پوءِ هو وري اسان کي ۽ ڪامريڊ کي پيا سالشون ڪندا هئا ۽ تريون هڻندا هئا.

نوراني: ڪير؟

ر.ب. پليجو: اسان جا ڪامريڊ، جيڪي اصل ملڪ جا وارت هئا.

نقاش: اهي ته نه، جن کي اوهان پنهنجي تنقيد جو نشانو بڻايو هو؟

ر.ب. پليجو: ها. بلڪل اهي. ته اهي ساڻي جيڪي هوندا

هئا

نوراني: (نھايت سنجيده لهجي ۾) سائين گالھم ٻڌو، آئون سمجهان پيو ته اوهين انهن جا نالا ظاهر ٿا ڪرڻ چاهيو، ان ۾ اوهان جي خيال ۾ ڪا مصلحت هوندي، پر هيءُ جيڪو انٽرويو پيو ٿي، ان جو هڪ مقصد سنڌي قوم کي انهن واقعن ۽ ماڻهن کان واقف ڪرڻو آهي، جن کان ماضيءَ ۾ ڪين نقصان پهتو آهي. آئون گذارش ڪندس ته انهن ڪامريڊن جا نالا ورتا وڃن جن جي ڪري سنڌي نعب ۾ ڪڪڙ ٿيو ويٺا هوندا هئا، آئون پٺيان ٿو اها ستر جي ڏهاڪي جي گالھم آهي. سنڌ جي نئين نسل کي انهن ڪامريڊن بابت ڄاڻ ڪانهي. آئون وري گذارش ڪندس ته انهن جا نالا ورتا وڃن، جيئن اڳتي سنڌي قوم انهن کان هوشيار رهي.

ر.ب. پليجو: (گالھم کي ٺٽاڻ جي ڪوشش ڪندي) هٿ انهن سان اسان جو ٻيهر اتحاد پيو ٿي. اهو ته اسان کي نقصان پيا رسايو!

نوراني: اوهان جسي نقصان کان قوم جو نقصان وڌيڪ خطرناڪ آهي.

ر.ب. پليجو: (هٿيار ڦٽا ڪندي) ٺيڪ آهي. ان وقت نعب جو جنرل سيڪريٽري محمود الحق عثمانِي هوندو هو. اهو هينئر سنڌ يونٽي بورڊ جو اڳواڻ آهي ۽ بهارين کي سنڌ ۾ آباد ڪرائڻ لاءِ سرگرم عمل آهي. اعزاز نذير هو، عزيزالله پريسٽر هو. پيا به ڪيترائي صاحب هئا، جيڪي اسان جي رهنمائي ڪندا هئا. ان زماني ۾ اهي صاحب جيئن هوندا هئا تيئن ٿيندو هو. سنڌي ماڻهو انهن جي طابع هوندا هئا. پارٽيءَ جا سنڌي فرد سندن حڪم ۽ چئن تي مجبور هئا، جيئن هو چاهيندا هئا، تيئن ٿيندو هو. هاڻ اها صورتحال ڪانهي، هاڻ اسين هنن سان برابريءَ جي بنياد تي گالهيون ڪيون ٿا. اڳيون اکين ۾ وجهي گالهاڻي سگهون ٿا. سوال جواب ڪري سگهون ٿا. پنهنجا نظريا پيش ڪري سگهون

ٿا. ماڻهن کي قبل ڪري سگهڻ ٿا. ماڻهو وڌيڪ داد ڏئي ٿا. ڇڻا وڙا ماڻهو اسان جي پويان هئا لڳا آهن. چوڻ ٿا ته اسان سوناهن سان آهن. توهان جي نظريي تي آهيون. اڳي اسان هن جي پٺيان ٻه ڏورندا هئاسين. هاڻ هو پاڻ اسان جي پٺيان پهاڙوڙن اڳي برابريءَ جو مسئلو هو. هاڻ ڪوبه به وڌيڪ مڪمل برابري اچڻ نه آهي، پر ڪافي حد تائين يعني Substantial برابري آهي، يا ٿي ويندي. اڳي جاگيردارن جي پارٽيءَ تي هڪ مٿي هئي. هينئر اها نه آهي. اڳي نظريا پنجابين ۽ ڪامريڊن وٽن ايندا هئا، هاڻ نظريي سازيءَ ۾ سنڌي ڀائر به شامل آهن. اڳي نڪت جي سياست جا ڪمزور پهلو ظاهر ٿيل ڪونه هوندا هئا پر هاڻ آهن. اڳي پيپلز پارٽيءَ جهڙي پارٽي ڪانه هوندي هئي جو منت ۾ سڀني کي تهن تهن ڪري ڇڏي. اڳي مسلم ليگ هوندي يا نڪت، جن جو مقابلو هو، يعني ’جيسي ڪو تيسا‘ هو. هاڻ ته پيپلز پارٽي به سامهون آهي ۽ ٻيا به تضاد آهن، جيڪي تمام تيز ٿي ويا آهن. ان ڪري تمام سخت مقابلو آهي. اي. اين. پيءَ جي نڪت جي مقابلي ۾ ساڳو بهتر آهي. ماحول بهتر آهي. عالمي صورتحال بهتر آهي. اڳي سنڌي ماڻهو انڌا گونگا ۽ ٻوڙا ٿيو ويٺا هئا. کين چيو ويندو هو ته، ”اٿ ته اٿڻو هو.“ ويهه ته ويهڻو هو. محتاجي هئي. هو صاحب ٿيو ويٺا هئا. هو سنڌين کي جتي به چوندا هئا، اتي سنڌي ووٽ ڪري ايندا هئا. چوندا هئا ته، ”وڃي نورانيءَ جي خلاف ووٽ ڪري اهو ته چئبو هو“ حاضر سائين. وڃي نورانيءَ جي خلاف ووٽ ڪري اهو هو. ٻي نوراني مڳو پيءَ چو نه هجي! هاڻ سنڌي ماڻهن جون پنهنجون سطحن آهن. سڀني ڏينهن، ولي خان مان پئي ڳالهايم. کيس چيو پي ته، ”اسين سنڌي مسڪين ماڻهو آهيون، ڪنهن به حساب ۾ ڪونه آهيون. پر اوهان جو ملڪ آزاد آهي. باقي ملڪ به آزاد ٿيندو. ڇو ملڪ ڇڻ اوهانجو ملڪ ۾ نٿو آهي.“ ته ڳالهه ڪئي ڇڏين ته، ”اوهان جا ماڻهو نهايت منظم آهن. انهن جي معيار کي ڪير به پنهنجي

نٿو سگهي. اسان اهڙا بي خبر نه آهيون. اوهان جا ماڻهو نظرياتي آهن. اسان جا ماڻهو نه ته ايترا نظرياتي آهن ۽ نه منظم، پر نهن هوندي به اسين ڪوشش ڪنداسون ته ڪونه ڪو معيار ڏاهيون.“ هان اهڙي ڳالهه اڳي ڪانه هوندي هئي. آئون سمجهان ٿو ته هان اسانجو معيار بهتر آهي ۽ قوتن جو توازن پنهنجي حق ۾ آهي. نقاش: ”پنهنجي“ مان اوهان جي مراد ڇا آهي؟ فقط سنڌي ماڻهو يا ترقي پسند؟

ر.ب. پليجو: مراد حقيقي ترقي پسند آهي. سنڌي، بلوچ پشتون معنيٰ ته حقيقي ترقي پسند. سڄي ملڪ جي حقيقي ترقي پسندن جي ڳالهه آهي. جيڪڏهن پنجابي ۽ مهاجر ترقي پسند به حقيقي ترقي پسند ڪونهن، ته پوءِ پنجابي ۽ مهاجر عوام کي نقصان ٿا ڏهن. حقيقي ترقي پسند هوندا، تڏهن ئي ته فائڊو ڏيئي سگهندا! ڊوگس ۽ فراڊ هوندا ته پوءِ پنهنجي عوام کي ڪيئن فائڊو ڏيئي سگهندا! پاڻ به جيڪڏهن ڊوگس ۽ فراڊ هجن ۽ قوم جي نمائندگي به، ڪيون ته قوم کي پوءِ ڇا ڏيئي سگهنداسون؟

نقاش: اوهان سنڌي عوامي تحريڪ جي نالي سان هڪ تنظيم ڏاهي هئي. ان کان پوءِ اوهان پاڪستان جي ترقي پسند گروپن سان گڏجي هڪ پارٽي ٺاهي....

ر. ب. پليجو: (ڳالهه ڪٽيندي) اها پارٽي نه، پر هڪ الائنس (گڏيل محاذ) هو.

نقاش: ها الائنس هو. ان کان پوءِ توهان عوامي تحريڪ کي اي. اين. پي ۽ ۾ مرج پيا ڪيو. انهيءَ سڄي عمل ۾ اوهان تي مختلف ماڻهن، يا مختلف زاوين کان سوچيندڙ ماڻهن، اهو الزام پئي هنيو آهي ته، ”اوهان سنڌي عوامي تحريڪ جي اصولي گول (منزل) کان ڦري ويا آهيو.“ ان الزام جي باري ۾ اوهانجو ڇا خيال آهي؟

ر.ب. پليجو: مون سويل عرض ڪيو ته ۱۹۴۷ع کان وٺي، منهنجو گول (مقصد) ترقي پسندي آهي ۽ اهو بين الاقواميت جي

حوالي سان آهي. يعني بين الاقواميت ۱۹۴۷ع کان وٺي منهنجو ڪول رهي آهي. مونکي قوميت جي ڳالهه بعد ۾ سمجهه ۾ آئي. شروع ۾ آئون قوميت واري معاملي ۾ واضح نه هوس. دراصل انهيءَ شروع واري دور ۾ مونکي اها خبر ئي ڪونه هئي ته سنڌي ماڻهو به ڪو مظلوم آهن! آئون سوچيندو هوس ته اهي مظلوم نه پر اصل ڇٽ آهن. نڪو شاعري ئي اچي! نه ڪا انقلاب جي ڳالهه ٿا ڪن! اصل بهه ڇٽ آهن. آئون سنڌي ماڻهن جو نالو ٻڌڻ لاءِ تيار ئي ڪونه هوندو هوس. سنڌ جي ڳوٺن ۾ ته ڇا، پر حيدرآباد ۾ به ڪونه ايندو هوس. سمجهندو هوس ته سنڌي ماڻهو صفا ويڳا ٿا ۽ منفي قسم جا ماڻهو آهن. نه انهن ۾ ڪو سردار جعفري آهي ۽ نه ئي نياز حيدر! هنن جي ڪلام ۾ نه ته ڪا خوشبو آهي، نه زندگي، نه حرارت ۽ نه ئي ڪا انقلابيت. اصل بيڪار آهن. پوءِ وري اڳتي هلي اسين، عبدالقادر جوڻيجي جي هڪ ڪهاڻيءَ ”هورو“ ۾ اٺ گهر ئي ٿو وڃي پر پوءِ سڄي ڌرتيءَ جي گولي جو ڇڪر ڏيئي، اٺ واپس ڳوٺ موٽي ٿو اچي. مطلب ته شعوري طرح پنهنجي ڳوٺ پهچڻ لاءِ به ماڻهوءَ کي ڌرتيءَ جو ڇڪر هڻڻو پوي ٿو! اهڙي طرح، سنڌ جي ڳالهه سمجهڻ لاءِ مونکي سڄي بين الاقواميت جي ڳالهه سمجهڻي پئي. پوءِ وري لينن جو مضمون ”رائيٽ آف نيشنس ٽو سياڻپ ڊٽرمينيشن“ (قومن جي خوداراديت وارو حق) پڙهيم ۽ پوءِ وري ڳالهه سمجهه ۾ آئي. نيٺ قوميت جي مسئلي تي آيا سين. انگري اهي ماڻهو جيڪي اسان تي الزام هڻن ٿا، سي يا ته سنڌ آهن، يا وري مخالف. ”صبح ٿيندو“ جو پهريون مضمون بين الاقواميت سان شروع ٿئي ٿو، جيئن عوام کي سياسي تعليم ڏيئي سگهجي. ان ڪتاب جو ٽيون حصو ان ڳالهه بابت آهي ته، ”ماڻهن کي جدلي ۽ تاريخي ماديت ۽ سائنسي تعليم ڏيو. عالمي انقلاب جي مشهور انقلاب ڪردارن تي ڪهاڻيون لکو.“ يعني ته پهرين اسان ماڻهن کي بين الاقواميت جي ڳالهه سيکاريون، پوءِ جون ڳالهائون پوءِ سان. پوءِ اڳتي هلي صبح ٿيندو ۽ سنڌي قوم ۽ انجي مظلوميت

جي ڳالهه ٿيل آهي. قومي ۽ طبقاتي جدوجهد کي گڏ هلائڻ واري ڳالهه مون ۱۹۴۸ع ۾ ته ڄاڻا، پر ۱۹۴۸ع کان ئي ڪرڻ شروع ڪئي هئي. ۱۹۴۸ع کان ئي اهو منهنجو مطمع نظر رهيو آهي. جڏهن آئون مولانا نظاماڻي ۽ وارو مضمون لکي، سائين جي. ايمر سيد سان مايو هوس، ته آئون پنهنجي ٻر ۾ هڪڙو تسرقي پسند شخص اڳيئي هوس، يعني قوم پرستي ۽ سان ملاقات کان اڳهر اسين ترقي پسند هئاسين. پوءِ مون ۱۹۷۳ع ۾ هڪ مضمون ”سنڌي عوام جو وطن دوست انقلابي نظريو“ لکيو. ان ۾ مون ڄاڻايو هو ته ”اسين سنڌي ماڻهو، مهاجر ۽ پنجابي عوام جا هرگز مخالف نه آهيون. اسين انهن سان تعاون رکڻو انهي ۽ ڪري نٿا ڪري سگهون جو اهڙا ماڻهو، اسان کي ان لائق ئي نٿا سمجهن جو اسان سان تعاون ڪن. جيڪڏهن اهڙا ماڻهو ٿيا، ته پوءِ يقينن تعاون ڪنداسون.“ (ان مهل ڪيسٽ جو هڪ پاسو ختم ٿي وڃي ٿو ۽ ڪيسٽ کي اٽلايو ٿو وڃي).

نقاش: (وقت جو احساس ڪندي) اسين اوهان تي ڏاڍو جبر ڪري رهيا آهيون، جو هيٺرو وقت ورتو اٿئون. اسين ايتري دير به نٿا ڪرڻ چاهيون، جو اوهان جو سڀاڻ جو و شيڊول متاثر ٿئي.

ر.ب. پليجو: اوهان پنهنجو ڪم پلي پورو ڪيو. ههڙا ڪم روز روز ڪونه ٿيندا آهن. هنن ڪمن جي ٻن ڪمن کان گهڻي افاديت ۽ اهميت آهي. ههڙيون ڳالهيون ڪونه ٿينديون آهن، ان ڪري اوهان کي جرڪي به سوال پڇڻا هجن سي پڇي وٺو. (ڳالهه جي ڪڙي ڪڙي ۽ سان ملائيندي) مون پنهنجي هڪڙي مضمون ۾ لکيو آهي ته ”اسين مهاجرن ۽ پنجابين جي خلاف نه آهيون. اسين انهن سان پاڻي چاهيون ٿا. اسان جو ايمان آهي ته اسانجا جيڪي به تضاد آهن، سي عارضي آهن، دائمي ڪونهن. دائمي طرح سڀني قومن جي ماڻهن ۽ محبت ڪشڻ کي پاڻ ۾ اتحاد ڪرڻو پوندو ۽ اهو ضرور ٿيندو.“ ان مضمون ۾ مون اهو به چيو آهي ته

”نه رڳو سنڌين، بلوچن، پنجابين ۽ مهاجرن جي وچ ۾ اتحاد ٿيندو، پر ايشيا آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جا عوام پاڻ ۾ ٻڏي ڪندا، بلڪ سڄي دنيا جا عوام پاڻ ۾ ٻڏي ڪندا. اهو اسانجو مقدر آهي ۽ اهو لازمي ٿيڻو آهي.“^{۱۰} في الحال اڄوڪي اسٽيج تي اسين پنهنجي مهاجر ۽ پنجابي دوستن مان ڪنهن حقيقي اتحاد جي توقع نه ٿا رکن. ڇو جو حالتون اسان کي حقيقت پسنديءَ جي لحاظ کان اهڙي اجازت نٿيون ڏين. اسين انڪري جدوجهد ڪنداسين ته اهڙا ڪي ٽولا يا فرد نڪرن، جن سان گڏجي ڪم ڪيون. اها اسان جي وسيلن جي اڻ هوند ۽ اثاڪ هٿي، جنهن جي ڪري اسين رڳو سنڌ ۾ ويٺا هئاسون. وسيلن نه هئا تنهنڪري اسين سالن جا سال ميرپور ٺٽوري ۾ ويٺا هئاسون. لاڙڪاڻي به ڪونه وڃي سگهياسين! انهيءَ جو مطلب اهو ڪونه هو ته اسان لاڙڪاڻي وڃڻ نه پي چاهيو! فقط مادي ۽ ٻين انساني وسيلن جي کوٽ سبب ائين ٿيو. ٻاهر نڪرڻ جي لائق ٿياسون ته لاڙڪاڻي به وياسون. سکر ۽ جيڪب آباد ۽ پوءِ اگتي به وياسون. تنهن جي ڪري، اهو الزام غلط آهي، ته اسين پنهنجي مقصد کان هٽي ويا آهيون. منهنجو ننڍي هوندي کان ئي اهو مقصد رهيو آهي ته، ”هن دنيا کي ٺڪر ۽ پاش پاش ڪري، ٻي هڪ نئين فسٽ ڪلاس دنيا ٺاهجي.“^{۱۱} هاڻ رڳو ٺٽوري گهٽ وڌائي ٿي آهي. دنيا کي ختم ڪري، ٻي سٺي دنيا ٺاهڻ وارو آئڊيل اڃان به جيئن جو تڏهن منهنجو آئڊيل آهي. ان مقصد ۾ ڪو فرق نه آيو آهي. باقي ٻڙائين ۾ ٿورو فرق آهي، يعني دنيا سوشلسٽ هجي وغيره. ان ٻڙائين ۾ پاڻ بهتري آڻي آهي.

(نئون لپاهو تان ورتل)

(آڪٽوبر ۸۶ کان جون ۸۷ع)

نيو فيلبس پبليڪيشنز جا آڪٽ ۾ شايع ٿيندڙ ڪتاب

سنڌي ادب جو مختصر جائزو

(سی۔ ایس۔ ایس۔ بی۔ سی۔ ایس جی شاگردن لاء)

[illegible]

کتبن کر موريا جڈن : ڪو ۱۱

[illegible]

نيو فيلڊس جا تازا شايع ٿيل ڪتاب

قيدياڻي ۽ جون اڪيون ۽ ڇنڊ

سنڌي ٻوليءَ جي بي باڪ ۽ بهادر ليکڪا، نورالهدى شاه افسانوي ادب ۾ ”جلاوطن“، ”ڪريڪلا“ ۽ ”رڻ ۽ رڃ جو اتهاس“ جهڙا مجموعا ڏئي چرڪايو هو. هاڻي پنهنجي هن شعري مجموعي ذريعي نثري نظم جي صنف ۾ هوءَ هڪ الڳ سڃاڻپ کڻي ظاهر ٿي آهي. سندس جرئت ڀريا نثري نظم، سنڌ سميت سڄي ٿرڊ ورلڊ جي مظلوم ماڻهن جا هڏڙوڪي ۽ دوست نظم آهن. سنڌ جي پيڙائن جي تاريخ جو مطالعو آهي. آفسيٽ پهر تي ڇپيل. صفحا ۲۳۲. خوبصورت ڊائيوئل. قيمت -/۵۵ روپيا.

ڪوٽ لکپت جو قيدي

* سنڌ جي ٻوٽي جي ڏاهي سياستدان ۽ مهان اديب رسول بخش هليجي جي لاهور جي بدنام جيل ۾ گهاريل ستن سالن جي قيد جا ڪٿا مٿا داستان * قيد تنهائيءَ جي انهن نازڪ ۽ تڪليف ده گهڙين جا احوال جڏهن زندگيءَ ۽ موت جي وچ ۾ چند انجن جو مفاصلو رهيو وڃي. * سنڌي ادب جي سڀ کان طويل، سڀ کان اثرائتي ۽ سڀ کان نرالي جيل جي ڊائري. صفحا ۳۵۵. قيمت -/۱۳ اوچي ڪاپي. ڊائيوئل تي هليجي جي خوبصورت تصوير ڏنل.

پسي ڳاڙها گل

رسول بخش هليجي جي هن ڪتاب ۾ ڏنل ڪهاڻيون سنڌي ادب جون بهترين، لاجواب، عظيم ۽ نمائنده ڪهاڻيون آهن. صفحا ۱۸۰. قيمت -/۴۵ روپيا.

ٺهڻو ٺهڻس جا جلد شايع ٿيندڙ ڪتاب

- ۰۱ سنڌي ادب جو مختصر جائزو اڪبر لغاري
- ۰۲ ڪٽين ڪر موڙيا جلدن (ٻا گو ٻو) شيخ اياز
- ۰۳ تنهنجي ڳولا، تنهنجون ڳالهيون زرنگ باويچ
- ۰۴ اراڻونڊ دي ورلڊ (سفرنامو) الطاف شيخ
- ۰۵ اوچا ڳاٺ بهارن جا نجم عباسي
- ۰۶ رد ڪيل ڪهاڻيون امر جليل
- ۰۷ ٺينڊ وليون (شاعري) شيخ اياز
- ۰۸ اندر جنين آڃ (سفرنامو) ماهتاب محبوب
- ۰۹ شيخ اياز جو چونڊ ڪلام نور محمد
- ۰۱۰ سورج مڪي ۽ سانجهو (شاعري) شيخ اياز
- ۰۱۱ ڪوٽ لڪت جو قيدي (ٻا گو ٻو) رسول بخش پليجو
- ۰۱۲ گرپ وٽي (ناول) نورالهدى شاه
- ۰۱۳ منهنجو وطن، منهنجا ماڻهو لوڪرام ڏوڏيجا
- ۰۱۴ ديسي آڏاڻو ٻرديس (سفرنامو) آدم خان لغاري

ٺهڻو ٺهڻس جا نازا شايع ٿيل بهترين ڪتاب

من من مڙهين جي

۴ کان وڌيڪ ليکڪن جون لکڻيون. پيش ڪندڙ محمد ابراهيم جويو. ڪل صفحا ۴۲۴. خوبصورت ٽائيٽل. قيمت -/۸۵ رپيا.

ورهاڱي جو ورجاءُ

ماهتاب محبوب جي ۲۹ مضمونن، ڪالمن ۽ مقالن تي مشتمل هڪ بهترين ڪتاب. خوبصورت ٽائيٽل. قيمت -/۴۵ رپيا.

ڀاپ ۽ ٻيڙا

دوستو وسڪي جو مشهور ناول. ٻورو پڙهڻ کان اڳ ڇڏڻ تي دل نه چوندي. مترجم: رشيد ڀٽي. خوبصورت ٽائيٽل. قيمت -/۵۰

لہو غلام س پہلو کشاس جا شایع لہل کتاب

۰۱	بين الاقوامي قانون ۽ تنظيم	فيروز احمد (ختم ٿيل)
۰۲	جمل ۾ ۲۲ مهينا (يا گو ۱)	طارق اشرف (ختم ٿيل)
۰۳	اڌ ملاقات (خط)	طارق اشرف (ختم ٿيل)
۰۴	جمل گهار ۾ جن سان	طارق اشرف (ختم ٿيل)
۰۵	جمل ۾ ۲۲ مهينا (يا گو ۲)	طارق اشرف (ختم ٿيل)
۰۶	زندگي ۾ جو تنها مسافر (ڪهاڻيون)	طارق اشرف (ختم ٿيل)
۰۷	۳- مارچ ۽ سنڌي جوڏا	۲۰/- —
۰۸	بهترين ڪهاڻيڪارن جون بهترين ڪهاڻيون	— (ختم ٿيل)
۰۹	اولداهي ڌرتي روشن ۾ (ناول)	آغا سليم ۴۵/-
۱۰	رات منهنجي روح ۾	غلام نبي مغل (ختم ٿيل)
۱۱	۳۰ سالن جون چونڊ ڪهاڻيون (يا گو ۱)	— (ختم ٿيل)
۱۲	ٿڌا چپ (ڪهاڻيون)	ايشور چندر (ختم ٿيل)
۱۳	وايون ولجارجون (سفرنامو)	الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۱۴	۳۰ سالن جون چونڊ ڪهاڻيون (يا گو ۲)	— (ختم ٿيل)
۱۵	بندر بازارهون (سفرنامو)	الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۱۶	شڪليون (خاڪا)	عبدالقادر جوڻيجو (ختم ٿيل)
۱۷	يادگار ڪهاڻيون	مختلف ڪهاڻيڪار (ختم ٿيل)
۱۸	ٽن دنيا جون ڪهاڻيون	ولي رام ولپ (ختم ٿيل)
۱۹	عظيم ڪهاڻيڪارن جون عظيم ڪهاڻيون	— (ختم ٿيل)
۲۰	دل اندر درياو (ڪهاڻيون)	مدد علي سنڌي (ختم ٿيل)
۲۱	دل جو بندر (ناول)	اٿورل آئيويس/نصير اعجاز (ختم ٿيل)
۲۲	رهيل قرض (ڪهاڻيون)	ظفر حس (ختم ٿيل)
۲۳	درد جي خوشبو (ناول)	قاضي خادم (ختم ٿيل)
۲۴	ڪنهن سان سوڙ سلياڻ	مرتب: فيروز احمد (ختم ٿيل)
۲۵	انڪر جي آزادي	آسٽين زويگ/ابراهيم جويو (ختم ٿيل)
۲۶	منهنجو ساگر، منهنجو ساحل (سفرنامو)	الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۲۷	غلامن جو پيڙو (ناول)	ايرڪ ڪارپر/دوست محمد پٽي (ختم ٿيل)
۲۸	سي ٽي جوين ڏينهن (سفرنامو)	الطاف شيخ (ختم ٿيل)

۱۰۰. اچي (ناول) هنري رانڊر ۽ گرڊ/فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۱۰۱. مي پڙهون رڪن پاڪ، سن (سفرنامو) الطاف شيخ ۲۰/-
۱۰۲. سڌارت (ناول) هرمن هس/فضل احمد بچائي ۲۰/-
۱۰۳. جوان رس (ڪهاڻيون) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۱۰۴. روح جي گولا (ناول) مترجم: فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۱۰۵. درد جا ڏيهن، درد جون راتيون طارق اشرف (ختم ٿيل)
۱۰۶. ساناهو سمونڊ جو (سفرنامو) الطاف شيخ ۵۰/-
۱۰۷. سورج هوندي مرجھايل (ڪهاڻيون) نجم عباسي ۳۰/-
۱۰۸. آسپ (ناول) هنري رانڊر ۽ گرڊ/فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۱۰۹. قلندر (ڪهاڻيون) قرت العين حيدر/مدد علي سنڌي (ختم ٿيل)
۱۱۰. الطاف شيخ جي نوٽڪ تان الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۱۱۱. سزا جا سڪ آسڪر وائيلڊ/فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۱۱۲. بهترين سفرناما الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۱۱۳. للڪار (ڪهاڻيون) نجم عباسي (ختم ٿيل)
۱۱۴. ٽڪل سريت (ڪهاڻيون) المرنوموراوڻا/ولھرام ولي (ختم ٿيل)
۱۱۵. لنڊن تائين لغت (ڪهاڻيون) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۱۱۶. تصوير جو خون آسڪر وائيلڊ/فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۱۱۷. حلیم شو حلیم پروهي (ختم ٿيل)
۱۱۸. ٻارن جون آڪالون الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۱۱۹. سون خلیل جبران/فضل احمد بچائي ۲۵/-
۱۲۰. سرورپ جي ڌڻي (سفرنامو) قاضي عبدالحميد ۱۰۰ (ختم ٿيل)
۱۲۱. آزادي خاطر (ڪهاڻيون) مرتبه: سرور احمد ۳۵/-
۱۲۲. چانديءَ جون ٽارون (ڪهاڻيون) ۱۰۰ ۱۰۰ مسووب (ختم ٿيل)
۱۲۳. سن سدا بهار چيهلي (ناول) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۱۲۴. بهار ڪهاڻي (ناول) نجم عباسي (ختم ٿيل)
۱۲۵. نيڪرومٽي ۲۰۰ صوف ۱۰۰ ۱۰۰ رانڊر/عبدالغني (ختم ٿيل)
۱۲۶. شرم ٻولي (ناول) گوپند مالهي (ختم ٿيل)
۱۲۷. اڪي ڏهن عباس (جلد ۱) فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۱۲۸. ڏهه کان ڏهين (ڪهاڻيون) اعقاب محبوب (ختم ٿيل)

۵۵	بلندھون (ناول)	نجم عباسي (ختم ٿيل)
۵۶	رج ۴ ھاڃا (ناول)	سومن ڪلپنا (ختم ٿيل)
۶۰	مون توکي پيار ڪهو (ڪهاڻيون)	هوپتي هيرانندائي (ختم ٿيل)
۶۱	آئل ڙي اولاڻا (ڪهاڻيون)	علي بابا (ختم ٿيل)
۶۲	شاهه لطيف جي شاعري (جلد II)	تنوير عباسي (ختم ٿيل)
۶۳	آهڻي گهوٽ ته نشا ٿيوئي (سفرنامو)	لوڪرام ڏوڏچا (ختم ٿيل)
۶۴	موهن جو دڙو (ناول)	علي بابا (ختم ٿيل)
۶۵	ادو عبدالرحمان (ڪهاڻيون)	امر لعل هنگورائي ۱۲/-
۶۶	ڌرتي روشن آهي (ڪهاڻيون)	آغا سليم ۴۰/-
۶۷	دارون هن ديواني جو (ڪهاڻيون)	نجم عباسي (ختم ٿيل)
۶۸	پيغامبر	خليل جبران/ستار ۲۰/-
۶۹	هم اوست (ناول)	آغا سليم ۳۵/-
۷۰	اداس وادهون (ڪهاڻيون)	حميد هندي (ختم ٿيل)
۷۱	آئيني جي آڳاٽا	۱۷ ساهتڪار ۱۲/-
۷۲	چنڊ چنبيلي * ول (شاعري)	شوخ اياز (ختم ٿيل)
۷۳	لهر لهر زندگي (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب (ختم ٿيل)
۷۴	الون ماڻهو (ڪهاڻيون)	سراج ۲۵/-
۷۵	م نديا ناول (ناول)	آغا سليم (ختم ٿيل)
۷۶	اڳي اهڙن عباس (جلد ۲)	اصل احمد بچائي ۲۵/-
۷۷	رڻ تي رم جهم (شاعري)	شوخ اياز (ختم ٿيل)
۷۸	وات ويندي	علي احمد بروهي (ختم ٿيل)
۷۹	مڪلي * کان ملاڪا تائين (سفرنامو)	الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۸۰	ڪهاڻي جو قانون	نجم عباسي (ختم ٿيل)
۸۱	ساهيوال جيل جي ڊائري	شوخ اياز ۶۰/-
۸۲	سنگاپور ويندي ويندي (سفرنامو)	الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۸۳	چنڊ جا تمنائي (ڪهاڻيون)	آغا سليم (ختم ٿيل)
۸۴	پڳت سنگهه کي قاضي	شيخ اياز (ختم ٿيل)
۸۵	ست هوگو سلاويائي آکاڻيون	حڪمت آڏواڻي ۱۰/-
۸۶	ست ڪشميري آکاڻيون	اختر محمد بن/ايشور چندر ۲/-

۰۸۷. ۱۸ چن ۴ چنڊ (شاعري) آغا حلیم ۲۰/-
۰۸۸. ڪوئاليمپور ڪجهه ڪوه (سفرنامو) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۰۸۹. ڪهر ٿو ڪن ڪري (شاعري) شيخ اياز (ختم ٿيل)
۰۹۰. سڌن مٿي سڌڙا علي احمد بروهي (ختم ٿيل)
۰۹۱. گانڌي لوڻي فشر/نجم عباسي (ختم ٿيل)
۰۹۲. پگڊل ڪنڀڙاليون خليل جبران/عبدالله الفائر ۲۵/-
۰۹۳. ماسٽر هرهارام جو بئنڪاڪ وڃي.... الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۰۹۴. ڪي جو پيڄل ٻوليو (شاعري) شيخ اياز (ختم ٿيل)
۰۹۵. سرهي سرهي سار (سفرنامو) ماهتاب محبوب (ختم ٿيل)
۰۹۶. خط، انٽرويو ۽ تقريرون (پاڳو I) شيخ اياز (ختم ٿيل)
۰۹۷. دنڪي منجهه درياه (سفرنامو) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۰۹۸. ڏيئا ٿيل ڦليل جا علي احمد بروهي ۴۵/-
۰۹۹. راج-گهات ٽي چنڊ (شاعري) شيخ اياز (ختم ٿيل)
۱۰۰. موتي جي مهران جا مرتب: فيروز احمد (ختم ٿيل)
۱۰۱. تلاش (ناول) نجم عباسي (ختم ٿيل)
۱۰۲. لڙيو سج لڪن ۾ (شاعري) شيخ اياز (ختم ٿيل)
۱۰۳. ڏاهي جهرڪي ۽ ٻيون آڪاليون الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۱۰۴. مرڻ مون سن آء (ناول) سراج ۶۰/-
۱۰۵. پڙاڏو سوڻي سڌ (ناول) سراج ۵۰/-
۱۰۶. رات وڃ ۾ (ناول) بريت هيلدي/فضل احمد بچائي ۲۰/-
۱۰۷. ٻڙ جي چانو-اگهي کان گهالي (شاعري) شيخ اياز (ختم ٿيل)
۱۰۸. اک سور (ناول) رابندر نات ٿنگور ۵۰/-
۱۰۹. جت جر وهي ٿو حال (سفرنامو) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۱۱۰. رني مڪوت جو خزانو (ڪهاڻيون) امر جليل ۴۰/-
۱۱۱. ماسٽر هائي (ناول) مترجم: نجم عباسي (ختم ٿيل)
۱۱۲. اکن نهرا ڦليا (شاعري) شيخ اياز (ختم ٿيل)
۱۱۳. منهنجي دنيا، هيڪل وهاڪل (ناول) سراج ۲۵/-
۱۱۴. رڻ ۽ رڄ جو اتهاس (ڪهاڻيون) نورالهدى شاه (ختم ٿيل)
۱۱۵. انقلابي ماء (سوانح حيات) مترجم: آزاد قاضي (ختم ٿيل)

- ۰۱۱۶ ڪراچي ۽ جاڏپنهن ۽ راتيون شيخ اياز ۵۵/-
- ۰۱۱۷ جلاوطن (ڪهاڻيون) نورالهدى شاه ۵۰/-
- ۰۱۱۸ جڏهن مان نه هوندس (ڪهاڻيون) امر جليل ۵۰/-
- ۰۱۱۹ پونر پري آڪاس (شاعري) شيخ اياز (ختم ٿيل) ۶۰/-
- ۰۱۲۰ راهون چنڊ ستارا (سفرنامو) ماعتاب محبوب ۵۰/-
- ۰۱۲۱ يادين جي انڊلٽ الطاف شيخ ۵۰/-
- ۰۱۲۲ جهڙو نيشان نه لهي (شاعري) شيخ اياز (ختم ٿيل) ۶۰/-
- ۰۱۲۳ وقت وٺيون وڃو ٿيون (ناول) ڪلا پرڪاش ۲۰/-
- ۰۱۲۴ شاه لطيف جي شاعري جلد I, II ۽ III تنوير عباسي (ختم ٿيل) ۵۰/-
- ۰۱۲۵ تنهنجي دلها، سڀ رنگ سانول (ناول) سراج (ختم ٿيل) ۵۰/-
- ۰۱۲۶ وڃون وسڻ آئون (شاعري) شيخ اياز (ختم ٿيل) ۲۰/-
- ۰۱۲۷ وٺيسر محل جو مسافر (سفرنامو) عبدالجبار جوڻيجو ۵۵/۰
- ۰۱۲۸ ڪهاڻيون آهن گچ (سفرنامو) الطاف شيخ ۳۰/-
- ۰۱۲۹ روس جو سير (سفرنامو) جواهر لال نهرو ۵۰/-
- ۰۱۳۰ پنهل کان پوءِ ۽ جڳ مڙهوئي سڀني شيخ اياز (ختم ٿيل) ۳۰/-
- ۰۱۳۱ منهن ٽئين مشعل (خاڪا) تنوير عباسي ۸۰/-
- ۰۱۳۲ فريڊج انقلاب مترجم: محمد ابراهيم جوڻيجو ۷۰/-
- ۰۱۳۳ علم تحقيق ڊاڪٽر الهداد ڊوهيو ۳۰/-
- ۰۱۳۴ المين ڪٿا (ڪهاڻيون) موهن ڪلپنا ۶۰/-
- ۰۱۳۵ آپر چنڊ پس پرين (شاعري) شيخ اياز ۸۰/-
- ۰۱۳۶ منهنجي دنيا مرگه، ترشنا (ناول) سراج (ختم ٿيل) ۵۰/-
- ۰۱۳۷ اڃا جرلي ٿو ٿاڻلند (سفرنامو) الطاف شيخ ۵۰/-
- ۰۱۳۸ پتن ٿو پور ڪري (شاعري) شيخ اياز ۳۲/۰
- ۰۱۳۹ ملي مراد (ڪهاڻيون) ماعتاب محبوب ۷۰/-
- ۰۱۴۰ منهنجو ڏس آسمان کان پڇو (ڪهاڻيون) امر جليل ۳۰/-
- ۰۱۴۱ دنيا منهنجي ديس ڀرايا (سفرنامو) اياز لطيف ڀليجو ۴۰/-
- ۰۱۴۲ سوزي ۽ سان پيار الطاف شيخ ۶۰/-
- ۰۱۴۳ هيئنڙو ڏاڙهون ۽ گل جتن (شاعري) شيخ اياز ۶۰/-
- ۰۱۴۴ خط، انٽرويو، تقريرون (پاڳو II) شيخ اياز ۶۰/-

۰۱۴۵. ڪوٽ لکھت جو ڦيرڻي رسول بخش پليجو ۲۰/-
۰۱۴۶. لنڊن ۾ منهنجا ڪيڏا روپ (سفرنامو) طارق عالم اهڙو ۸۰/-
۰۱۴۷. منڏو منهنجي سامه ۾ امر جليل ۸۰/-
۰۱۴۸. ٽڪرا ٽٽل صليب جا ۽ واٽون ڦٽن چانڊيون شيخ اياز ۶۰/-
۰۱۴۹. ڪربلا (ڪهاڻيون) نورالهدى شاه ۶۵/-
۰۱۵۰. تاريخ جو ڪفن (ڪهاڻيون) امر جليل ۴۰/-
۰۱۵۱. رهجي ويل منظر (ناول) طارق عالم اهڙو ۵۰/-
۰۱۵۲. پسي ڪاڙها گل (ڪهاڻيون) رسول بخش پليجو ۴۵/-
۰۱۵۳. دل جي دليا (ڪهاڻيون) امر جليل ۴۵/-
۰۱۵۴. الوداعي گيت (شاعري) شيخ اياز ۴۰/-
۰۱۵۵. خبرون ڪيڙائن جون (سفرنامو) الطاف شيخ ۵۰/-
۰۱۵۶. پاپ ۽ پڙا (ناول) دوستو وسڪي/رشيدي پٽي ۵۰/-
۰۱۵۷. ڪتبن ڪر موڙيا جڏهن (شاعري) شيخ اياز ۹۰/-
۰۱۵۸. ورهاڱي جو ورجاءُ ماهتاب محبوب ۴۵/-
۰۱۵۹. مٺ مٺ موتين جي محمد ابراهيم جويو ۸۵/-
۰۱۶۰. قيدياڻيءَ جون اکيون ۽ چنڊ نورالهدى شاه ۵۵/-
۰۱۶۱. اوهريا جي عميق ڏي (سفرنامو) الطاف شيخ ۵۰/-
۰۱۶۲. روهن مون نه وڙاءُ رسول بخش پليجو ۵۵/-

گهرائڻ لاءِ لکندا: نيو فيلڊس پبليڪيشن
فون نمبر: 610108 لنڊون ولي محمد، حيدرآباد سنڌ

مٺي صاحب کانپوءِ رسول بخش پليجو پاڪستان جي گوناگون شخصيت آهي. هن جو دشمن به هن بي انتها ذهانت، تجربي جي انفراديت، گهرائي ۽ نور انديشيءَ کان انڪار نه ڪري سگهندو آهي. هن ۾ ڪوئي شڪ ناهي ته هن پنٿي پيل صوبي ۾ عوام جي نفسيات تي هن کي حيرت انگيز عبور آهي. هاڻي هو چوٽيءَ جي ليڊرن مان آهي. هن جي سنڌ تي اٺن سئو سنڌ مان سوا لک سنڌي ڪراچي آيا هئا، جن مان ڏهاڪو هزار ته عورتون هيون. هو لکن ماڻهن جي ميڙ ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڳالهائي سگهندو آهي ۽ هن کي ٻڌي ماڻهو پنهنجي سنڌ به ڀلي ويندا آهن. هن جي وڏي ڳالهه اها آهي ته هن نه رڳو پنهنجي پر پنهنجن پٽن، پينرن، پاٿرن، زال، ساري خاندان جو سنڌ لاءِ بک ڏنو آهي. جنهنجو مثال سنڌ ته نهيو پوري برصغير ۾ ورتي آهي.

شيخ اياز

اجتماعي سطح تي پليجي ارتقا ۽ اوسر جون اهي سرحدون اورانگهيون آهن، جتي ذاتي طرح نقصان برداشت ڪري، هن اجتماعي نقصان ڪرڻ کان پاسو ڪيو آهي. هن جو ادبي سفر، ڏاهپ جو سفر يا سياسي سفر ان ڪسوٽي تان سڄو سون ثابت ٿئي ٿو، راءِ جو اختلاف رکندي به هرڪو مصنف مزاج پارڪو اهوئي چونڊو ته ڇا به هجي پر رسول بخش پليجو چوي سچ ٿو.

سراج

پليجي جي ادبي ۽ سياسي ڪمن تي نظر ڪرڻ سان هو مونکي نه رڳو سنڌ ليول تي پر ملڪي ليول تي به واحد اهڙو سياستدان لڳندو آهي جنهن وٽ نهايت ئي حساس دل، وسيع ذهن ۽ قوم جي مفردن کي بدلائڻ لاءِ اڻڪٽ حوصلو هجي.

ما هتاب محبوب